

Lidé města

11 / 2003

Revue pro etnologii, antropologii
a etologii komunikace

1 **Slovo úvodem** *Mirjam Moravcová*

Filosofické zamyšlení

3 **K niektorým aspektom vymedzenia pojmov etnicita – národ a úloha etnicity v procese formovania novodobých národov / About Some Aspects of Definition of Terms Ethnicity – Nation and the Role of Ethnicity in the Process of Development of Contemporary Nations** *Milan Olejník*

Studie

13 **Našinci a cizinci.** Mentální orientace a kulturní obraz cizinců v pohraničí / "Our people" and foreigners. Mental orientation and cultural image of foreigners in borderland *Irena Szlachcicova*

36 **TEMPUS EDAX RERUM** aneb o minulosti a současnosti vojvodovských Čechů / TEMPUS EDAX RERUM or the future and past of Vojvodovo Czechs *Vladimír Penčev*

52 **Bezdomovci v Banskej Bystrici a v Českých Budějovicích v 90-tych letech 20. století z pohledu urbánneho geografa / Homeless people in Banská Bystrica and České Budějovice in the 1990s from the viewpoint of an urban geographer** *T. Charvát*

68 **Diskreditační stereotypy dětí.** Skupina žáků sedmé třídy ZŠ / Discrediting stereotypes of children. A group of 7th grade schoolchildren from elementary school *Dana Bittnerová*

Dokumenty doby

86 **První kroky na cestě za snem – československou nemocnicí v Bagdádu / First Steps on the Journey to the Dream – Czechoslovak Hospital in Bagdad** *Kateřina Bartošová, Miloslava Turková*

Materiály

104 **Fenomén žebření v Praze – etologická analýza / Begging phenomenon in Prague – ethological analysis** *Marina Alekseevna Vančatová, Marina Lvovna Butovskaya, Jaroslava Pavelková*

112 **Analýza sousedství, především s Romy (Výsledky sekundární analýzy dat z výzkumů Evropské hodnoty 1991, 1999 a ISSP Religiozita 1999 za Českou republiku) / Analysis of neighbourly relations, especially with Romanies (Results of a secondary data analysis from the results of the surveys European Values 1991, 1999, and ISSP Religiousness 1999 for the Czech Republic)** *Libor Prudký*

137 **Vzdělanostní struktura obyvatelstva v České republice se zřetelem na sociální skupinu osob se zdravotním postižením / Educational structure of population of the Czech Republic with a view to the social group of the handicapped** *Jana Jeníčková*

Výzkumy

150 **Struktura neverbálního chování u vesnických dětí (mladší školní věk). Metody a výsledky výzkumu / The Structure of Non-verbal Behaviour of Village Children (Younger School Age). Methodology and Outputs of the Research.** *Hana Světlíková – Božena Škvařilová*

Na přední straně obálky: Handicapovaná žebrající žena na vozíku (k článku na s. 104–111). Foto M. Vančatová – Pohled na přístav v Cařihradu (Dokumenty doby, s. 86–103)

Jedenácté číslo časopisu Lidé města, Revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace vychází s vrocením 2003. Je v pořadí třetím číslem vydaným v tomto kalendářním roce. Připravili jsme ho se záměrem zviditelnit problematiku společenských skupin, upozornit na její důležitost, mnohostrannost a aktuálnost.

Společenské skupiny na stránkách předkládaného čísla našeho časopisu akcentujeme ve třech odlišných rovinách: v rovině skupin etnických, sociálních a generačních. Každá z těchto rovin naznačuje, i když selektivně, problémy, s nimiž se společnost České republiky v současnosti střetává.

Etnické skupiny jsou zohledněny především v kontextu lokálního ukotvení a meziethnické komunikace se „sousedy“. Pozornost je zaměřena na kontaktní situace a z nich vyplývající postoje: k jiným-cizím i k sobě samým. Meziethnické „sousedské“ dotyky jsou sledovány jednak v příhraničním prostoru, tedy v oblasti stýkání se různých národních skupin většinového obyvatelstva suverénních státních útvarů. Tato situace je analyzována na konkrétní realitě zaujatých postojů polských obyvatel v euroregionu Nisa, postojů, které budují na historických i současných zkušenostech, postojů, v nichž se prolínají stereotypní soudy přejaté z minulosti s nově konstruovanými přístupy. Kontaktní meziethnická situace vyplývající z lokálního „sousedství“ je sledována dále v situaci etnické enklávy žijící uprostřed jinoethnické většinové společnosti. Tato situace je zpřístupněna prostřednictvím Vojvodova, vesnice kdysi s převahou českého obyvatelstva v Bulharsku. Komunikace se „sousedy“ je však nahlížena i spektrem běžného stýkání se v rámci užšího lokálního okruhu domu, ulice a města, za situace každodenního opakovaného kontaktu osob vymezených sice etnicky a kulturně, nikoli však rozdělených ohraničením územním. Tato situace je zohledněna průřezovou sondou do situace zachycené v několika městech České republiky.

V diskusně koncipované stati je pak položena další otázka dotýkající se příslušnosti k etnické skupině: otázka spouštěcích mechanismů proklamace vlastní etnické identity. Je sledována u profesní skupiny Romů, která se konstituuje jako nová účelová skupina státních zaměstnanců pověřených prací s romskými dětmi v rámci vzdělávacího systému české školy.

Problematika skupin sociálních, tedy problematika, která podle našeho předpokladu bude v následujících letech získávat v České republice na aktuálnosti, je v předkládaném čísle časopisu Lidé města zohledněna přes „marginální“ skupiny bezdomovců a žebráků. Orientace na tyto skupiny je ohlasem jejich „marginality“ a „novost“ v občanské společnosti České republiky (měřeno situací druhé poloviny 20. století) i ohlasem na mezinárodní badatelský zájem o ně. Existence obou těchto skupin a jejich sociální problémovost se však stala přirovnání součástí společenské reality dneška. A na tuto realitu chceme upozornit zařazenými mikrosondami.

Problematiku života a kultury skupin generačních otevíráme prostřednictvím dětí, a to dětí mladšího školního věku. Ve dvou statích jsou synchronně řešeny otázky chování uvnitř dětské skupiny. I když z jiných hledisek obě stati monitorují formy komunikace v dětské skupině. Analyzují její významový obsah, včetně obsahu eticky nepřijatelného. Snaží se ukázat mechanismy, na nichž tato komunikace funguje.

Jedenácté číslo časopisu Lidé města vychází díky finančním prostředkům poskytnutým Fakultou humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Redakce za tuto podporu děkuje.

Mirjam Moravcová

K niektorým aspektom vymedzenia pojmov eticita – národ a úlohy etnicity v procese formovania novodobých národov

Milan Olejník

V novodobých dejinách Európy zohral nacionalizmus kľúčovú úlohu pri formovaní vzťahov medzi národmi, v rastúcej miere určoval ich hospodársky, politický, ideový a kultúrny život i miesto jedinca v týchto spoločnostiach. Nacionalizmus nestratil svoju príťažlivosť ani v súčasnosti. Rozpad sovietskeho impéria ukončil experiment, ktorý mal vytvoriť spoločnosť založenú na princípe tzv. proletárskeho internacionalizmu. V postkomunistických štátoch ideológiu marxizmu nahradili viac či menej agresívne varianty nacionalizmu. Tragickú formu nadobudol tento vývoj na Balkáne. Desivým príkladom deštruktívnej sily nacionalizmu sa stala bývala Socialistická federatívna republika Juhoslávie (SFRJ), ktorá bola, v hodnotení poľského diplomata D. Dacha, „od päťdesiatych rokov príkladom pre ostatné štáty reálneho socializmu“.¹

Aj keď sa vysvetlenie príčin konfliktu v Juhoslávii hľadá vo viacerých rovinách („konflikt religii“, „stret civilizácií“, „balkánsky duch“), hybnou silou rozpadu SFRJ bol v prvom rade prudký rast nacionalistických postojov a absencia kompromisu pri presadzovaní záujmov jednotlivých etník združených v juhoslovanskej federácii.

Rast nacionalizmu a etnického povedomia nie je ohraničený na postkomunistickú Európu. I v krajinách západnej Európy dochádza k profilácii spoločností, ktoré usilujú o akceptáciu svojich kultúrnych, jazykových a v niektorých prípadoch aj politických požiadaviek a ich uznanie zo strany štátno-politických celkov, ktorých sú súčasťou. Tieto procesy prebiehajú v Španielsku, Škótsku a inďacie obdobného vývoja je možné registrovať i v ďalších európskych štátoch. Sebaidentifikačný proces francúzsky hovo-

¹ OS, Fórum občianskej spoločnosti, august 1999, Kaligram, Bratislava, s. 13.

riaceho obyvateľstva v kanadskej provincii Quebec vytvára reálnu možnosť rozdelenia Kanady. V USA sa pôvodné indiánske obyvateľstvo, v určitých prípadoch s pozoruhodným úspechom, snaží o vytvorenie spoločenstiev, ktoré by nadviazali na kultúrne dedičstvo svojich predkov a stali sa vo viacerých aspektoch autonómny komunitami. Etnické konflikty, nezriedka doprevádzané násilím, determinujú politickú a spoločenskú situáciu v mnohých krajinách Afriky a Ázie.

Nacionalizmus teda možno definovať ako jednu z principiálnych síl novodobých dejín. Táto skutočnosť našla odraz i v záujme, ktorý venujú tejto problematike spoločenské vedy. Popri histórii sa nacionalizmus a etnicita stali predmetom skúmania sociológov, etnografov, politológov, psychológov, lingvistov, antropológov a príslušníkov ďalších vedných odborov.

Odhliadnuc od množstva foriem, v akých sa nacionalizmus a etnicita prezentuje, štúdium týchto fenoménov komplikuje tiež vágnosť pojmov národ a etnikum. Nemenej komplikovaná je i procesuálna stránka ich vzájomného vzťahu – úloha etnicity pri formovaní národa.

Pojem národ má pôvod v latinskom „nasci“ – narodiť sa, a konzekventne v „nationem“ – rod, rasa. V prvotnom význame teda slovo národ možno vyložiť ako súručenstvo založené na pokrvnom príbuzenstve. Autori J. C. Plano a R. Olton definujú národ ako sociálnu skupinu, ktorá zdieľa spoločnú ideológiu, inštitúcie a zvyky a pocit homogenity. Národ je charakterizovaný silným kolektívnym pocitom spolupatričnosti asociovaným s vymedzeným územím – vlasťou.²

Konkretizáciu pojmu národ však sťažuje skutočnosť, že väzby, ktoré transformujú určité spoločenstvo na národ sa vymykajú precíznej charakterizácii, sú z časti formované emotívnymi pohnútkami jednotlivých členov a sú produktom nepredvídaných historických a spoločenských okolností. Definíciu národov, popis ich národnej povahy a interpretáciu historického vývoja do značnej miery určujú predstavy príslušníkov toho ktorého národa, čo vnáša do národnej seba identifikácie prvok subjektivity.

Rad bádateľov, Ernestom Renanom počnúc, sa zaoberal vymedzením pojmu národ a jeho charakteristikou. Rôznorodosť riešení s akými jednotliví bádatelia prichádzali, svedčí o širokom rozsahu a bohatosti prvkov, ktorý v sebe tento fenomén skrýva.

Podľa Renana je národ duchovným princípom, determinovaným minulosťou a prítomnosťou. Národ je produktom dlhého reťazca činov, obetí

² Plano, J. C. – Olton, R.: *The International Relations Dictionary*. New York 1969, s. 119.

a zánietenia. Existencia národa „je každodenným plebiscitom; je, tak ako existencia individua, perpetuálnou konfirmáciou života.“³

V kontraste k duchovnému spojivu pri charakteristike národa, marxizmus akcentuje tzv. objektívne aspekty, akými sú spoločný jazyk, územie a hospodárska báza.

Max Weber považuje jazyk, územie, kultúru náboženstvo atď. za komponenty, ktorých formatívna úloha pri utváraní národa je náhodná a prejavuje sa s rôznou intenzitou. Ak existuje spoločný integrujúci faktor pri tvorbe národa, prezentuje sa v politickej rovine. Pre etablovanie národa sú rozhodujúce materiálne a ideové záujmy osôb, ktoré sa považujú za špecifických „partnerov“ špecifickej „kultúry“ rozšírenej v určitej komunite. Pod vplyvom týchto skupín, nezakrytá prestíž „moci“ je transformovaná do iných foriem prestíže, obzvlášť do pojmu „národ“.⁴

Viacerí autori, medzi nimi Eric Hobsbawm, akcentujú úlohu tradícií pri charakterizácii národov. E. Hobsbawm definuje národ ako „vynájdenu tradíciu“, pri zrode ktorej zohrávali obzvlášť významnú úlohu tri faktory – základné vzdelanie, štátne sviatky a oslavy a „masová produkcia verejných pamätníkov a monumentov“.⁵

Ernest Gellner, autor početných prác venovaných problematike nacionalizmu, priznáva ťažkosti spojené s precíznym vymedzením pojmu národ a opiera sa o procesúalnu stránku pri charakterizácii tohoto pojmu. Podľa Gellnera sú príslušníkmi určitého národa osoby, ktoré zdieľajú rovnakú kultúru, pričom kultúra je chápaná ako systém ideí, znakov, asociácií, foriem správania a komunikácie. Príslušníci národa si musia byť týchto skutočností *vedomí* a musia sa s nimi *vedome* (kurziva E. G.) stotožniť.⁶

Rozdielne je tiež chápanie pojmu národ v rôznych kultúrach a jazykoch. V ponímaní národa figurujú dva základné prístupy – princíp občiansky a princíp etnický. Prístup občiansky, podľa ktorého je národ súhrnom občanov určitého štátu, je výsledkom historického vývoja v krajinách západnej Európy. Vznik centralizovaných štátov v západnej Európe v 18. storočí pripravil podmienky pre vznik „politických“ národov – spoločenstiev vzniklých fúziou jednotlivých etnických komunít. Formatívnu úlohu v procese vytvárania politických národov zohrávala štátna moc. Tento vývoj má svoj odraz i v jazykovej sfére. Napríklad anglický výraz „nationality“

³ Renan, E.: *Qu' est-ce qu' une nation*. Paris 1882, s. 26.

⁴ Weber, M.: *Essays in Sociology*. London 1948, s. 171.

⁵ Hobsbawm, E. – Ranger, T. (ed.): Introduction: Inventing Traditions and Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914, in: *The Invention of Tradition*. CUP: Cambridge 1983, s. 13–14.

⁶ Gellner, E.: *Nations and nationalism*. New York 1983, s. 7.

nekorresponduje so slovenským termínom „národnosť“, ale označuje štátnu príslušnosť.⁷

V krajinách strednej a východnej Európy sa určujúcim v chápaní národa stal etnický princíp. Pokusy o fúziu jednotlivých etník do homogénnych „politických“ národov, stroskotali na rezistencii jednotlivých etnických spoločenstiev. Klasickým príkladom je neúspešný pokus o vytvorenie jednotného „uhorského národa“. V tomto prípade je však potrebné mať na zreteli, že v prípade Uhorska nebolo určujúcim cieľom utvorenie štátu utvoreného na občianskom princípe, ale asimilácia nemaďarských etnických spoločenstiev Uhorska maďarským národom. V tomto kontexte etnické konflikty medzi Maďarmi a Slovákmi, ktoré prepukali s rôznou intenzitou po zániku Uhorska, sú potencionálnym nebezpečením pre vzájomné vzťahy medzi týmito národmi i v súčasnosti.⁸ Obdobne, pokusy o sformovanie „československého“ národa po vzniku ČSR, ktorých aktérom bol predovšetkým E. Beneš a ktoré zastávala aj časť slovenských politikov medzivojnového obdobia, nenašli odzvu tak medzi Slovákmi, ako i Čechmi. Naopak, etnický princíp prevládol a po rozpade totalitného režimu v novembri 1989, v relatívne krátkom čase, československú federáciu nahradili dva samostatné štáty.

Pojem etnicita, rovnako ako pojem národ, nie je možné vymedziť jednoznačne. Antickí Gréci používali slovo „ethnos“ vo viacerých významoch. Ethnos mohol označovať skupinu ľudí, zvierat alebo predmetov (ethnos laon – zástup mužov, ethnea ornithon – krdeľ vtákov). Používalo sa tiež pre označenie rodu (ethnos gunaikon – ženy ako celok) a slúžilo pre vymedzenie príslušníkov určitej komunity (Herodotos hovorí o „to Medikon ethnos“ – obyvateľoch obce Medikon).⁹

Pôvodne sa teda pojem etnicita používal pre označenie skupiny pozostávajúcej z členov určitého druhu, pritom medzi jednotlivými členmi mohla, ale nemusela existovať vedomá príbuznosť.

Slovom „ethnie“ sa vo francúzštine označuje komunita, diferencovaná svojimi kultúrnymi špecifikami, ktoré sú výsledkom historického vývoja. V tomto chápaní dominuje súbor unikátnych historických udalostí, ktorý sa podpísal na vývoji daného etnika, v dôsledku čoho sa jednotlivé spoločenstvá vymedzujú vo vlastnom ponímaní a v ponímaní iných.

⁷ Rychlík, J.: *Češi a Slováci ve 20. století, Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. Bratislava 1997, s. 16.

⁸ Príkladom konfliktov, ktoré zaťažujú maďarsko – slovenské vzťahy i v súčasnosti bola okupácia južného Slovenska po Viedenskej arbitráži a, konzekventne, postup československých úradov voči maďarskej menšine v rokoch 1945–1948. K povojnovému obdobiu pozri Šutaj, Š.: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948*.

⁹ Smith, D. A.: *The Ethnic Origins of nations*. Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA, 1986, s. 21.

V prácach súčasných autorov sú pri vymedzení etnicity zohľadňované rôzne aspekty. Podľa A. D. Smitha je etnická komunita charakterizovaná spoločným menom; mýtmi popisujúcimi jej zrod; zdieľanou históriou; vlastnou kultúrou, ktorej principiálnymi zložkami sú jazyk a náboženstvo; vlastným územím a pocitom solidarity.¹⁰

Tieto vymedzenia však nie sú všeobecným pravidlom. Existujú spoločenstvá, ktoré postrádajú niektoré z uvedených charakteristík a predsa sú ponímané ako etniká (napríklad etnické komunity žijúce v diaspore, „ahistorické“ etnické spoločenstvá a pod.).

Etnické spoločenstvá sú výsledkom celého radu vonkajších – objektívnych, ale i vnútorných faktorov. Predmetom diskusie je v tejto súvislosti tiež otázka, či sa príslušníkmi jednotlivých etnických komunít stávajú ľudia vedome, na základe pragmatických pohnútok, alebo či sú ľuďom etnické väzby dané. Protikladné stanoviská k tejto otázke zaujímajú teórie inštrumentalizmu (niektorí autori používajú pomenovanie modernizmus) a primordializmu.

Autori, akcentujúci pragmatické pohnútky, zastávajú názor, že jedinci ponímajú spoločenstvá v ktorých žijú, prípadne do ktorých vstupujú, ako inštrumenty pre dosiahnutie svojich cieľov. Sociálne väzby sú vytvárané racionálne, na základe kalkulatívnych pohnútok. Ich trvácnosť je podmienená úžitkom, ktorý jedincovi prinášajú.

Podstatou primordializmu je názor, že jedinec vytvára väzby k spoločenstvu na základe vnútorných hlbokých podnetov, bez toho, aby o nich vedome rozhodoval. V krajnej podobe sa tieto názory prezentujú vo forme sociobiologických koncepcií, ktoré sociálnosť a spoluprácu ľudí vysvetľujú potrebou ochrany a rozšírenia vlastného genetického materiálu. Jadrom primordiálnych väzieb sú popri jazyku, náboženstve a tradíciách i pokrvné väzby.¹¹

V čistej forme obe teórie nezohľadňujú historické, vývojové hľadisko. V postindustriálnej spoločnosti má jedinec nezmerne väčšie možnosti rozhodovať o výbere svojich spoločenských väzieb, ako tomu bolo v minulosti. V praveku bola príslušnosť k skupine principiálnou podmienkou prežitia. Jednotlivec mal minimálnu možnosť výberu. Z tohoto aspektu možno hodnotiť rozhodujúcu väčšinu spoločenských väzieb ako primordiálne. Po vytvorení prvých foriem občianskej spoločnosti v gréckych mestských štá-

¹⁰ Tamže, s. 22–31.

¹¹ K analýze významu primordializmu a inštrumentalizmu pre formovanie etnickej a národnej identity vid'. Bačová, V.: Primordiálny versus inštrumentálny základ etnickej a národnej identity. *Československá psychológia*, č. 4, s. 303–313.

toch síce vznikol priestor pre sociálnu mobilitu, avšak miesto jednotlivca v spoločenskej štruktúre komunity vymedzovalo množstvo zvykových i právnych determinánt. Navyše, i v mestách s demokratickou ústavou, akými boli napríklad Atény, určité skupiny obyvateľstva (otroci, cudzinci) nemali možnosť slobodného výberu príslušnosti k jednotlivým spoločenským skupinám. Vo feudalizme určoval miesto jedinca v spoločnosti sociálny systém s nízkou úrovňou spoločenskej flexibility. Feudálnu spoločnosť charakterizovali priam nepreniknuteľné sociálne, ekonomické a kultúrne rozdiely, ktoré poskytovali len obmedzené možnosti pre vznik inštrumentálnych väzieb. Sociálna mobilita bola podmienená likvidáciou feudalizmu či už násilnou, alebo evolučnou cestou. Z historického aspektu teda vývoj spoločnosti možno charakterizovať ako proces nahrádzania primordiálnych väzieb väzbami inštrumentálnymi. Analogicky, väzby definujúce jednotlivé etnické spoločenstvá, ktoré sú do značnej miery dôsledkom nízkej sociálnej mobility predindustriálnej spoločnosti, majú prevažne primordiálny ráz. Jazyk, náboženstvo, mýty, folklór, tradície, rituály, architektúra, ale tiež spôsob odievania, príprava sviatočných i každodenných jedál atď., ktorými sa jednotlivé etniká odlišujú od vonkajšieho prostredia, sú výsledkom dlhodobého vývoja, sú trvácne a vytvárajú most medzi minulosťou a prítomnosťou. Sankcionované časom, tieto väzby umožnili komunitám uchovať svoju etnickú identitu i v prípadoch dlhotrvajúceho útlaku, prípadne núteného exilu.

Z hľadiska trvácnosti, homogenity a schopnosti transformovať sa na národ existujú medzi jednotlivými etnikami hlboké rozdiely. A. D. Smith delí etnické spoločenstvá na dva základné typy – na extenzívne a intenzívne. Integrujúcou zložkou extenzívnych etník je šľachta spolu s klerikmi a úzkou vrstvou inteligencie. K intenzívnym etnikám patria spoločenstvá tvorené prevažne mestskými komunitami. Dominantnú úlohu v nich zohrávajú kňazské, obchodné a remeselné elity. V protiklade k extenzívnym etnikám, v ktorých sú nositeľmi etnickej identity takmer výlučne len privilegované vrstvy, intenzívne etniká (A. D. Smith používa tiež pomenovanie „demotické“ etniká) integrujú v svojom rámci väčšinu príslušníkov danej komunity. A. D. Smith priznáva zovšeobecňujúci charakter tohoto rozdelenia, ktoré sa nevzťahuje na všetky typy etnických spoločenstiev.¹²

Obdobne diferencuje predindustriálne spoločnosti E. Gellner. Podľa E. Gellnera jednotlivé spoločenstvá, ktoré definuje ako „kultúry“, možno rozdeliť do dvoch skupín. Na jednej strane sú to samosprávne komunity

¹² Smith, D. A.: c.d. ..., s. 76–77.

s vysokou mierou politickej participácie členov, a na strane druhej rozsiahle, nezriedka etnicky nesúrodé celky kontrolované centrálnou politickou mocou. V dôsledku nízkej technickej úrovne predindustriálnych spoločenstiev je však stupeň politickej kontroly z centra rôzny a centrálna moc je nútená koexistovať s miestnymi mocenskými štruktúrami.¹³

Diferencovanosť etnických komunít sa nevyhnutne premietla do spôsobu, akým tieto spoločenstvá ovplyvnili (a ovplyvňujú) formovanie národov. Proces vytvárania novodobých národov, počiatok ktorého kladie väčšina bádateľov do druhej polovice 18. storočia, podnietil rozvoj hospodárstva a konzekventne vzdelania v krajinách západnej Európy. Vynález kníhtlače pripravil podmienky pre masové šírenie informácií, ktoré pracne zhotovované rukopisy neumožňovali. Od roku 1500 do konca 16. storočia počet vytlačených kníh narástol desaťnásobne. Rastúce množstvo kníh narušilo monopol latinčiny ako výlučného literárneho média v Európe a pripravilo pôdu pre „zliterárnenie“ jazykov jednotlivých etnických komunít.¹⁴ Tento proces zároveň viedol k rozšíreniu niektorých miestnych jazykov a dialektov, ktoré sa stali literárnymi jazykmi.¹⁵ Hybnou silou výrazných zmien v Európe, vrátane transformácie charakteru a úlohy jazyka v spoločnosti, sa stala priemyselná revolúcia. Sociálnym dôsledkom priemyselnej revolúcie bol dovedty nemysliteľný nárast mobility a narušenie lokálnych spoločenských štruktúr. Priemyselná výroba vyžadovala vytvorenie štandardnej formy jazyka s vysokým stupňom precíznosti. Koncentrácia veľkého množstva osôb na relatívne malom priestore vytvorila podmienky pre vzájomnú komunikáciu a uľahčila šírenie informácií. Podľa E. Gellnera, explicitná a precízna forma komunikácie sa stala všeobecnou, dôsledne využívanou a dôležitou.¹⁶

Hospodárske, kultúrne a spoločenské zmeny vyvolané priemyselnou revolúciou vytvorili podmienky pre transformáciu etnických spoločenstiev na národy. Nie všetky etnické komunity však boli a v súčasnosti sú schopné takejto transformácie. Špecifiká historického a kultúrneho vývoja, politická situácia a nepriaznivé vonkajšie okolnosti rozhodovali o úspechu, či neúspechu transformácie etnika na národ.

Z historického hľadiska je možné rozčleniť formovanie národných spo-

¹³ Gellner, E.: c.d. ..., s.13.

¹⁴ L. Febvre a H. J. Martin odhadujú počet vytlačených kníh na 20 miliónov v roku 1500 a celkový počet vytlačených zväzkov v roku 1600 na 200 miliónov. Febvre, L. – Martin, H. J.: *The Coming of the Book. The Impact of Printing, 1400–1800*. London 1976, s. 248–249.

¹⁵ Anderson, B.: *Imagined Communities*. London 1991, s. 36–46.

¹⁶ Gellner, E.: c.d., s. 33.

ločenstiev v Európe do dvoch skupín. Väčšina bádateľov kladie deliacu čiaru medzi západoeurópskym nacionalizmom a procesmi, ktoré viedli k vzniku národov vo východnej Európe. V západoeurópskych monarchiách bola hybnou silou pri konštituovaní národa centralizovaná politická moc. Veľká francúzska revolúcia vniesla do procesu formovania národa občiansky princíp. Výsledkom bolo vytvorenie „politických“ národov, pri formovaní ktorých etnicita nezohrávala rozhodujúcu úlohu. Tento vývoj je typický predovšetkým pre Anglicko a Francúzsko. V týchto krajinách proces formácie národných spoločenstiev nebol prepojený s bojom o nezávislosť, ktorý je silným motívom etnickej mobilizácie. V prípade Nemecka a Talianska mal však etnický prvok už zreteľnejšiu dimenziu. Pruský ministerský predseda O. Bismarck, považovaný za zjednotiteľa Nemecka, prehlásil, že zjednotenie nemeckého národa nebude výsledkom „parlamentných debát“, ale bude vybojované „železom a krvou“.17 Obdobne, ministerský predseda piemontského kráľovstva, G. Cavourt, prezentoval vojenský konflikt s Rakúskom ako boj za oslobodenie území obývaných Talianmi spod rakúskeho područia a utvorenie Talianska, ako národného štátu.18 Na druhej strane Nemci, ani Taliani nestáli pred úlohou vytvoriť štandarizované jazykové médium, tak povediac „na zelenej lúke“ a vybudovať systém vzdelávacích inštitúcií. Prekážkou k dosiahnutiu plnej národnej suverenity bola absencia politickej nezávislosti. Väčšinu Talianska ovládali cudzie mocnosti. Obdobne, väčšina Nemcov žila v malých a slabých štátoch, ktoré neboli schopné nemeckú kultúru politicky zastrešiť. Avšak taliančina i nemčina boli štandarizovanými spisovnými jazykmi, Nemecko i Taliansko malo bohatú literatúru, rozvinuté školstvo a akadémie. E. Gellner charakterizoval zjednotenie Nemecka a Talianska ako proces likvidácie disproporcie medzi kultúrnou vyspelosťou oboch národov a neadekvátnej politickej nadsťavby.19

Proces utvárania národných komunít v centrálnej a východnej Európe mal radikálne odlišný charakter. Habsburské impérium, po roku 1867 transformované na Rakúsko – Uhorsko, si až do svojho rozpadu uchovalo feudálny ráz. Jednotlivé etniká, ktoré prechádzali hospodárskym a kultúrnym vývojom v rámci monarchie, nemali možnosť preniesť tento vývoj do politickej roviny. Frustrácie, spôsobené absenciou zodpovedajúcich

17 Crankshaw, E.: *Bismarck*. New York 1981, s. 133.

18 Hall, W. P. – Davis, W. S.: *The Course of Europe since Waterloo*. New York 1941, s. 167–186.

19 Gellner, E.: c.d., s. 99.

politických reforiem, viedli k rastu rezistencie, ktorá mala v rámci Rakúska – Uhorska výrazne etnický charakter. Faktorom, ktorý mal špecifický dopad na prerastanie etnických komunít do národných útvarov bol tiež romantizmus.

Po Viedenskom kongrese sa romantizmus stal určujúcim ideovým a umeleckým prúdom v Európe. V romantizme našli európske národy, sklamané zlyhaním osvietenieckého racionalizmu, východisko z devastácie napoleonských vojen. Romantizmus sa zároveň stal účinným nástrojom rastu etnického povedomia. V dielach romantických autorov dostávali dejiny, vrátane histórií etník, mystický nádych. Historické fakty sa prelínali s legendami. Minulosť bola pretvorená na epický príbeh, v ktorom dominovali hrdinské skutky predkov.²⁰

Legendarizácia pôvodu a skutkov zakladateľov dynastií a dokazovanie vznešenosti ich pôvodu bola častým zjavom i v minulosti. Účelom týchto snáh bolo vytvorenie historickej legitimity pre vládcu a jeho pokrvné príbuzenstvo, prípadne úzku kastu, bezprostredne asociovanú s panujúcou dynastiou.²¹ V protiklade k minulosti, romantickí historici usilovali o etablovanie historickej legitimity celej etnickej komunity a jej povznesenie ako spoločenstva s vlastnou bohatou minulosťou.

V dielach národných buditeľov hrdinské skutky predkov spravidla ostro kontrastujú s neutešenou prítomnosťou. Popri nostalgii, cieľom týchto prác bolo „prebúdať“, bojovať s letargiou, ktorá v poňatí národne orientovaných spisovateľov stojí v ceste rozvoju národného povedomia. Paralelne, v závislosti na stupni jazykovej „dotvorenosti“, prebiehal menej či viac intenzívny zápas o definitívnu podobu spisovného jazyka. Ilustratívnym príkladom takéhoto vývoja sú spory o spisovnú slovenčinu.

Cieľom snáh o rekonštrukciu, prípadne „vynájdenie“ minulosti a transformáciu jedného z lokálnych jazykov (dialektov) na všeobecne akceptovaný spisovný jazyk, bolo vytvoriť kultúrnu bázu, ktorá by umožnila danej etnickej komunite zaujať rovnocenné postavenie vis-a-vis vyspelým európskym národom. Postupne tieto snahy nadobúdali i politickú dimenziu.

V revolučnom roku 1848 v Rakúsku jednotlivé etnické spoločenstvá usilovali popri splnení svojich kultúrnych a jazykových požiadaviek i o akceptáciu ich nárokov na politické reformy.

²⁰ V slovenských podmienkach sú charakteristickým príkladom takéhoto prístupu k minulosti práce historika J. Papánka.

²¹ Potreba získať historickú legitimitu je zreteľná najmä v prípadoch, keď etablovanie novej dynastie bolo výsledkom dobytých vojen. Napríklad králi merovejovskej dynastie začali po prijatí kresťanstva odvodzovať svoj pôvod od bájneho trójskeho hrdinu Eneasa.

Aktérmi etnickej mobilizácie v krajinách strednej a východnej Európy boli prevažne humanitne vzdelaní dejatelia, medzi ktorými boli početne zastúpení kňazi. Predovšetkým príslušníci nižšieho kňazského stavu, pôsobiaci na farách a úzko spojení so životom miestneho obyvateľstva, pociťovali potrebu hľadať východisko z neadekvátnych, v mnohých prípadoch ponižujúcich podmienok, v akých sa toto obyvateľstvo nachádzalo. Riešenie hľadali predovšetkým v oslobodení spod národnostného útlaku a vybudovaní politicky a kultúrne samostatného spoločenstva.

Transformáciu jednotlivých etnických komunít na národné spoločenstvá komplikovala zložitá geopolitická situácia. V regióne strednej a juhovýchodnej Európy prakticky neexistovali etnicky jasne vymedzené hranice. Jednotlivé etniká sa prelínali, čo znemožňovalo vytvorenie etnicky homogénnych štátnych útvarov. Tento problém permanentne poznačil vzťahy medzi štátmi, ktoré vznikli na území Rakúsko-Uhorska po prvej svetovej vojne. Ich súčasťou sa stali etnické menšiny. Zahraničnopolitické vzťahy týchto štátov boli v medzivojnovom období v rastúcej miere ovplyvňované práve existenciou etnických menšín. Minoritné spoločenstvá sa stali živnou pôdou radikálneho nacionalizmu a nezriedka interetnické tenzie vyústili do vojnových konfliktov v Európe i za jej hranicami. Bohužiaľ nebezpečie medzietnických stretov v mnohých oblastiach sveta zostáva aktuálne aj v súčasnosti.

About Some Aspects of Definition of Terms Ethnicity – Nation and the Role of Ethnicity in the Process of Development of Contemporary Nations

Milan Olejník

The notions of nationality and ethnicity stubbornly resists attempts to define them with scientific, or at least, comfortable degree of precision. Vagueness and versatility of these notions are consequently affecting characterization of their mutual relation and their role in history of humankind. This vagueness is strikingly noticeable when historical, sociological, ethnographical and other analysis of these notions is attempted. In spite of almost ephemeral nature of ethnicity and nationality, their significance in modern history is staggering. The paper is offering, in concise mode, an overview of basic approaches to these issues by diverse authors in general level and is attempting to implement theoretical outcomes to the concrete conditions, which had an impact upon the history of Slovakia.

Našinci a cizinci

Mentální orientace a kulturní obraz cizinců v pohraničí

Irena Szlachcicova

Novověk zrodil fenomén globalizace a zanikání hranic, a zároveň otevřel i zúžil životní prostor jedince. Redefinování hranic, jež kolem nás probíhá, způsobuje, že dřívější hranice ztrácejí svůj význam, a na jejich místě se objevují jiné, kvalitativně nové. Hranice může být vnímána prostorově, ve smyslu rozdělení – je pak linií vyznačující národní a státní území, – ale rovněž koexistencí a konfrontací odlišných kultur, jež toto dělení generuje. Soudobé hranice vytyčují oblasti plné protikladného působení moci a kultury, v nichž jsou probíhající procesy státní centralizace a národní homogenizace obráceny takto širokou kulturní různorodostí vniveč.¹ Kulturní a etnická společenství zaplňující pohraniční prostor určují spektrum významů a vzorců myšlení, představujících základ probíhajících identifikací a procesů hledání identity.

Lidé sami sebe vymezují a zároveň jsou ostatními identifikováni. Subjektivní pocit identity je odlišován od totožnosti jedince, jež je mu zvnějšku připisována ostatními. Jednotlivec, jež sám sebe definuje, může svou osobnost popisovat jako odlišnou od jiných a neopakovatelnou. Osobní identita mu zajišťuje pocit výjimečnosti vlastní osobnosti a umožňuje vnímat sebe sama jako stále stejného, navzdory plynutí času a jím přinášejících změn. Tentýž jedinec může být rozeznáván a sám sebe může poznávat prostřednictvím role, vzorce nebo hodnoty sdílené s ostatními a od ostatních přijaté. Pociť sociální identity je vyjádřením potřeby sounáležitosti a podobnosti ostatním, je určován pocitem příslušnosti jedince k různým společenským skupinám a kategoriím. Pojem „identita“ obsahuje základní

¹ Wilson, T. M. – Donnan, H.: Nation, state and identity at international borders. In: *Border Identities. Nation, state at international frontiers*. Ed.: Wilson, T. M. – Donnan, H. Cambridge. University Press 1998, s. 26.

dvojakost významů: zaprvé, poukazuje na podobnost, totožnost, vztahuje se k bytí nebo zůstávání stejným. Druhý význam poukazuje na odlišnost, jinakost, odlišování se od ostatních. Identita poukazuje na „bytí někým“ trvale a jinak než ostatní, lokalizuje jedince ve světě a v čase, je poukazem na jeho „zakořenění“ a odkazuje na sociální identifikace.

Společenský život sám v sobě generuje různorodé způsoby třídění reality, a ona realita se nám jeví jako uspořádaná prostřednictvím dělení a klasifikací, jež v ní provádíme. Klasifikace objektů společenského světa podle kritérií *náš – cizí* plní fundamentální roli v procesu jeho strukturalizace, a zdá se být rovněž nezbytnou pro všechny identifikace jedinců. Pocity *vlastní – cizí* jsou protiklady, jež se vzájemně doplňují. Sociální prostor, jež je vnímán jako vlastní, je definován podobností, pocitem sounáležitosti a soudržnosti.

Pohraničí jak z hlediska zeměpisného, tak i sociálně-kulturního je rozdělený prostor, stanovení hranice odděluje to, co je politicky, ekonomicky a kulturně odlišné. Pohraniční území je definováno sousedstvím států, národů a kultur, je oblastí koexistence a pronikání, přičemž základem těchto procesů je prostorová blízkost. Vztah k prostoru zde má význam definující kvalitu a charakter společenských vztahů. Simmel v krátkém eseji *Cizinec* označuje způsob vnímání prostoru jedincem za podmiňující a definující jeho vztah k ostatním osobám – [...] „vztah k prostoru je, na jedné straně, podmínkou, na druhé straně pak – symbolem vztahu k člověku“². Zakořenění v sociálním prostoru je možné pouze uprostřed svých, proto také Simmel vztah k prostoru činí interpretací definování vztahu *náš – cizí*. Zdrojem cizosti je odstup a nemožnost identifikace s okolím, navzdory prostorové blízkosti, cizost tedy znamená, že „blízko se nachází vzdálená osoba“³. Kategorie cizosti je zde budována jako abstraktní vztah, nemá vztah ke konkrétní osobě, ale rozhoduje o celkové třídě jevů. Cizí se stává nikoli „jednotlivec, ale určitá obecná kategorie lidí“⁴. Situaci pohraničí lze snadno připsat dichotomické schéma hodnocení partnera interakce podle kritéria „*my-oni*“, hranice symbolizuje historicky vytvořené nebo politicky vnucené dělení na „*našince*“ a „*cizince*“, upevňuje sociální odstup vůči jiným společenstvím. Máme zde co dělat s antagonizací sousedských vztahů, uzavíráním se ve vlastní skupině silným zdůrazňováním své skupinové přináležitosti a pocitem vlastní odlišnosti. Zároveň je pohraničí oblastí znásobeného a bezprostředního kontaktu s odlišnou kulturou. Život

² Simmel, G.: *Sociologia*. Varšava 1975, s. 504.

³ Tamtéž s. 505.

⁴ Tamtéž s. 511.

v pohraničí se vyznačuje rozmanitostí a svěbytnou dynamikou, jež vyplývá z prostorové blízkosti, vzájemných srovnání a vztahů k různým kulturám a společnostem. Identita jedince existujícího v podmínkách sousedství dvou společenství, dvou kultur je budována prostřednictvím neustálé volby. Život v pohraničí ve svém důsledku formuje novou identitu, nového člověka z pohraničí, jeho sociální vědomí a identitu kulturní. „Výsledkem dlouhodobých vzájemných kulturních kontaktů je nejednou vznik kvalitativně nových kulturních celků, formování nového člověka z pohraničí, jeho vědomí a kultury“.⁵

Pohraničí, jako oblast „konfrontace různých hodnotových systémů, životních postojů, životní úrovně, etnických kultur a kultur vůbec“⁶, představuje zvláště atraktivní místo zkoumání formování, upevňování nebo změny vztahů jednotlivce vůči „svým“ a „cizím“. Lokalizace jedince v pohraničním prostoru činí přítomnost kulturně Jiných očividnou skutečností, vynucuje si nutnost zaujímat vztah k tomu, co je odlišné a neznámé, a zásadně tak ovlivňuje procesy jeho identifikace.

Námi vedený výzkum na polsko-německém a polsko-českém pohraničí, v polské části Euroregionu Nysa⁷ potvrdil, že proces definování kulturně Jiných představuje podstatný prvek biografických autokreací obyvatel pohraničí.

Biografické obrazy Němců

Politické a společenské změny odehrávající se Evropě devadesátých let vytvořily novou situaci na polsko-německém pohraničí. Nové politické podmínky zahájily změnu historicky ustáleného negativního stereotypu souseda. Otevření hranic přineslo emoce a smíšené reakce na straně polské společnosti. Podle jedněch vycházelo vstříc očekáváním mnoha Poláků, neboť umožnilo kontakty se Západem, u jiných však vzbudilo etnické obavy a pocit ohrožení. Sousedství Poláků a Němců, jejich vzájemné postoje a mínění o sobě navzájem, to je významný rozměr vědomí polské společnosti vůbec, obyvatel pohraničí zvláště.

⁵ Sadowski, A.: Socjologia pogranicza. In: *Ludzie i instytucje. Stawanie się ładu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*. Lublin 1995, s. 138.

⁶ Tamtéž s. 138.

⁷ Výzkum byl realizován v rámci mezinárodního výzkumného projektu *Biographische Identitäten in Grenzenraum (1999–2002)*. Uváděné výsledky výzkumu se vztahují k polské straně Euroregionu Nysa, tentýž výzkum byl paralelně prováděn rovněž v německé a české části tohoto euroregionu.

V kolektivní paměti Poláků Němci vystupují v navzájem protikladných rolích: na jedné straně v roli zástupců vysoce ceněné Západní civilizace, na straně druhé – „odvěkých nepřátel Polska“. Obě tyto role mají zásadní vliv na charakter současných polsko německých vztahů v pohraničí. V těchto vztazích, za prvé, se udržuje odstup, a někdy dokonce – otevřená antipatie mezi sousedícími národnostmi, což vyplývá jak z negativních historických zkušeností, tak i z pocitu sociálně-ekonomické asymetrie mezi Německem a Polskem. Za druhé, objevují se v nich prvky pragmatického tlumení předsudků a osvojování si cizího na základě bezprostředních kontaktů, v nichž Poláci a Němci vystupují v roli partnerů. Postoje Poláků vůči Němcům se často vyznačují dosti vysokou měrou ambivalence, což znamená nedostatek koherence v hodnocení sousedů a perspektiv sousedských vztahů. Pozitivní hodnocení a ochota rozvíjet vzájemné kontakty je provázena nedůvěrou a negativním obrazem partnera.

Sousedství národů formuje stabilní formy kulturních kontaktů jak v rovině interakcí jedinců, tak i sblížování mezi skupinami. Sousedské vztahy naplňují kontakty s kulturně Jinými, jež se větší či menší měrou zakládají na vědomostech o sousedech a na postojích vůči odlišné kultuře. Poválečné vztahy mezi Poláky a Němci těžce ovlivnilo faktické přerušování kontinuity kulturní tradice na západním území. Radikální změny, k nimž došlo po druhé světové válce, přinesly ideologickou reinterpetaci historie těchto území, a spolu s tím nárůst negativního postoje vůči sousedům. Paměť o Němcích, kteří kdysi tato území osídlovali, ve výpovědích Poláků prakticky neexistuje,⁸ je tedy těžké odvolávat se dnes k prostoru jako ke kulturnímu dědictví nejen sousední etnické skupiny, ale i skupiny vlastní. Vzdor tomu, že polsko-německé pohraniční území jako sociálně-kulturní prostor bylo kulturním dědictvím obou národů, je v důsledku předsudků a negativních stereotypů, jež měly po válce posílit národní identifikaci Poláků, vztah k prostoru zřetelně zapsán do národní identity. Poláci, kteří zde v současnosti žijí, tento prostor považují za prapůvodní polské území, „znovuzískané“ po mnohasetleté ztrátě, a formování „malých vlastí“ a emocionální vazby s regionem bylo provázeno vymazáním „německých dějin“ těchto území z paměti.

Analyzujeme-li biografická vyprávění starších obyvatel pohraničí lze si jen stěží nepovšimnout, že převážná většina událostí, jež konstituují jejich aktuální vnímání sousedů, se odehrála v minulosti, a sekundárně závisí na

⁸ Ziółkowski, M.: Wspólnota przestrzeni i odmienność tradycji – sąsiedzkie kultury Etniczne. „Kultura i Społeczeństwo“, nr. 4, 1991, s. 67.

intenzitě a frekvenci tehdejších interakcí v pohraničí. V pokolení prarodičů se obraz Němců konstituuje především prostřednictvím zkušenosti z válečného období. Zaujatost respondentů vůči Němcům je důsledkem traumatických prožitků z doby okupace a s ní souvisejících situací ohrožení a ponižení. Tyto zkušenosti upevnily historicky zformovaný negativní obraz Němců v očích Poláků.

***Paní Julie:** Němci mě vzali na nucené práce když jsem chodila do páté třídy za tamtoho Polska ještě a vyšla jsem z páté třídy, začala válka. [...] Tehdy dělali štáry kam chodilo hodně dětí brali nebo lístky posílali když se někdo nedostavil byla štára brali i na ulici [...] Z jedné strany policie, z druhé strany a tady vozy a jenom na papíry zapisovali a na ty vozy a do okresního města Bučače. Protože to Bučač byl okresní město, a tam vlak už byl přistavený dobytčák a všechny kluky, chlapy, starší ženy, dívky všechno jako dobytek do těch vagónů a nás do Čortkova to je ještě dál tam jak blízko... V Čortkově doplnili lidi na celý vlak a jako prasata prostě nás zavezli do Przemysłu, v Przemysłu vyložili a koupání, čtyři němečtí lékaři a vyšetřovali, který byl nemocný na jednu stranu, který byl zdravý na druhou stranu a lázeň a znovu nás naložili. Dali nám po kousku takového salámu koňského, byl takový slaný a takový jako jako dlaň dva kousky chleba nic k pití nic a celou noc jsme jeli, nic člověk neměl nic nebylo, protože to byla válka a nás zase naložili a až do Vídně a ve Vídni nás vyložili na Arbeitsamt a nás zavedli a tam přicházeli hospodáři a brali nás kolik, komu to...*

***Paní Mira:** Pamatuji se, jak lidi pokládali na zem a že jsme se dívali jak oni...byly vidět jenom nohy... anebo ty mladé kluky, šli na pláž, a tam hned byla kasárna Němců, ne, no tak šli ti usmrkanci a sebrali jim zbraně, tak později je přitáhli, pozabíjeli, ukázali a za chodníkem se dalo jenom kolem chodit, a oni leželi na tom náměstí v Skierniewicích... ach viděla jsem, viděla! Něco jsem se nadívala!*

***Paní Urszula:** Němců se všichni báli, jako ohně se báli těch Němců. Jak jsem viděla, jak oni ty Židy bili, jak ty partyzány pozabíjeli i děti zabili...*

Ve vyprávění starých lidí je dáváno najevo nepřátelství a negativní postoje vůči Němcům jako viníkům osobních tragédií a neštěstí, jež postihla Poláky během války. Obraz Němců je však jednorozměrný. Vzpomíná-li se na ně jako na jednotlivé lidi, jsou vnímáni jinak než v případě, kdy vystupují v roli reprezentantů německého národa. Motiv „dobrých a zlých

Němců“ je zvláště důležitý ve vyprávění osob vyvezených na nucené práce do Říše nebo zaměstnaných u německých zaměstnavatelů v okupovaném Polsku. Popisy osobních kontaktů s Němci vykračují mimo schéma, časté je vyprávění pozitivní pod heslem „všude žijí lidé (...) jako u nás, dobří i zlí“. Charakteristický obraz takové strategie konstruování obrazu německých okupantů nalzáme ve vyprávění paní Krystyny:

***Paní Krystyna:** Pracovala jsem na takovém polním velitelství. To bylo vojsko, polní četnictvo. Oni nic neměli s civilisty, jen s vojáky. Tam jsem pracovala. No a tam mě Němci přivedli na ten výslech, protože říkali, že zatkli mou sestru, že k výslechu. Ale mě vedl takový starší, a já jsem byla taková droboučká, štíhlounká, no vychudlá, vyhladovělá – tak člověk vypadal, taky jsem teď drobná. Zavedl mě tam, a oni mi říkají: „Chceš ještě vidět sestru?“ Já říkám, že chci, „protože sestra umře“. A ona vešla jenom s tím, že moje sestra byla černovlasá, a já blondýnka, protože já jsem byla po tatínkovi. Tak jak vešla tak vlasy měla černé i tvář černou od bití. Když jsem ji uviděla, tak oni jí řekli: „Vidíš, ty se nechceš přiznat, a tvoje sestra nám všechno pověděla.“ A to nebyla pravda! A já jsem byla strašpytel pořád, ale tu odvahu jsem měla, že jsem řekla: „Aničko! To není pravda, já nic nevím, nic jsem neřekla!“ Takže ten Němec ke mě přiskočil, chtěl mě praštit, ale ti, co jsem pracovala v té vojenské, jak to bylo Albright, byli esesmani a byli ti jiní. A nedovolili mě bít. Řekli: „Ona pracuje u nás od rána do deseti“. Protože tam nás pracovalo asi dvacet Polek. Tam to v kuchyni, to se uklízelo, jakou dali práci. A nedovolili: „My ji můžeme vyslechnout.“ A jí a nedovolili mě bít.*

Existenci vícerozměrného obrazu Němců v paměti Poláků potvrzují vzpomínky z poválečného období. Vyprávění Poláků, kteří přišli do pohraničí z východu dokumentují soucit s osudem civilního německého obyvatelstva, jež – podle názoru respondentů – „potkalo totéž, co jsme prožili i my“. Tento společný osud a uznání německé práce, disciplíny a pořádku, to vše způsobilo, že vztahy mezi obyvatelstvem přicházejícím z východu a Němci, kteří zůstali na západním území byly často prosty nenávisti. Takřka u všech našich respondentů společné bydliště vedlo k pozitivní verifikaci obrazu Němců, a v některých případech – k vytvoření stálejších vazeb a udržování kontaktu s německými sousedy i po jejich vysídlení.

***Paní Janina:** Němci, oni byli také chudáci, protože Hitler si s nimi dělal, co chtěl, také rasy zaváděl, to všechno... Oni nebyli k Polákům, když tady bydleli,*

nebyli zlí, a Poláci k nim nebyli. A potom... každý byl po válce chudý. A jeden druhého si vážil. A nebyly takové drastické scény, že by to snad bylo nějak, že to byl Němec, ne. Jak jsem se mohla na něm mstít, když jsem sem přišla bydlet... My jsme měli tam na východě také dům a tam nás vyhnali. A je vyhnali odsud. To je... víte... to je totéž. To se musí prožít, aby to člověk pochopil.

Paní Marie: Když jsem sem přijela ve 46. roce, to tu ještě byli Němci. Tady sousedi, toho, tak jsem viděla to jejich vysídlení, vůbec... viděla jsem, že někteří Němci byli s Poláky zadobře, a někteří byli mučení, bití, naříkali... to, to jsem viděla. Ke mě Němka přicházela, i když jsem neuměla německy, ale nejednou přišla a přinesla mi mléko, protože ona byla u hospodáře, ale musela to mléko krást, protože viděla, že jsme byli velmi chudí, tak mi přinesla mléko, a já jsem něco uvařila a poslala jim to. A byli takoví Poláci, že byli lidé, ale byli takoví Poláci, že trápili Němce. Táhle v tom domě Němci, dobří lidé to byli, osadník, normálně... vyhnali je tak jak stáli. Plakali, a tak jak stáli, tak odešli. Žena se třemi dětmi a s tchánem, odcházeli s prázdnými pytli. Něco si připravili s sebou... nenechali je to vzít. I když Němci udělali v Polsku hodně zlého, ale ti civilisti ti nic neudělali, a byli... já jsem stála v okně, to jsem byla mladá, plakala jsem když je bili policajti po zádech, protože tam něco pokřikovali, něco nějak, a já... jsem plakala, a vyjít se nedalo, protože by bylo i se mnou zle, a já jsem byla v takovém stavu..., a Poláci také týrali Němce.

Zdroje negativních postojů vůči Němcům lze také najít v obavách z ingerence ekonomicky silnějšího souseda do ekonomických zájmů Poláků (příkladem může být strach z „vykupování polské půdy“), jakož i v pocitu národní hrdosti, v některých situacích ceněné výše, než aktuální ekonomické zájmy. Svůj pevný vztah k polskosti a s ním související nechuť „sloužit“ Němcům otevřeně demonstuje paní Janina:

Paní Janina: Naši Poláci, to vám musím říci, kolem nich velmi opatrně chodili, protože tady je trh tak velký, teď to už všechno upadá, ale když zrovna otevřeli hranice, jak to všechno... To Němci tady, lidé, kteří byli vychytralí, tak hned dělali kokosy...peníze. To těm Němcům dokonce Polsky, říkám, taková babička chodí, prodává lízátko a „Bite schön“, já říkám: „Babičko, Prosím pěkně je třeba říkat, a když Němec bude chtít, tak koupí. Jen se před Němci neponižujte, málo vás byli v tom...“ Babička...ticho, ticho, ticho...utekla mezi lidi. Říkám: „Ve vašem věku se nesluší lézt mu... tak se před ním ponižovat. Koupí, když bude chtít koupit.“ No, ale holt každý člověk má svůj systém. Každý člověk uvažuje po svém. Já

vždycky říkám, že jsem Polka a já se za to nemusím stydět. Já neumím německy. Já jdu... on dokonce, kdyby chtěl, to on vám nepromluví polsky. A já se mám před ním ponížovat, abych s ním mluvila německy. On je Němec, a já jsem Polka. Takže takhle ne. Je třeba si sebe také trochu vážit.

Neměnnost společensky ustálených stereotypů není udivující v generaci tradicionalisticky založených starých lidí; jsou však zajímavé, pokud jde o generaci vnuků, kteří – teoreticky – by měli být spíše otevření vzájemnému poznání. Ukazuje se však, že ani vysokoškolské vzdělání, ani četnější mezikulturní kontakty nejsou zárukou účinné přeměny předsudků, pokud jsou reálné vztahy mezi potencionálními partnery v pohraničí hodnoceny jako pro jednu ze stran zjevně nespravedlivé. O negativních zkušenostech v kontaktech s Němci vypráví Marek, který v důsledku nevydařené obchodní spolupráce s německými partnery utrpěl významné finanční ztráty:

Marek: Snad jedna prohra, jíž jsem utrpěl, obchodoval jsem se sportovním zbožím s Německem, a přiznám se, že jsem přišel o hodně peněz (...) Taková prostě nedůvěra ke spolupráci s Němci, že když například přijdou do obchodu a chtějí něco koupit, tak je obsluhuji s nechutí. Rozumím, že je třeba kolem zákazníka poskakovat, protože takové jsou požadavky...no, ale nepřehánět to, no přece nebudu Němcům slevovat nevím kolik, abych vydělal jen pár grošů. Ne, nemám je rád a konec. Konec konců, Němci se na nás dívají stejně, takže... myslí, že jsme horší a hotovo.

Pocit nerovnosti ve vztazích s Němci je také jedním ze základů patologických jevů, k nimž patří především pašování zboží a lidí přes západní hranici. Pašeráci si zvykli na existenci hranice, a z přítomnosti německých sousedů čerpají reálné zisky. Jejich výpovědi dokumentují jak nedostatek hlubší reflexe nad tím, co dělají, tak nad vztahy s Němci:

Jacek: To pašování tady je, tam mají, mají, jsou tam práce, pár míst pa, pašeráků. Kdysi jsem chodil kdysi, taky jsem vzal Rumuma převáděl jsem, na zádech, protože se bál v zimě přes Nysu. My, myslel jsem, že tak něco jsem vydělal, protože jsem převedl jednoho. Později mě pohraniční stráž chytila, a když mě uviděl, nevím proč se nedovtipili, kalhoty jsem měl, všechno mokré. Nakecal jsem jim, že no řekl jsem, že, že jsem spadl do rybníka v ledu. Že byla zrovna zima, že tam byl zrovna nedaleko rybník, šel jsem tam bruslit, že se led probořil, a zapadl

jsem tam. Uvěřili mi to, stejnou pohádku jsem namluvil mámě. Tak jsem hned vydělal, pamatuju že to bylo sto švýcarských liber. Jsem vydělal no a sto marek, od nějakého Rumuna. Později jsem to už nedělal, a moji kamarádi, takoví kamarádi, ze třídy kluci, to chtěli, chtěli dělat, tak cigarety na člu, člunech pašují, takové různé blbosti. [...] Na hranici je teď zatím klid, ty všechny chytili, ty pašeráky hlavní. Ne, Němci tam vůbec nic necítí, ale je vidět, že nemají rádi Poláky a Poláci Němce, tak to je.

Postoj pragmatického využívání přítomnosti německých sousedů k realizaci vlastních zájmů nabývá u pašeráků patologické a krajně instrumentální podoby.

Příležitostí k mnohostranným a pozitivním vztahům bývá často studium a práce v Německu. Takřka každý z našich vyprávějících uvádí příklady osob z rodiny nebo z okruhu blízkých známých, kteří pracovali, nebo studovali na německé straně hranice. Návštěvy Poláků v Německu se mohou stát podnětem k zájmu o německé zvyky a kulturu. Porovnávání standardu a organizace každodenního života v takových situacích vychází obvykle ve prospěch Německa, což – samo o sobě – zlepšuje jeho obraz v očích Poláků. Pozitivní portrét Němců nalézáme ve výpovědi Agnieszky, jež se před několika lety léčila v německé nemocnici:

Agnieszka: Přítel mé rodiny, ten, co mě vozil na tu operaci, v Německu, tak právě tam... jsem delší dobu u něho bydlela... Měli jsme tam... takové návštěvy... na kontrol...hned z kliniky. No a tak jsem měla spousta... tedy nerozuměla jsem těm lidem, ale můj strýc... překladatel... překládá němčinu a všechno mi překládal, takže... že lidé jsou opravdu přátelští a celkově jiní... než tady lidé... dá se říct, z Polska, polských osob... Je snazší, podle mě, se s nimi domluvit a... jsou prostě jiní... o hygieně to už vůbec nic neříkám. Jde mi právě o lidi, o tu přátelskost, nějakou, no třeba cizí člověk, a každý, k nemocné, jak se k ní chová [...] Člověk... nemocný člověk, který nevstával z postele... chtěl jet dolů do haly... Ošetřovatelky daly do výtahu postel a dolů... A kdo by totěž udělal tady... Podívej se chlapče z okna, když se ti zachtělo haly... Opravdu, nedá se to... nedá se to prostě porovnávat...

Vzájemné osobní kontakty v pohraničí se naplňují především v oblasti obchodních kontaktů, což může někoho dráždit, jinými je to zase vnímáno jako šance rozvoje okrajových pohraničních oblastí. Takováto percepce se týká také přítomnosti Němců v pohraničí, kteří jsou někdy vnímáni jako

„spasitelé“ ekonomicky upadajícího regionu. Pozitivní vztah k Němcům v roli investorů a turistů dokumentují výpovědi paní Wandy a Adama:

Paní Wanda: *Na ulici je slyšet spoustu Němců, ale kdyby tu Němec nebyl, všechno by zkrachovalo. Dobře, že sem Němci přijíždějí, oni tady, oni tady jsou, oni to neříkají, ale oni jsou z okolí, oni jsou z těch vesnic, oni se ještě jezdí dívat. Právě tam, kde jste včera byla, tak k ní, k nim přijíždějí, já jsem je viděl a mluvil jsem s nimi, majitelé toho domu. Kdyby oni to neopravovali a nepracovali na tom, tak už to dávno spadlo. Ale to, že oni do toho domu investují a opravují, tak proto ještě stojí...*

Adam: *Často se tu pohybují Němci, Češi, často se ptají na cestu, zvláště Němci. Takže se jim snažím pomáhat, pořád trochu znám němčinu, tak celkem jednoduché věty taky dokážu odpovědět a vysvětlit jim tam cestu do nějakého města, nebo na benzínku. Jsem pro, aby jich sem přijíždělo co nejvíc, protože to podporuje rozvoj našeho města. To, co oni v našem městě utratí, získají obyvatelé, a když budou bohatší obyvatelé, tak bude bohatší město.*

Blízkost hranice s Německem formuje životní plány mladých, změnám otevřených respondentů. Studium němčiny je chápáno jako svého druhu intelektuální kapitál, umožňující v budoucnu realizovat atraktivní profesní kariéru. Účast na přeshraničních iniciativách je obvykle spojena s prolomováním dřívějších předsudků a stereotypů a s angažovaností v budoucích osudech regionu, na druhé straně – nad autentickým zájmem o další rozvoj situace v pohraničí někdy převáží osobní ambice. Oba námi uvedené postoje jsou patrné ve výpovědi Lukáše:

Lukáš: *Mým snem bylo dostat se na práva. Studovat právo tam, o to se víceméně zajímám, nebo politologii, v tom případě tam studovat např. mezinárodní vztahy, a myslím, že potom bych měl větší šanci najít někde práci např. někde tady v příhraniční oblasti např. jako odborník na porozumění mezi národy např. v zde působící organizaci, no nevím, jestli mi to vyjde, to ukáže čas, ale myslím, že po studiích bych se spíše vrátil do Zhořelce, poněvadž po čase to tady, tedy to město se začne rozvíjet, [...] Právě myslím, že podle mě také tady by měli radní vůbec umožnit umístění nějakého zahraničního kapitálu, může být i polský, jde prostě o to, aby se tu něco rozvíjelo, vytvářelo se a pak si můžeme být jistí, že lidé začnou do Zhořelce přijíždět, a ne odsud odjíždět do větších měst, protože tu bude snazší sehnat práci, po studiích si tu určitě bude možné něco najít.*

Z mentality mladých Poláků žijících v pohraničí pomalu začínají mizet dřívější stereotypy, jejich místo zaujímá zájem o poznání jazyka a německé kultury, směřování ke spolupráci a formování sousedských vztahů nového typu. Vzhledem k existenci předsudků, a také s ohledem na nesouměřitelnost polského a německého ekonomického potenciálu jde však o proces pomalý a nerovnoměrný, jež rodí ambivalentní postoje polských obyvatel k jejich německým sousedům. Jejich projevem je právě jednoznačnosti vzdálený obraz Němců v námi analyzovaných biografiích.

Češi v autobiografiích Poláků

Analýza rozhovorů ukázala, že jižní sousedé jsou Poláky vnímáni výrazně jinak, než jak tomu bylo ve výše popsaném obraze Němců. Němci jsou bezpochyby přítomni v procesu formování identity Poláků a představují z historického a biografického hlediska vztažný bod jejich sebeidentifikace. Způsob vnímání Čechů a charakter vzájemných vztahů je zásadně odlišný, sousedské vztahy jsou charakterizovány především lhostejností. Není bez zajímavosti skutečnost, že Češi se v biografickém vyprávění neobjevují „spontánně“, na doplňující otázky na téma mínění o sousedech a o kontakty s nimi naši respondenti nejčastěji odpovídali formálně, a celá otázka končila na zmínkách o sporadických nákupech v Čechách. Takové povrchní, do značné míry formalizované kontakty nejsou příznivé pro bližší poznávání a navazování trvalejších osobních vztahů. Češi přijíždějí do Polska dosti zřídka, a Poláci jezdí do Čech pouze na nákupy, které – jak ve svých výpovědích zdůrazňují – jsou stále méně atraktivní. Výsledkem je situace, kdy ani prostorová blízkost, ani neexistence historicky zakořeněných, jednoznačně negativních stereotypů Čechů mezi Poláky nemá vliv na rozšíření a prohloubení sousedských vazeb.

Lze se domnívat, že v případě Poláků a Čechů zásadní překážku vzájemného poznávání představuje nikoli kulturní cizost, ale lhostejnost a nezájem. Blízkost hranice, možnost snadno ji překračovat a neexistence zjevných kulturních rozdílů mezi Poláky a Čechy by měly být příznivé pro intenzifikaci vzájemných kontaktů, vedené statistiky však dokazují, že se tak neděje. Vztahy mezi Poláky a Čechy, jež v posledních letech nikoli bezdůvodně získaly název „chladné sousedství“⁹, jsou budovány na základě minimálních znalostí o sousedech, sklonu ke stereotypnímu myšlení a obecném nedostatku sympatií. Slabé zaměření na proces sousedské integrace

⁹ Paczkowski, A.: Chłodne sąsiedztwo. *Gazeta Wyborcza*, 25. 7. 1997.

a spolupráce s Čechy jsou patrné přes vnímání mnohých podobností na úrovni každodenního života mezi oběma národy a prakticky neexistující jazykové bariéry. Neznalost jazyka není překážkou ve vzájemné komunikaci, a získané zkušenosti umožňují konstatovat, že „na druhé straně je to podobné jako u nás“, Češi se ani vzhledem ani způsobem života výrazně od Poláků neliší.

Lhostejný vztah vůči Čechům mezi polským obyvatelstvem v pohraničí je charakteristický jak pro generaci prarodičů, tak i pro generaci vnuků, jedni i druzí hodnotí životní prostor svých sousedů jako nepříliš přitažlivý a málo zajímavý. Lhostejný postoj v generaci starších lidí se zdá vyplývat především z nevelké prostorové mobility jejich generace. Obvykle hovoří o nedostatku času a motivace k cestám za jižní hranici. Paní Jaroslava se raději „nevzdalovala“ z obavy o hospodářství a děti. Paní Uršula se zmiňuje, že v Čechách je „prý laciněji“, ale ona sama nemá ani pas, protože nikdy neměla možnost vycestovat do zahraničí. Velmi zřetelně se proti nápadům podnikat „obchodní výlety“ do Čech vyslovuje pan Edward:

***Pan Edward:** Řeknu vám upřímně, že jsem tam ani jednou nebyl. Lidí tam jezdí a obchodují a tak, ale já jsem ještě ani jednou nebyl. Ani v Německu, ani v Čechách. [...] Bydlím u českých hranic, řeklo by se nedaleko. Ale ani jednou jsem tam nebyl. Jednou jsem byl na borůvkách a sbírali jsme, ale abych přešel hranice to ne. Už mne přemlouvali, abych jel. Protože je tam levněji, i vodka a jiné věci. No tak to nějak vždycky dopadne že se vymluvíme a nejedu. A třeba s vodkou, já vám řeknu, že já si občas rád dám skleničku, ale dobré vodky. Protože svinstvo, promiňte, pít nechci. Když pít, tak vypít o sklenku míň, ale dobrého. A tak už to je. Ale s Čechami jsem neměl nic co dělat. Nebyl jsem tam ani jednou. Ani v Německu, ani tam.*

Mladí Poláci z pohraničí se, jak se zdá, u svých českých sousedů necítí nesví – „obchodní výlety“, cesty na kole do Čech, výjezdy na diskotéky do Prahy, a dokonce práce za jižní hranicí zdá se potvrzují předpoklad, že je tam podobně jako v Polsku. „Podobně“ však pro některé z respondentů znamená stejně nezajímavě, zaostale a provinčně. Jiným slovo „podobně“ ukazuje na jazykovou blízkost a s ní související možnost relativně snadného porozumění Poláků s Čechy. Tato blízkost a také blízkost prostorová jsou příčinou toho, že polsko-české pohraničí se jeví společně, ačkoli oddělené Poláky a Čechy obývaným životním prostorem – známým, přátelským, ale obvykle bez hlubších kontaktů mezi sousedními národnostmi.

Čechy se přinejmenším části Poláků i nadále pojí především s levnějším alkoholem a určitou skupinou českých potravinářských výrobků.

Ewelina: *Je tu blízko do Německa i do Čech... Jestli se to nějak cítíte? Copak já vím, možná trochu... M. je skutečně blízko, hned za L., dá se dojet na kole... Když jsem chodila do školy, tak se tam jezdilo za známými... no nejprve pro sladkosti – pamatuji se, že se vždycky kupovaly takové malé české čokolády, byly s kávovou příchutí a ještě se kupovala taková kondenzovaná mléka do kávy – pamatuji se, u nás v obchodech byla jen s čokoládovou příchutí, a v Čechách také jahodové a toffi. No ale to bylo na základce. A když jsem byla starší a měla jsem sama pas, tak se z Čech přivážel alkohol, zvláště pivo, ale i vodka. Tam je prostě strašně levně.*

Kamil: *Řeknu ti upřímně, že v Čechách jsem nebyl ještě ani jednou. A hranice je tady hnedle, všichni tam někam jezdí na pivo, a já jsem nikdy nebyl, tak nějak... nevím.*

Agata: *...nejezdím do Čech a vlastně jsem byla jenom jednou v Liberci, ale to bylo nedávno a vlastně hranice jsou ty tam... v Č. byly otevřeny nedávno, asi před třemi lety jsem nemohla vycestovat, byla jsem ve Wroclavi. To taky souvisí s tím, že nemám auto, a nemám čím jezdit, ačkoli jsou lidé, kteří jezdí na kole. Necítila jsem takovou potřebu, tím spíš, že (úsměv) kontakty z té strany stojí jen na kšeftu ano, takže nevím jestli někdy vztahy mezi dvěma stranami, kromě toho, že tam, tady ti Poláci nakupují. Nevím, jestli ti, co jezdí, se dověděli něco víc než já. Nevím, Čechy znám jen z té cesty do Čech s tím nejbližším okolím. Nikdy jsem v té oblasti nebyla v zahraničí...*

Lhostejnost definující vzájemné kontakty neznamena neexistenci intenzivnějších vazeb. Někteří z našich respondentů prostřednictvím rodin navázali blízké vazby se sousedy, jiní – mají za sebou práci v Čechách, ještě další se angažovali v mezinárodní spolupráci na lokální úrovni. Individuální kontakty jsou příznivé pro lepší poznání, a pro prolomení negativních stereotypů. K těm posledně jmenovaným náleží mimo jiné některými ze starších respondentů vyslovované přesvědčení, že jižní sousedé – na rozdíl od Poláků – byli mnohem více poddajní vůči sovětské moci po roce 1945. Tento názor vyjadřuje, mimo jiné, pan Stanislav, který hovoří o poddajnosti „zkomunizovaných“ Čechů vůči SSSR a pan Józef, vyprávějící o incidentu s českým policistou v období, kdy v Polsku vznikala „Solidarita“:

Pan Józef: *Měl jsem takový, víte, jak jsem jel do Prahy. Vyjíždím už za naši*

hranici, vyjždím a no byl jsem už daleko, skoro u Prahy jsem byl, no a, a mě zastavuje ten y... česká policie, sjíždím na stranu, oni mě zastavili. Já se zastavil a on mě vyzývá k vystoupení. Já vystupuji, a on mne vede dozadu k autobusu, a někdo, někdo prstem pane napsal, jak byl zaprášený, víte, a tak napsal: Solidarita. Víte on mě zastavuje a říká, že do Prahy mě nepustí, a já říkám: proč, tak přece co se děje tak strašného? Nemůžete s tím jet, tak říká, ať to setřu, no a co byste udělal? No musel jsem, tak jsem to tak nějak setřel. Později takový Čech starý tam stál na takových Hradčanech stál jsem na takovém parkovišti a Čech takový starý přichází a říká: a že u nás, říká, jak to jde, že ta Solidarita vyvádí, říká. A já říkám, no u nás vyvádí, u vás nemůže vyvádět, protože vy jste na věčné časy z té sovětské smečky. No rozumíte, protože u nich ty tabule byly, hvězdy, taková brána triumfální byla taky každou chvíli. A já říkám a pamatujete y..., já mu říkám, jestli si pamatuje tehdy jak Rusové do Prahy vjížděli, co se tam navyváděli. On říká, že on ví, on chtěl, aby ruská armáda k nim přišla, víte, Češi také byli v pořádku, někteří, a, a někteří otravní, no. Všude, víte, všude se takoví najdou.

U pramenů odstupu ve vztahu k Čechům leží, jak se zdá, stereotyp samotných Poláků, kteří sami sebe nazírají prizmatem neúnavného boje o svobodu, nezávislost a sebeurčení i – právě v tomto kontextu – živících přesvědčení o větší závislosti a podřízenosti Čechů vůči cizí moci. O jiných příčinách antipatií vůči jižním sousedům hovoří Joachim, který měl možnost pracovat v jedné z českých továren. Myslí si, že ze strany českých zaměstnavatelů zažil vykořisťování a dostával nejhorší práci za nevýhodnou mzdu. Takový názor vede ke krajním postojům, jež ostatně vyplývají nejen z životních zkušeností, ale rovněž z krajně nacionalistického postoje respondenta:

Joachim: Češi to je národ vychytralci, protože oni vidí, že je těžká práce a utíkají, a tam jí dají Polákům. No a Polák, co může dělat, přišel pracovat, víš jak je to v Polsku s prací, a akorát byla dobrá práce, tak musel dělat tu těžkou. [...] Češi jsou stejní jako Němci, čili prostě čekají na vykořisťování, no a chudý Polák musí tak dělat no, protože není práce v Polsku a to je všechno... nic víc.

Bližší a bezprostřední kontakty s jižními sousedy přejí spíše autentické sympatii než zjevné antipatii. Takový přátelský postoj může být důsledkem – již dříve zmíněného – přesvědčení, že Češi jsou nám venkoncem velice podobní. Hovoří o tom paní Barbara, jejíž dcera si vzala za muže Čecha:

Paní Barbara: [poznala] poznala Čecha, vdala se, bydlí tam... často k nám

jezdí – no ne často, když mají čas tak přijíždějí, a když ne, tak ne. Teď mají auto tak častěji přijíždějí. Ten zeť je prima kluk, takový lidský, rodinný typ, jak bych to řekla, jako by byl náš. Já jsem se kdysi divila, že když se lidé z jiné národnosti vezmou, že je to takové divné. A ten, to je takový přímý kluk...poctivý. Jenom to, že se s ním nejde domluvit. Zdá se, že to jsou takové příbuzné jazyky, všechny slovenské, ale já mu nedokážu porozumět. Možná že mluví nářečím, protože když mluví v rádiu česky, tak je jim většinou rozumět, ale jemu se moc rozumět nedá.

Potřeba hlubších a trvalejších kontaktů s Čechy je velmi častá mezi vnučky. Přinejmenším část z nich, obvykle lépe vzdělaná a otevřenější světu, nerada vidí když se přeshraniční kontakty omezují na „obchodní výlety“ za jižní hranici, chtěla by také, aby Češi častěji navštěvovali Polsko. Tento posledně uvedený návrh má také rozměr pragmatický, související s šancí na ekonomický rozvoj turistických obcí na polsko-českém pohraničí. Někteří vnučkové dokonce vyslovují konkrétní návrhy institucionálních změn, jež mohou zlepšit kvalitu vztahů s jižními sousedy. Jde zde mj. o možnost studia českého jazyka v polských školách, o níž hovoří Jakub:

Jakub: *Mísí se trochu ty kultury, poněvadž jsou stále organizovány nějaké akce, jež mají nějak za cíl seznámení se s jinou kulturou, konkrétně Čech a Německa i v Čechách jsou velmi často organizovány takové akce, které tu společnost integrují. [...] jsou také organizovány např. Dny české kultury, bylo posledně v Š., bylo to velice příjemné, hodně přijelo těch lidí, no, ale nevím, proč například ve školách není možnost studovat češtinu, když je to taková oblast, kde je opravdu velmi blízko, kromě toho polská hranice s Čechami je nejdlejší hranice, pokud jde o sousedství jiných států nevím, proč není možnost studovat ten jazyk, sle celkově když se tady přijíždí do Čech, vyjíždí se za hranice, tak se s nimi dá velmi snadno domluvit, bez problému, no a tak právě tady to je taková určitá možnost pro Š., poněvadž tady díky tomu, tady se může rozvinout turistika no a právě to je základem života toho města.*

Uzavírání trvalejších vztahů mezi sousedními národnostmi má, jak již bylo řečeno, omezený rozsah. Roviny takových hlubších kontaktů mohou být různé – pro jedny to může být podíl na přeshraničních iniciativách, pro druhé – zastávání stejných náboženských či ideologických postojů, a ještě pro další – zapojení do smíšených, česko-polských rodinných vztahů. Kontakty tohoto typu, přes svou sporadičnost, jsou významné, poněvadž po čase mohou ovlivňovat intenzifikaci a prohlubování sousedských kontaktů.

Mentalita Poláků a kulturní Jini

Změny na mentální úrovni probíhají značně pomaleji než proces vytváření nového institucionálního pořádku, navíc můžeme říci, že společenská změna nejen působí pozvolné objevování nových forem myšlení a jednání, pomáhá také udržování starých mentálních vzorců. Současnost polské společnosti je utvářena prostřednictvím trvání a změny zároveň, máme zde co činit se svěbytným příměřím mezi minulostí a budoucností v konstituování společenského vědomí. Mentální dědictví z období reálného socialismu, a také i dědictví dřívější, po dnes ovlivňují individuálně utvářené biografie. Stálost mentálního dědictví se projevuje ve srážce s novou formou institucionalizace společenského života, a co je nejdůležitější, nezůstává bez významu pro kvalitu nových orientací.

Empirický mentální profil obyvatel polské části Euroregionu Nysa, jako výsledek realizovaného výzkumu, popisují následující kategorie: *rodinnost, důvěra, kolektivnost, konzervativní aktivita a pragmatismus*.

Rodinnost

Zakotvení v rodině – *rodinnost*, se odvolává k trvalým identifikacím s rodinou, základní význam v biografické výpovědi mají rodinné vazby, a ony vytyčují rámec jednání jedince. V mentalitě Poláků, zformované reálným socialismem, existovalo zřetelné rozlišení dvou světů: soukromého (rodinného) a společenského (státního). *Rodinnost* znamenala ústup z veřejné sféry do soukromí, a docenění rodinného života kompenzovalo nedostatek kapitálu, především politického a ekonomického. Vysoká úroveň identifikace s široce chápanou rodinou představuje nejvýznamnějšího činitele konstituujícího sociální identitu zkoumaných osob. Rodina je zdrojem biografického vzoru, jež si jednotlivec udržuje. Pocit zakotvení v rodině dává smysl a biografickou kontinuitu, umožňuje dosažení životní stability.

V období makrosociálních změn zajišťuje zakotvení v rodině bezpečí – nejen materiální (vůči riziku ekonomické degradace), ale i ontologické (vůči riziku dezorientace a vykořenění). *Rodinnost* je společenským kapitálem, čím vhodnějším, čím rychleji ztrácí hodnotu jiné druhy kapitálu a čím účinněji umožňuje konverzi jednoho kapitálu v jiný. Rodina přejímá funkci nárazníku, jež zmírňuje negativní důsledky transformace a pomáhá udržet si integritu a kontinuitu životních strategií. Je nositelem tradičních hodnot, avšak rodinné dědictví může být využíváno k inovativním činům.

Zakotvení v rodině přes modernizační potenciál tkvící v instrumentálním využívání rodinných sítí, přispívá k automatickému odstupu nebo lhostejnosti vůči kulturně Jiným. Rodinné vazby fungují jako nástroj ve vztahu vůči ostatním sociálním vztahům, což generuje a upevňuje konformní chování vůči vlastní skupině. Podřízení se v rodině plněným rolím jde obvykle ruku v ruce se zabydleností, oslabením potřeby a možnosti mobility, a tak rovněž omezuje šance na kontakt s kulturně Jinými. Ústup do rodiny je příčinou toho, že přeshraniční vztahy získávají instrumentální charakter, soustřeďují se především na upokojení konzumních potřeb rodiny (nákupy, příhraniční obchod, zaměstnání), v mnohem menším stupni – na pokusy porozumět historii a kultuře sousedů. *Rodinnost* v polských podmínkách usnadňuje transmissi konzervativních mentálních dispozic, a přispívá spíše kulturní uzavřenosti v rodinami tvořeném národním společenství než prolamování vzájemných stereotypů a lhostejnosti ve vztazích se sousedy.

Důvěra

Důvěra se týká jak sociálních vztahů (zahrnuje vztahy kooperace opírající se o očekávání poctivého jednání vůči nám, loajality a solidárnosti partnerů interakce), tak i osobnosti (identita „my“, je založena na pocitu morální vazby s jinými a vědomí o vlastním místě v „morálním prostoru“) a kulturních pravidel (vytyčujících hranice mezi „námi“, jimž projevujeme důvěru a „nimi“, kteří pociťují naši nedůvěru a podezřívavost). Váže se k zakotvenosti v síti vztahů a s ní související předvídatelnosti a určitým očekáváním ve vztahům k partnerům interakce, ale i institucím společenského života.

Reálný socialismus, příznivý atomizaci a fragmentaci společnosti, posílil vztahy důvěry do roviny primárních skupin (vztahy v rodině, přátelské vztahy), přičemž zároveň podryval důvěru ve svět institucí (ztotožňovaných s nepřátelskou a společností cizí mocí). Stát byl redukován na donucovací aparát a adresáta nároků, formulovaných na základě instrumentálního využití ideologických pravidel systému. Existence *druhé společnosti* konzervovala tradiční hodnoty, jejichž nositelem byly v polských podmínkách vztahy důvěry spojené rodiny. V procesu strukturální transformace se kapitál důvěry, jímž byly obdařeny nové elity, změnil v novou nedůvěru ve svět institucí. Zabrzdění institucionálních změn vede k budování nových sítí vztahů, opírajících se o sociální kapitál. Tyto vztahy se pouze v někte-

rých oblastech proměňují v trvalá, na vzájemné důvěře a dlouhodobé kalkulaci založená institucionální řešení. Mnohem častěji se setkáváme s jednáním „naslepo“, jež se opírá o úzké a partikulární vazby, budované kolem nedůvěry vůči institucím, jakož i ostatním lidem – potenciálním konkurentům reality svobodného trhu.

Za socialismu shora vnucené vzorce internacionálního přátelství mezi státy Bloku nemohly být účinně zinternalizovány vzhledem ke hluboké nedůvěře vůči institucím tyto vzorce propagujícím. Namísto vzájemné důvěry se ve vztazích mezi sousedními národnostmi upevnily předsudky nebo lhostejnost. Přetrvávající *společenské vakuuum* mezi veřejnou a soukromou sférou v podmínkách transformace není příznivé prolamování interkulturních bariér, ale uzavírání se do rámce vlastní skupiny, známé a proto obdařené důvěrou. Je třeba dodat, že takováto partikulární odnož sociálních vazeb je dnes mnohem rychleji prolamována tam, kde zdola krystalizují nové, o pragmatickou a dlouhodobou kalkulaci a vzájemnou důvěru se opírající zájmy.

Kolektivnost

Kolektivnost Poláků je nejobecněji řečeno jejich naučený sklon ke kolektivním činům. Její tradicionalistická varianta má vztah k síti sociálních vztahů v široce pojaté skupině (společenstvu), v níž existuje silná solidarita a připravenost poskytnout službu ve prospěch ostatních jejích členů. Společenstvo nabízí jednotlivci důvěru a pocit bezpečí. Stabilita a bezpečí v tradičním způsobu života souvisí s konzervativním postojem. Vedle odolného kolektivismu společenstev je v mentalitě Poláků přítomno také kolektivistické dědictví socialismu, poukazující na dispozice k trpnému podřízení se shora stanoveným a reglementovaným vzorům jednání. Socialistické kulturní vzorce, činící z jednotlivce klienta státních institucí, mu zaručovaly určitý příděl statků a privilegií (materiálních i symbolických) výměnou za poslušnost legitimizující moc strany. Postsocialistický kolektivismus se realizuje v nárokových orientacích. Jsou založeny na chápání určitých privilegií a služeb jako připsaných jedincem zaujímané pozici a proto „přirozeně“ mu náležejících. Aktivní nárokovost spočívá v domáhání se svých práv cestou individuálních nebo kolektivních akcí, pasivní – v naučené bezradnosti, neochotě k samostatnému jednání a svalování na jiné lidi a na instituce viny za vlastní osud. Stejně tak tradiční jakož i postsocialistická kolektivita jdou ruku v ruce s orientací autoritářskou, vyjadřující se mj.

v naučeném očekávání „řízení zvenčí“, náklonnosti k dichotomickému a fatalistickému vnímání sociální reality.

První rozměr kolektivity Poláků, těsně související s tradiční odrůdou habitu, ukazuje na dispozice k manifestování solidarity, vzájemné pomoci a kolektivní aktivitě ve prospěch obrany ohrožených zájmů a hodnot (především včetně klíčové hodnoty „lidství“). Na jedné straně, ruku v ruce s autoritářstvím, nepřispívá prolamování kulturní cizosti, ale nedůvěře k Jiným, tendencím k jejich stereotypizaci, a také postojům netolerance a uzavření se v tom, co je známé. Na druhé straně se odvolává na fundamentální hodnoty „úcty“ a „lidskosti“, a zahrnuje jimi také postup vůči kulturně Jiným, kteří, ač odlišní, jsou vnímáni jako „lidé jako my“, a tedy lidé jimž jsme povinni úctou, a v případě potřeby pomocí a solidaritou. Tradicionalistickou variantu kolektivity je třeba odlišit od postsocialistického kolektivismu, jež získává obvykle nárokový a instrumentální charakter. Politicky zkonstruované „socialistické národy“, přes formální deklarace o internacionalismu a přátelství, zakonzervovaly předsudky a stereotypy a vystupují jako potenciální rivalové o přístup k nepočteným statkům. V podmínkách transformace se tyto „pod kůži vryté“ předsudky mohou projevit v podobě populisticko-xenofobní varianty národní identity, přirozeně nepřispívající rozvoji interkulturálního porozumění.

Konzervativní aktivita

Transformační změny vytvořily podmínky stimulující růst individuální subjektivity a přinesly tak šanci na vytvoření mentality orientované na moderní dobu. *Konzervativní aktivita* je výsledkem rekombinace starých a nových dispozic a zdrojů v procesu adaptace na změny. Znamená každé aktivní působení jednotlivce, jehož cílem je realizace praktických cílů a zaručuje dosažení úspěchu. Vyskytuje se zde směs tradičních forem s moderními a instrumentalizace jednání s cílem „maximalizace šancí“ vyhnout se degradaci a dosáhnout sociálního vzestupu.¹⁰ Aktivita je uváděna v pohyb jako reakce na měnící se situaci, má konzervativní charakter, poněvadž nenahrazuje staré strategie jednání novými, ale snaží se spojovat různé staré a nové postupy. Typickým příkladem je posttransformační podnikání, stavějící na základě zakotvení v rodině a schopnosti využívat v jejím rámci shromážděný potenciál. V běžném vědomí Poláků se ustálilo přesvědčení,

¹⁰ Srov. *Pierwsza dekada niepodległości. Próba socjologicznej syntezy*. Red.: E. Wnuk-Lipiński – M. Ziółkowski, Varšava 2001.

že schopnost umět si v životě pomoci spolu s šikovností spojenou s riskováním, či dokonce bravurou jsou základními rysy jejich mentality. Tyto vlastnosti jdou ruku v ruce se sklonem pouštět se do živelného rizika (a někdy až desperátské) vzpoury proti omezením stavěným „nepřátelskými“ institucemi, a rovněž pohotovostí ke spekulativní inovativnosti obcházející závazná pravidla a zákony. V transformačních podmínkách může být taková mentalita jak účinným motorem změn, vytvořením možnosti „přeskočit“ komplikace jejichž zdrojem je pomaleji než životní strategie se měnící institucionální realita, tak i prvkem disfunkčním, blokujícím makrosystémové změny. Spontánní, často neplánovaná a chaotická aktivita, sahání po všech dostupných prostředcích k obraně ohrožených zájmů a hodnot, a také přijímání rozporuplných strategií jednání svědčí stejně tak o nedokonalosti formujícího se institucionálního pořádku, jako i o nedostatku kompetencí civilizovaných Poláků využívat existující instituce.¹¹

Konzervativní aktivita může jak usnadňovat, tak i znesnadňovat prolamování stereotypů a předsudků vůči kulturně Jiným. Na jedné straně totiž souvisí s otevřeností vůči změnám, hledáním nových řešení a tendencí k individuálnímu a předsudků zbavenému hodnocení partnera interakce. Na druhé straně se může dominantním stát instrumentalismus a nedůvěra, pokud se posledně jmenované – v důsledku dosavadních negativních zkušeností – ukáže být efektivnějším prostředkem k dosažení zamýšlených cílů.

Pragmatizmus

Pragmatický rozměr mentality je založen na mezi Poláky silné orientaci na hmotný kapitál. Materialistická orientace se realizuje buď ve formě soustředění na dosažení finančního úspěchu, nebo obrany dosavadního materiálního standardu před hrozbou degradace. *Pragmatizace společenského vědomí*¹² není jen odpovědí na trhem probuzené hmotné aspirace a svobodu konzumu (po na nedostatek typickém období reálného socialismu), ale také pozůstatkem tradičního životního praktikizmu, patrného v generaci prarodičů. V podobě modernizovaného pragmatizmu přijímá podobu biografického plánu na postup a finanční úspěch, a spojuje zaměřenost na práci s ekonomickou chytrostí nebo investováním do jiných druhů zdrojů (hlavně do vzdělání). Dominance hmotné orientace není v polských pod-

¹¹ Sztompka, P.: Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies, *Zeitschrift für Soziologie*, nr. 2, April 1993.

¹² Zieliński, M.: Pragmatyzacja świadomości społeczeństwa polskiego. „Kultura i Społeczeństwo” nr. 4, 1994.

mínkách provázena sklonem k ostré rivalitě – ta je oslabována silným zakořeněním v rodině a oddaností kolektivistickým hodnotám.

Pragmatismus, podobně jako konzervativní aktivita, má ambivalentní vliv na evoluci postojů vůči kulturní Jinakosti. Materialistická orientace na jedné straně napomáhá instrumentalizaci vztahů k Jiným, vnímaným prizmatem čistě ekonomických výhod nebo hrozeb vyplývajících z jejich přítomnosti. Na druhé straně pro pohraničí typická intenzita takového kontaktu přináší významné životní zkušenosti, které – podle svého druhu – posilují nebo prolamují stereotypy ve vzájemných vztazích. Je třeba dodat, že pozitivním důsledkem pragmatismu může být krystalizace přeshraničních zájmů a formování nového, zdola vytvářeného svazku opírajícího se o kooperaci, jejímž cílem by byla realizace společně přijatých cílů.

Lámání předsudků a stereotypů, růst vzájemného zájmu a utváření nových forem kontaktů mezi kulturami v pohraničí není jen prostým derivátem institucionálních řešení. Úspěch posledně jmenovaných závisí jak na směřování a intenzitě strukturálních přeměn sousedících společenství, tak i historicky zformovaných mentálních orientací jejich příslušníků. Ve světle provedených analýz je třeba konstatovat, že právě rozdíly a podobnosti v mentalitě se mohou ukázat být klíčem ke stanovení směrů a možností rozvoje mezilidských kontaktů v budoucnosti.

Literatura:

- Giddens, A.: *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej Nowoczesności*. Varšava 2001.
- Jacobson-Widding, A. ed.: *Identity: Personal and Socio-Cultural*. Uppsala 1983.
- Jenkins, R.: *Social Identity*. London 1996.
- Melchior, M.: *Společna tożsamość jednostki (w świetle wywiadów z Polakami pochodzenia żydowskiego urodzonymi w latach 1944–1955)*. Varšava 1990.
- Nowicka, E.: *Inny – Obcy – Wróg. Swoi i obcy w świadomości młodzieży szkolnej i studenckiej*. Varšava 1996.
- Paczkowski, A.: Chłodne sąsiedztwo. *Gazeta Wyborcza*, 25. 7. 1997.
- Pierwsza dekada niepodległości. Próba socjologicznej syntezy*. Red.: E. Wnuk-Lipiński – M. Ziółkowski, Varšava 2001.
- Sadowski, A.: Socjologia pogranicza In: *Ludzie i instytucje. Stawanie się ładu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*. Lublin 1995.
- Simmel, G.: *Socjologia*. Varšava 1975.
- Sztompka, P.: Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies, *Zeitschrift für Soziologie*, nr. 2, April 1993.

- Sztompka, P.: *Trust. A Sociological Theory*. Cambridge: University Press 1999.
- Wilson, T. M. – Donnan, H.: Nation, state and identity at international borders. In: *Border Identities. Nation and state at international frontiers*. Ed.: T. M. Wilson – H. Donnan, Cambridge: University Press 1998.
- Ziółkowski, M.: Wspólnota przestrzeni i odmienność tradycji – sąsiedzkie kultury Etniczne. *Kultura i Społeczeństwo*, nr. 4, 1991.
- Ziółkowski, M.: Pragmatyzacja świadomości społeczeństwa polskiego. *Kultura i Społeczeństwo*, nr. 4, 1994.

“Our people” and foreigners. Mental orientation and cultural image of foreigners in borderland

Irena Szlachcicova

The feeling of social identity expresses the need for solidarity and being similar to others. It is determined by the feeling of one's making part of various social groups and categories. The notion “identity” contains the basic duality of meanings. First, it highlights similarity, identity, and it is related to one's being or remaining the same. The second meaning points to the singularity, dissimilarity, difference from others. Identity is associated with “being someone” permanently and in a different way than others, it localises an individual in the world and time, it is a sign of his “roots” and it refers to social identifications. The social space which is perceived as one's own is defined by similarity, the feeling of solidarity and cohesion.

In geographical as well as social and cultural terms, the borderland is seen as a divided area. The borderland is defined by the neighborhood of countries, nations and cultures, it is an area of co-existence and permeation, while these processes are based on spatial closeness. Here, the relationship with space has a meaning defining the quality and character of social relations. The border epitomises the historically created or politically enforced division into “our people” and “foreigners”, and it reinforces social distance from other communities.

We bear witness to the antagonisation of neighborly relations, seclusion in one's own group through a strong accent on one's group identity and the feeling of one's singularity. At the same time, the borderland is a region of a manifold, immediate contact with a different culture. By definition, life in borderland forms a new identity, a new man from the borderland, his social consciousness and cultural identity.

The problem of shaping of identity of the man from the borderland was examined by means of a large-scale team research in the Polish-German and Polish-Czech borderland. The study focuses on the question of reflection of others seen by the

population of the Polish part of Euroregion Nysa, specifically the images of Germans and Czechs. The research has confirmed that the process of definition of others in cultural terms constitutes a substantial element of biographical self-creations of the borderland population. It reflects the historically determined relationship to others who live beyond the border. This relationship is subjected to changes under various influences. It is also influenced by the mental level of those who relate themselves to others.

Changes in the mental level come about much slower than the process of creation of a new institutional order. Moreover, social change not only brings about a gradual discovery of new forms of thinking and behaviour, but it also helps preserve old mental patterns, which are a heritage of the past from the Communist, and also the previous era. The stability of mental heritage can be seen in a clash with the new form of institutionalisation of social life and keeps its importance for the quality of new orientations.

The mental profile of the population of the Polish part of Euroregion Nysa is conditioned by: anchoring in a family, faith in loyalty and solidarity of others, relationship with one's own society, the attitude to the present-day transformations and relationship to the material capital. The elimination of prejudices and stereotypes, growth in mutual interest and shaping of new forms of cross-border contacts between cultures is not a simple derivative of institutional solutions. The success of the latter depends both on the orientation and intensity of structural changes of the neighbouring communities, and the historically formed mental orientations of its members. In the light of the conducted analysis, one has to state that differences and similarities in mentality can turn out to be the key to establishing directions and opportunities for the development of human contacts in the future.

TEMPUS EDAX RERUM,

aneb o minulosti a současnosti vojvodovských Čechů

Vladimir Penčev

Dnes je již málo známá skutečnost, že v severozápadním Bulharsku déle než půl století existovala – poměrně lidnatá – obec s českými obyvateli.¹ Úloha české imigrace v letech po Osvobození Bulharska (1878), jejímž cílem bylo napomoci rozvoji bulharské vědy, kultury, vzdělání, ekonomiky, politiky a vůbec bulharského státu, je dobře známá.² Stejně nepochybné však je, že podobný zájem se doposud vyhýbá obci Vojvodovo na Orjachovsku a jejím obyvatelům.³ Nejde zde jen o vědeckou registraci faktů, ale i o společnou paměťovou stopu, která charakteristickým způsobem poznamenala

¹ Text byl publikován ve sborníku *Čechi v Bǎlgaria – Istorija i tipologija na edna civilizatorska rolja. Část vtora*, Sofia 1996, s. 51–73 [pozn. překl.].

² Podrobněji viz Penčev, V.: *Dnevník na edin Čech v Bǎlgaria*. In: *Čechi v Bǎlgaria – istorija a tipologija na edna civilizatorska rolja*, Sofia 1995, s. 62–63. Viz též např.: *Dějiny československo-bulharských vztahů*, Praha 1980.

³ Viz Penčev, V.: *Folklorní materiály obce Vojvodovo, okres Vraca*. In: *Archív Folkloristického institutu Bulharské akademie věd*, Sign. AIF, č. 192 s. 212; Penčev, V.: *Některé problémy adaptace českých usídlenců v severozápadním Bulharsku*. In: *Vtóri meždunaroden kongres po bǎlgaristika*. Spisy. Sv. 15. Sofie 1988, s. 480–492. Varianta tohoto textu se nalézá též in: *AIF*, č. 90, s. 1–26. Jinak si v této otázce stojí výzkumy ze strany Čechů (což je ovšem logické). Viz např. Auerhan, J.: *Čechoslováci v Jugoslavii, v Rumunsku, v Maďarsku a v Bulharsku*. Praha 1918, s. 70–96; Auerhan, J. – Turčin, R.: *Přehled československých zahraničních menšin a krajanských aglomerací*. In: *Krajané v cizině a jejich styky s domovem*. Praha 1930, s. 23; Klíma, S.: *Češi a Slovinci za hranicemi*. Praha 1925, s. 12–20; Michalko, J.: *Naši v Bulharsku*. Myjava 1936, s. 50–61, 244–257; Vaculík, J.: *Bulharští Češi a jejich reemigrace v letech 1949–1950*. *Český lid*, 70, 1983, č. 4, s. 82–85; Heroldová, I.: *Vystěhovalectví z českých zemí*. (Balkán. II. Rumunsko, Bulharsko). *Český lid*, 70, 1990, č. 2, s. 82–83; Viz též: *Jubilejní ročenka československé kolonie v Bulharsku, 1868*. Sofie 1929, s. 221–224. (Nověji viz též: Nešpor, Z. R., Horňofová, M., Jakoubek, M.: *Čeští nekatolíci v rumunském Banátu. Část první – Počátky Svaté Heleny*. *Lidé města*, 1999, č. 2, s. 66–88; Tíž: *Čeští nekatolíci v rumunském Banátu. Část druhá – Rozkol na Svaté Heleně a další náboženský vývoj obce*. *Lidé města*, 2000, č. 4, s. 112–141; Tíž: *Čeští nekatolíci v rumunském Banátu. Část třetí – Vojvodovo, obec denominačního typu*. *Lidé města*, 2001, č. 5, s. 62–86. ; Část čtvrtá – v tisku; Jakoubek, M., Nešpor, Z. R.: *Poslední Čech v zapomenuté české vesnici*. Cargo, 2000, č. 3, 4, s. 220–227 [pozn. překl.].

místní bulharské regionální vědomí a nakonec byla jako zlomek bulharského ducha přenesena na tisíce kilometrů. V této souvislosti mne napadá jedna příhoda, která se mi stala před několika lety, když jsem se skupinou českých a bulharských kolegů zkoumal bulharskou etnickou komunitu v českých zemích⁴. Hledali jsme tehdy bulharské zahrádky na největším pražském trhu v Holešovicích, když jsem byl upozorněn na jeden pavilon, jehož majitelkou byla Bulharka. Vyhledal jsem ji a po krátkém rozhovoru se ukázalo, že „Bulharka“ je Češka z Vojvodova. Tehdy jsem se osobně přesvědčil o tvrzení českých badatelů, že místní společenství reemigrantů z Bulharska sebe samo pojímá spíše jako „cizí“, než jako „zdejší“.⁵

I. Omne principum difficile aneb O formování české etnodiaspory v severozápadním Bulharsku

Je přirozené, že každý začátek je těžký, což je zřetelně vidět na historii českého osidlování naší země.⁶ Imigranti u nás jsou potomky Čechů, kteří se již ve 20. letech 19. století přistěhovali do Sv. Heleny v rumunském Banátu. Banátská vesnice byla založena třiceti evangelickými rodinami, které sem dorazily z Čáslavska a Československa v rámci kolonizace jihovýchodních provincií Rakousko-Uherské monarchie, k níž tehdy tato oblast náležela. V té době se zformoval pás „hraničních usedlostí“ na tzv. Vojenské hranici mezi Rakouskem a Osmanskou říší, z nichž několik bylo českých.⁷ Později – během roku 1847 – se do Sv. Heleny přestěhovalo ještě zhruba 20 rodin českých katolíků z jiné banátské vesnice Elizabetföld, díky

⁴ Viz Pobratim : *Bálgari po českíte zemi*. Sofie 1995.

⁵ K této otázce viz např. Heroldová, I.: Národopisná problematika novoosídlenického pohraničí. *Český lid*, 1978, 65, č. 3; Heroldová, I.: Novoosídlenická vesnice. *Český lid*, 1984, 71, č. 4; Večerková, E.: Svatební obřad bulharských Čechů a jeho proměny v jihomoravském pohraničí. In: *Časopis moravského muzea. Vědy společenské*. 1983, sv. 68, Brno, s. 251–254. A další. Těž Penčev, V.: Az i toj – Obrazat na „drugija“ u balgatskite češi a češkite balgari. In: *Práce z dějin slavistiky*. Praha 1996; Penčev, V.: Češkíte bálgari – „svoji“ i „čuždi“ sred „svoji“ i „čuždi“. In: *Bálgarite v sredna i iztočna Evropa*. Sofia 1995, s. 155–160.

⁶ K této otázce viz literaturu citovanou v pozn. č. 2. Údaje byly doplněny i terénním výzkumem provedeném v červenci roku 1984. Hlavními informátory byly: *Josif Josifov Koprivov* [podle tehdejších bulharských zákonů měli všichni občané Bulharska v úředních dokumentech tři jména – po křestním jménu navíc jméno po otci, tzv. baštino ime, a v mužském rodě příjmení končící na „ov“; v české transkripci by bylo: Josef Kopriva. Pozn. překl.] nar. 1916 ve Vojvodovu, Orjachovsko, vzdělání – II. třída, zemědělec (t.č. v důchodu), zápis ze dne 2. – 4. 7. roku 1984; *Marin Todorov Postalkov* nar. 1913 v obci Skravena, Botevgradsko, od roku 1921 trvale ve Vojvodovu, vzdělání – VII. třída, sýrař – salašník. Zápis ze dne 28. – 29. 1. roku 1996; *Neco Petkov Necov*, nar. 1897 v obci Ljuti dol, Vračansko, od r. 1928 trvale ve Vojvodovu, vzdělání – VII. třída, zemědělec (t.č. v důchodu).

⁷ Mezi ně patřily zejména české vesnice. Viz Jech, J., Secká, M., Scheufler, V., Skalníková, O.: *České vesnice v rumunském Banátu*. Praha 1992, s. 9. /pozn. překl./

čemuž se vytvořilo vesnické společenství, jehož charakteristickým rysem byla konfesní rozmanitost, existence různých kostelů a škol a dodržování endogamie. Tento fakt záměrně zdůrazňuji, protože – v kombinaci s těžkými životními podmínkami v Banátu – byl příčinou příchodu českých osídlenců do Bulharska. Někdy na začátku 90. let 19. století vznikla uprostřed místního převážně evangelického obyvatelstva skupina „Svobodných reformovaných evangelíků,“ kteří se odlišovali výrazně asketickým způsobem života. Právě oni se rozhodli vesnici opustit. A vzhledem k tomu, že šlo o dobu hromadných emigračních pohybů v Banátu (mj. i do Ameriky), záleželo jen na výběru místa.⁸ A právě tehdy již noviny a loďkaři na Dunaji roznášeli zprávu o tom, že v Bulharsku byl roku 1880 přijat zákon o osídlování neobydlené půdy. Existují rovněž doklady (ještě z roku 1884) o Slovácích z Banátu, Bačky, Sremu a Sedmihradska, kteří přesídlili do úrodné plevenské oblasti. Je proto pochopitelné, že se v roce 1896 pětičlenná česká delegace spojila s příslušnými bulharskými orgány a žádala na nich půdu k osídlení. Stát odpověděl kladně. Jednak vzhledem k výše zmíněnému zákonu, a také vzhledem k faktu, že se spolu s Čechy zpět do vlasti vracely i velké skupiny banátských Bulharů. Během května 1897 vyplulo asi 20 až 25 českých rodin na vorech po Dunaji a po šesti dnech plavby přistálo v Nikopoli. Odtamtud se čeští kolonisté přemístili do Slováky osídlené vsi Mrtvica (dnes Podem) na Plevensku, kde dva měsíce pobývali dokud se nevyřídily formality spojené s jejich usídlením. Na základě rozhodnutí jim byla přidělena neobydlená půda (Suvat) nedaleko obce Asenovo na Plevensku, která se nazývala „Křiva Bara“. Avšak obyvatelé okolních vsí nesouhlasili, aby byl pro Čechy odebrán výměr, a tak zde přistěhovalci strávili pouze několik měsíců, dokud jim nebylo určeno jiné místo k osídlení. Stát jim vymezil Sasek poblíž vsi Gostilja nedaleko městečka Kneža, ale protože již začala zima, byli nuceni setrvat ve vsi obývané paulikiány. Během léta 1898⁹ se po Dunaji do Bulharska vypravila nová skupina 20–30 českých rodin. Přistála v Orjachovu a vydala se přímo k Saseku. Někteří podél řeky, druzí vlakem, další na koňských povozech. Avšak ani v nové lokalitě nebyly životní podmínky dobré. Nejvíce problémů usídlencům činila špatná voda, která přivodila malárii. Ale i přesto se brzy objevily první zmljanky a hospodářská stavení. Obec se brzy začala formovat, avšak nebylo jí souzeno dlouhé trvání. Během roku 1899 – po několika předchozích konfliktech –

⁸ Podrobněji viz Heroldová, I.: *Vystěhovalectví...*, c.d., s. 45–46.

⁹ Podle N. Petkova skupina odešla na podzim roku 1897, přezimovala v Gostilji a se zbylými se vypravila k Saseku v létě roku 1898. Viz AIF, č. 195, s. 30.

vpadli Bulhaři ze sousedních vesnic – zejména ze vsi Dolní Lukovit – do Saseku s důvodem, že jim je zabírána jejich země. Zbořili zemljanky a stavení, zasypali studny a Čechy odsud vyhnali. Část přesídlenců (18 rodin) se zděšena z toho, co se stalo, vydala na cestu zpět do Banátu. Ostatním, ke kterým se připojilo 18 slovenských rodin z Mrtvice, stát nabídl k osídlení půdu okolo vesnic Gorni a Dolni Vadim na Orjachovsku. Komise sestavená z českých a bulharských představitelů nabídku odmítla a přijala následující návrh, jímž bylo místo zvané „Gladno pole“¹⁰ mezi obcemi Bukjovci (dnešní město Mizija) a Krušovica ve stejné oblasti. Ve středověku v těchto místech bývala ves Goljama Laka, kterou během 18. století její obyvatelé opustili a místo zpustlo. Později, v roce 1862, se zde usídlili tatarští kolonisté z Krymu a svou ves nazvali Gladno pole tatarlar. Po rusko-turecké válce (1878) Tataři odešli.¹¹

Právě na tomto místě Češi během podzimu 1900 založili bezejmennou ves, která byla následujícího roku nazvána „Vojvodovo“. O původu tohoto jména existuje několik verzí. Podle jedné je místo pojmenováno po Christo Botevovi, jehož četa zde pobývala. Podle druhé zde nedaleko zemřel Botevův četník Stojan Vojvoda ze Staré Zagory. Podle třetí zde byl zabit neznámý bulharský vojvoda.¹² Tak či onak, název byl přidělen bulharským státem. Důležitější však je, že během roku 1901 byla založena nová obec čítající asi 50 rodin: 21 českých (73 mužů a 47 žen)¹³ a 15 slovenských z plevenských vsí, které brzy zemi opustily.¹⁴ Zanedlouho se k uvedenému počtu připojily další české rodiny, které opustily Sv. Helenu, a osídlování pokračovalo v několika etapách až do roku 1912.¹⁵ Tak se zformovala česká etnodiaspora v severozápadním Bulharsku. Podle ne úplně věrohodných

¹⁰ Dnes často chybně chápáno jako *hladové pole*. Název však původně pochází od *gladko* – tedy hladké, rovné. Půda je zde velice úrodná a pole *rovinatá* /pozn. překl./.

¹¹ Podle *N. Petkova* Češi zastihli několik obyvatel tzv. *Tatarské vsi*, kteří se vystěhovali do Dobrudže stěží před rokem 1920. Viz AIF, č. 195, s. 34. Pro historii kraje viz též: Nikolov, B.: *Vázrodenoto ime na drevna Mizija*. IX. *Otečestveni zav* (Vraca), 1974, 22, 4.

¹² Viz *Nikolov*, B.: AIF, č. 195, s. 20 (informátor: *J. Koprivov*); (informátor: *M. Postalkov*), zápis z ledna 1996; resp. AIF, č. 195, s. 25 (informátor: *V. Petkovi*); Heroldová, I.: *Vystěhovalectví...*, c.d., s. 48; resp. AIF, č. 195, s. 2 (informátorka: *Anka Vasileva Stančeva*, po otci *Dvorská*, nar. 1926 ve Vojvodovu, vzdělání – VII. třída, pracující v zemědělství).

¹³ Podle jiných údajů byl počet českých rodin okolo šedesáti. Viz AIF, č. 195, s. 32. Tento počet cituje (důvěřuje zjevně *N. Petkovovi*) i Jan Vaculík. Viz Vaculík, J.: ..., c.d., s. 38, je to však velice nepravděpodobné. Viz též: Heroldová, I.: *Vystěhovalectví...*, c.d., s. 48.

¹⁴ Podle *J. Koprivova* byli vyhnáni Bulhary během Mezispojenecké války od roku 1913. Viz AIF, č. 195, s. 14. Podle *M. Postalkova* však Srbové opustili Vojvodovo na začátku 20. let spolu s paulikiány (zápis z ledna 1996).

¹⁵ Podle *Josifa Dimova Ivanova*, nar. r. 1930 ve Vojvodovu, střední odborné vzdělání, teplo-technik (zápis z ledna 1996).

svědectví pocházejí její členové ze středočeské oblasti (Praha, Čáslav, Kladno, Český Brod), západočeské oblasti (Plzeň, Domažlice, Klatovy) a z Moravy.¹⁶ Státní orgány ve smyslu výše zmíněného zákona¹⁷ zajišťovaly dobré pracovní a životní podmínky – osídlenci byli na 20 let osvobozeni od daní, každá rodina dostala 2 dekary¹⁸ půdy na dvůr a stavební pozemek a až 60 dekarů půdy obdělávatelné, a jiné¹⁹ – není proto divu, že se ves brzy zformovala a rozrostla. Existují doklady o tom, že vesnice byla vybudována podle speciálního plánu polského architekta.²⁰ Pro nás je však důležité, že již na začátku 20. století existovalo osobité vesnické společenství s charakteristickými společenskými rysy. Obec je polyetnická (Bulhaři, Češi, Slováci, Srbové) a polykonfesní (pravoslavní, evangelíci, katolíci). Za zmínku však stojí fakt, že navzdory etnické a konfesní rozmanitosti se tyto skupiny neseparují v oddělených částech obce, a dokonce i architektura je jednotná. Stavení připomínají „nizoučké chatičky pokryté slámou.“²¹

II. Panta rhei aneb o vojvodských migracích

Dá se předpokládat, že takto specifický typ vesnického společenství nebude vzorovou komunitou se zdravými obecními vztahy. Ale přestože obecní struktura od počátku směřuje k jednotě a nikoli k formování vnitroobecních substruktur, jsou následující desetiletí poznamenána silnými migračními vlnami ovlivňujícími početní složení i etnické a konfesní poměry v rámci vojvodovského společenství. Poté, co obec opustili Srbové, odcházejí počátkem 20. let dvacátého století i bulharští paulikiáni,²² kteří se

¹⁶ Podle *J. Koprivova*: „...náš rod je z Valašských Klobouků, to je blízko Koprivnice, kde se dnes vyrábějí Tatry“. Viz AIF, č. 195, s. 14.

¹⁷ Mimořádně: téměř všichni obyvatelé Vojvodova jednomyslně spojovali tento dokument s carem Ferdinandem.

¹⁸ 1 dekar = 10 arů /pozn. překl./.

¹⁹ Podle jiného pramene dostal po 10 dekarech člověk bezplatně (později za velmi nízkou cenu) a po roce 1920 opět bezplatně získání země, která byla obdělávána, do vlastnictví, osvobození od daní po období od jednoho roku do tří let, osvobození od vojenské služby na 7 let, nemajetným byl poskytnut úvěr a bezplatně převezení věcí z ciziny atp. Viz: Vařeka, J.: s. 81.

²⁰ Informátorka: *Jordanka Milanova Postalkova*, nar. 1920 v obci Topli dol, Bosilegradsko, od r. 1921 trvale ve Vojvodovu, vzdělání – VI. třída, pracující v zemědělství (zápis z ledna 1996).

²¹ Informátor: *J. Postalkova, Toško Nedelez Stančev*, nar. 1920 v obci Gorna Lisina, Bosilegradsko, od r. 1922 trvale ve Vojvodovu, vzdělání – VII. třída, úředník (zápis z ledna 1996).

²² *Paulikiáni* – původně označení sekty s dualistickým učením ovlivněným manicheismem a vazbou na lidovou verzi markionismu vzniklé na konci 7. století v Arménii, Sýrii a Malé Asii (název sám je snad odkazem k Pavlovi z Tarsu). V průběhu 8. a 9. století byli její stoupenčí Byzancí deportováni do oblasti dnešního Bulharska (zejm. na Plovdivsko), kde jejich učení rychle zapustilo kořeny, šířilo se a významně ovlivnilo vznik sekty Bogomilů.

usídlili u stejnověrců v obci Bardarski geran. Jejich místo obsadili přesídlenci ze západních oblastí Bulharska (Bosilegradsko), což je snadno vysvětlitelné s ohledem na konec 1. sv. války. Avšak přistěhovalci přicházeli i z jiných míst bulharského vnitrozemí. Jednalo se asi o 20 rodin. Během roku 1921 přišlo i několik ruských emigrantů. V určitých obdobích zde přebývali němečtí a maďarští duchovní, kteří zde sloužili. Existují rovněž doklady o tom, že do Vojvodova se během 20. až 40. let jednotlivě stěhovaly bulharské rodiny především ze severozápadních oblastí. Z Čechů a Slováků opustilo počátkem 20. let Vojvodovo asi 10 rodin (okolo 40 lidí), jež odešly do Československa, a sice do Miloslavi na Velkém Žitném ostrově (tj. na území Slovenska), některé se však opět vrátily. V roce 1928 odešlo asi 80 lidí do Argentiny a malá část z nich se rovněž vrátila. V roce 1935 přesídlilo 12 rodin (62 lidí) do vesnice Belinci (na Isperschsku), jejíž obyvatelé během reemigrace koncem 40. let odešli do Československa, do pohraničí.²³

Zmíněná situace se zcela přirozeně odrazila na proměnách počtu a etnického složení obyvatelstva ve Vojvodovu. Zřejmá je tedy trvalá tendence ke zvyšování počtu Čechů ve Vojvodovu nezávisle na různých migračních pohybech. Tento fakt napovídá, že české etnické společenství bylo v letech 1904–1928 již plně zformované, mělo své obecní a společenské struktury, zdravé komunitní vztahy a žilo svůj obecní život. Napovídá rovněž, že skupinové vědomí již mělo konečnou podobu, že komunita samotná sebe pojímala a zvenčí byla chápána právě jako komunita.

III. Reservatis reservandis aneb Strategie zachování etnické identity

Zachovat věci, které mají být zachovány – to by mohlo být mottem snahy o zachování etnické identity české etnodiaspory v severozápadním Bulharsku. Podobná charakteristika je vlastní již zformovanému skupinovému vědomí, vyplývá ze samotné jeho podstaty a není výsledkem přání či vůle. Řečeno jinými slovy: každé společenství existující v cizím etnic-

Během 2. poloviny 12. století přijímají Paulikiáni (často pod hrozbou násilí) římský katolicismus. Po porážce *Čiprovského povstání* (1688) bulharských katolíků proti turecké nadvládě odcházejí paulikiáni s ostatními bulharskými katolíky do Valašska a posléze do Banátu, kde zakládají samostatné vesnice. Do Bulharska se někteří vrací po Osvobození (1878) na základě zákona o osidlování neobydlené půdy z 20. května 1880. Pro svůj odlišný jazyk a folklorní zvláštnosti tvoří výraznou skupinu označovanou pro svůj původ „Banátští Bulhaři“. Sami sebe nazývají Pavlikjany. K této problematice viz též: Rychlík, J.: *Dějiny Bulharska*. Praha 2000, s. 152–158; Kalčev, I., Kukov, N., Mičev, N., Šipkov, M.: *Istorija na selo Bardarski Geran*. Sofia 1987, Glava I., s. 7–23 /pozn. překl./.

²³ Viz Alf, č. 195, s. 33–34 (N. Petkov); Informátor: T. Stančev (zápis z ledna 1996); Heroldová, I.: *Vystěhovalectví...*, c.d., s. 48.

kém prostředí objektivně prosazuje svoji identitu, opírající se o různé (obvykle etnicky založené) faktory. V našem případě lze tvrdit, že jimi jsou: náboženství, jazyk, škola a folklorní tradice.

Zvláště bych pak zdůraznil roli náboženství jako etnikum diferencující a etnikum zachovávající faktor v existenci vojvodovské etnodiaspory.²⁴ Právě díky specifické religiozitě českého etnického společenství byly přeskočeny některé etapy etnických procesů, které v něm probíhaly, a nedospěly tak do svého přirozeného konce – totální asimilace, ale pouze do stádia adaptace na okolní etnické prostředí. Zejména z tohoto důvodu můžeme toto společenství považovat za etnokonfesní.

Již jsme se zmínili o tom, že v Banátu se Češi odlišovali specifickým vyznáním Svobodných reformovaných evangelíků. Svědectví vypovídají, že toto vyznání zde působilo jako faktor, který etnikum zachovávalo a diferencovalo je vzhledem k místnímu pravoslavnému rumunskému obyvatelstvu.²⁵ Uvedli jsme rovněž, že větší část přistěhovalců byla ze Sv. Heleny. Je zřejmé, že jejich pojetí protestantizmu bylo liberální, protože konfesní pohyby jsou charakteristickým rysem i pro dobu jejich pobytu v Bulharsku. Skupina, která k nám imigrovala, se dostala pod vliv bulharského metodického kazatele a téměř všichni se stali metodisty. Je zřejmé, že existence jinověrců (pravoslavných i katolických Bulharů a Slováků – nazarenů)²⁶ neměla na situaci ve Vojvodově žádný vliv. Paulikiáni se navíc brzy vystěhovali do bulharských katolických vesnic, Slováci nikdy nepostavili kostel (scházeli se ve svých domovech) a pravoslavný kostel byl ve Vojvodovu vybudován až během roku 1950 (tzn. po reemigraci Čechů), a to i přes to, že stavba započala roku 1928. Mezi českými přistěhovalci docházelo k dalšímu štěpení konfesí, ve 20. letech se v obci vytvořila darbistická „jáma“, tato sku-

²⁴ Penčev, V.: *Njakoj problemi...*, c.d., s. 483–485.

²⁵ Viz Heroldová, I.: Čeští reemigranti z Rumunského Banátu. *Český lid*, 1983, 70, č. 4, s. 241; Scheufler, V., Skalníková, V.: Kultura rumunských Čechů. *Český lid*, 1962, č. 4, s. 158.

²⁶ Označení „nazarení“ spojuje značně odlišné křesťanské náboženské skupiny, které pojí větší důraz na náboženskou praxi a deklarace vlastního bezprostředního vztahu ke Kristu. Jednou z těchto skupin byla Společnost evangelických křesťanů založená roku 1832 S. H. Fröhlichem. Křtila dospěle po jejich vnitřním obrácení. Další skupinou bylo Nazarenské společenství J. J. Wirze založené 1852, jež kladlo důraz na mystické kněžství udělované přímo z rukou Kristových jako prostředku prvotního zjevení. Obě dvě skupiny přitom vycházely ze specifických tradic halského pietismu a rozšířily se především na území dnešního Německa, Švýcarska a Rakouska. Přibližně v polovině 19. století se směr nazarený představ obojího typu dostala do Uher, kde byla částečně reinterpretována zřejmě působením slovenského pietismu. Uherští nazarení byli pronásledováni až do roku 1859, kdy na základě zákona č. XLIII/1859 r. z. dosáhli státního uznání vlastní konfese. Srv. také: Dimitrijevič, V.: *Zašto se u nas nazarenstvo širi i kako bi to mogli sprečiti*. Novi Sad 1898; Rügger, H.: *Die Gemeinschaft Evangelisch Taufgesinnet (Nazarenner)*. Zürich 1962 /pozn. Z. R. Nešpor/.

pina si dokonce vystavěla vlastní kostel (rozdělení je přesné: „horní“ kostel byl darbistický, „dolní“ metodistický). Na první pohled se tedy zdá, že vesnice byla nábožensky rozdělená, avšak ani toto vše prakticky vůbec neovlivnilo již zavedené etnokonfesní charakteristiky diaspory.

Abychom si konfesní dělení vysvětlili, je nutné učinit malý exkurs do náboženských dějin vojvodovských Čechů. Přívrženci svobodné reformované církve přišli z Banátu s již stanovenými vnitrospolečenskými vztahy poznamenanými zesílenou religiozitou. Na počátku si bohoslužby organizovali sami, pouze kvůli sňatkům přivolávali již zmíněného metodistického duchovního z Plevenu, který je během roku 1902 přivedl k metodistické církvi. Během roku 1906 je do Vojvodova vyslán jako kazatel Slovák M. Roháček, jemuž se za krátký čas podařilo konfesně ovládnout diasporu a stát se jejím vůdcem. Velmi záhy se vesnice stává střediskem setkávání metodistů z celého Bulharska. Idyla však netrvala dlouho. Jak jsme se již zmínili, během 20. let se zformovala skupina tzv. „Božích dětí“ – darbistů. V této souvislosti je zajímavé následující vysvětlení: *„Nejdřív to bylo jedno, ale potom přišel jeden kazatel, Němec – byl z Německé Lužice – nákej Emil Koval... Nejdřív byl evangelík, ale potom se připojil k darbistům a vytvořil tu darbistickou jámu.“*²⁷ Krátce na to – ještě během roku 1925 – darbisté vybudovali svůj kostel a začali žít plnohodnotný náboženský život (jejich kazatel pouze neměl právo je oddávat).²⁸ V tomto případě je důležitější, že – ačkoliv mezi sebou měli konfesní rozdíly – jak metodisté, tak darbisté se vyznačovali specifickým výkladem Evangelia a asketickým způsobem života. A snad proto i samotní věřící byli jen stěží schopni určit rozdíly: *„Neznamená to, že se naše vyznání hodně liší, že my jsme evangelíci a oni jsou darbisti. Ne – kázalo se jedno a to samé ...měli jsme jaksi jednu víru. Vždyť jsme evangelíci. Já jsem byla v horním kostele, a tak jsem nechodila do dolního. Proto nemůžu říct, jaký byl vlastně rozdíl.“*²⁹ Kromě toho se rozdíl projevoval pouze v tom, že *„jeden kostel byl chudší (dolní) a druhý (horní) byl bohatší – pro zámožnější.“*³⁰ Podobně situaci vysvětlovali i Bulhaři: *„Protože tato vyznání dávala možnost svým věřícím přecházet, pokud chtěli, od jedné sekty k druhé, dělali to pravděpodobně jen tak pro zpestření.“*³¹ Podstatné zde je, že nezávisle na specifičnosti

²⁷ Viz AIF, č. 195, s. 16 – 17 (informátor: J. Koprivov).

²⁸ Pro podrobnější informaci viz Heroldová, I.: *Vystěhovalectví...*, c.d., s. 48; pro informace o religiozitě vojvodovských Čechů viz též Auerhan, J.: *Čechoslováci...*, c.d., s. 94–96, Michalko, J.: *Naši v Bulharsku...*, c.d., s. 244–247.

²⁹ AIF, č. 195, s. 9 (informátorka: Mariana Alexieva Genova, po otci Hrůzová, nar. 1936 ve Vojvodovu, vzdělání – VII. třída, pracující v zemědělství).

³⁰ Informátor: J. Dimov (zápis z ledna 1996).

³¹ AIF, č. 195, s. 36 (informátor: N. Petkov).

vyznání se Češi ve Vojvodovu přijímali a byli přijímáni jako jedno oddělené etnokonfesní společenství. Je pro ně typický zákaz alkoholu, návštěvy hospod (dokonce i pěstování vína), zákaz veselic a zábav (dokonce i rodinné a výroční svátky jsou slaveny v tichosti, bez písní a tanců) a zákaz zpěvu folklorních písní (národní písně se zpívají jen ve škole). To všechno bylo považováno za smrtelný hřích, za protivení se „vůli Boží“. V této souvislosti je možné citovat mínění jedné Bulharky: *„Nějakej kazatel jim nalhal, aby si nehráli a neveselili se. To pro ně bylo špatné. V jejich kostele je učili, že když mají Bulhaři večírek, když hraje muzika, že jim nebudou koně žrát. Někdo je uvedl v blud, vnukl jim, že to je hřích. A když přijeli do Čech, zjistili, že Češi tancují, hrají si a že to tam, tedy v Čechách, není tak, jako tady.“*³² Jinými slovy: je zde jedna výrazná kanonizovaná a totální religiozita, která zanechala zřetelnou stopu na životě vojvodovských Čechů. Dodávala mu význam, usměrňovala ho, určovala jeho základní parametry: v sobotu pracovat do oběda, v neděli („zákon!“) – před obědem i po obědě do kostela. Neoddiskutovatelně dodržovat princip „šest dní pracuj, sedmý odpočívej“.³³ Jedinou útěchou jsou procházky v parku po bohoslužbě a vítání písněmi (obvykle náboženskými) vlaků na nádraží. Religiozita se v životě společenství odrážela různými způsoby. Vezměme např. rodinně-rodové prostředí. Jak se dá předpokládat, smíšené sňatky byly výjimečné, uzavíraly se jen zřídka a objevovaly se poměrně pozdě (na konci 30. let). Zpravidla se Češky vdávaly za Bulhary. Endogamie byla nepochybně jedním ze základních etnodiferencujících faktorů, a zároveň činitel, který pomáhal uchovat národní vědomí. Důkazem toho, že zde ohromnou roli hrála náboženská příslušnost je fakt, že se endogamie u českých reemigrantů z Vojvodova zachovávala i v jejich nových bydlištích až do minulého desetiletí.³⁴ A nebo uvažme např. místní samosprávu. Je symptomatické, že kostelní výbor přebíral i preventivní vedoucí funkci, takže státních orgánů se skoro nevyužívalo: *„Oni měli tu moc, že mohli uspořádat vztahy nebo dávat manžele znovu dohromady, mohli soudit krádeže a veškeré druhy přečinů, viníci byli nuceni se podvolit rozsudku tohoto místního soudu a oni se podrobovali. Vůbec nejezdili do Orjachova nebo jinam požadovat svá práva soudní cestou. Leda, že by se někdo nikoliv svou vůlí, anebo kvůli nějaké formalitě, která se musí řešit právě tam, před takovým soudem ocitl.“*³⁵ Zjevným důsledkem takové politiky bylo,

³² Informátor: J. Postalkov (zápis z ledna 1996).

³³ Informátor: T. Stančev (zápis z ledna 1996); shodné údaje i od informátorky A. Stančevy a M. Genovy (zápisy z ledna 1996).

³⁴ Viz: Heroldová, I.: *Národopisná problematika...*, c.d., s. 195.

³⁵ AIF, č. 195, s. 38 (informátor J. Koprivov a další).

že hádky a spory byly velmi výjimečné. Téměř se nekradlo („*můžeš nechat své nářadí na poli, jít si odpočinout; to nářadí je na svém místě, takhle to bylo vždycky, pokud tady byli oni*“) a nebyla registrována ani jedna jediná vražda.³⁶

Podobných příkladů bychom mohli uvést celou řadu. Nakonec se stává zřejmým, že česká etnodiaspora se formovala a přebývala v našich zemích jako etnokonfesionální společenství a právě náboženství bylo tím faktorem, který formoval a zachovával její identitu. Nikoli však faktorem jediným. V podobných případech se vždy věnuje pozornost zvláštnosti jazyka.

Charakteristickým rysem etnodiaspory je schopnost jejích příslušníků používat dva nebo více jazyků podle konkrétní situace. Jazyk autochtonního etnického společenství zůstává zpravidla jazykem druhým. Stojí za zmínku, že ve společenstvích etnicky heterogenních obcí je bilingvismus vlastní nejen novoosídlencům, pro které jinak není možná komunikace se zbylým místním obyvatelstvem. Na takový dvoustranný bilingvismus značně působí fakt, že slovní zásoba v každodenních situacích nepřevyšuje osm set slov. Jak ukazují terénní materiály z Vojvodova – i prohlášení samotných informátorů – ani zde není v tomto ohledu situace výjimečná.³⁷ Zřejmě brzy po osídlení bulharského území, ve stadiu prvních kontaktů, se vojvodovští Češi naučili bulharsky (zcela pochopitelně) a pro Banát charakteristický bilingvismus (česko-rumunský) rychle ztrácel svou komunikační funkci a vymíral. Přítomnost kompaktní masy slovenských osídlenců (Srbů je příliš málo, než aby působili jazykové komplikace) na druhou stranu neproměňuje tvořící se bilingvistickou strukturu, neboť ohromná část z nich přichází z plevenských vesnic a prakticky jsou již dvojjazyční (bulharsko-slovenští). Vytvoření polylingvní struktury v obci zamezuje rovněž blízkost daných cizích jazyků. Vezmeme-li v úvahu fakt, že vojvodovští Bulhaři mluví i česky, bude nadmíru zřejmé, že uvedený model začíná fungovat i v naší situaci. Důležitější je však v tomto případě spíše etnodiferenčující funkce, která pomáhá zachovávat český jazyk, pro což existují více než dostatečné důkazy. Je zároveň jisté, že reprezentativní funkce bulharštiny postupně omezuje komunikativnost češtiny (zejména za hranicemi vesnice), ale přesto početnost diaspory a společenská funkce vlastního jazyka uvnitř ní utvrzují jeho roli jako faktoru zachování etnické identity. Proto vůbec není náhodné úsilí o otevření české školy, které má kořeny právě v této situaci.

³⁶ Informátor: M. Postalkov (zápis z ledna 1996); též viz AIF, č. 195, s. 86 (informátor: J. Kopri-
vov a další).

³⁷ Viz AIF, č. 195 a zápisy z roku 1996.

Hned musím říci, že se zde setkáváme s uvědomělou představou o etnické sebeidentifikaci pomocí vyučování vlastního jazyka. Je příznačné, že ještě v Saseku v nesmírně obtížných životních podmínkách Češi učili své děti v zemljance: bez školních lavic, místo tabule dveře, místo slabikáře Bible. Ve Vojvodovu výuka probíhala ve vlastních domech, ale neustávala. Toto úsilí vyvrcholilo po založení Československé republiky angažovaností československého státu vůči krajanům v zahraničí. Od roku 1926 do vesnice začali přijíždět čeští učitelé a během roku 1934 se budoval „Národní dům“, v jehož budově se zakládá samostatná a každodenní česká škola. Nepochybný je její význam při vyučování rodného jazyka českých dětí a při seznamování s národní kulturou. V tomto ohledu funguje škola jako přirozený faktor zachovávání etnické identity bulharských Čechů.

Za zmínku stojí ještě fakt, že v české škole se cílevědomě učí i bulharské děti, třebaže jsou z jiných vesnic. Možná, že v tomto případě jde i o určitou pragmatičnost („*Potom se v Čechách někdo stal lékařem, někdo inženýrem, protože znal jazyk, a také měl oficiální doklad.*“)³⁸ Ať tak či onak, sehrál tento fakt významnou roli v konsolidaci vesnického společenství.

V kontextu faktorů zachovávajících etnickou identitu Čechů ve Vojvodovu je logické, že významnou roli hraje i folklorní tradice. Tato teze sotva musí být dokazována. I v tomto konkrétním případě (terénní výzkumy byly provedeny desetiletí po reemigraci a jejich výsledky nesmíme absolutizovat)³⁹ by se mohlo zdát, že nejdůležitější etnozachovávající funkci má folklorní obřadnost. Výzkumy ukazují normální obřadní kalendář – Mikuláš, Vánoce, Nový rok (Silvestr), Velikonoce, zvěstování Panny Marie atd. Svátky mají své místo v životě obce a není od nich až do konce upouštěno. Široce jsou rozšířeny pracovní obřady – „dožínky“ následující po žních, dračky, loupání kukuřice, zabíjačka atd. Jak se dá očekávat, rodinná obřadnost je zachována ve vysoké míře: závazně se konají příslušné obřady při narození, svatbě a smrti. Zároveň však musíme říci, že obřadní systém vojvodovských Čechů je nadmíru transformovaný. To, co v něm hraje vedoucí úlohu (a zvláště v kalendářní obřadnosti) je opět konfesní. Náboženská symbolika do značné míry utlačuje folklorní, synkretičnost je narušena prolutím náboženských prvků do všech oblastí. Výsledky těchto transformujících procesů ve folklorní kultuře etnodiaspory jsou zjevně viditelné v hudbě, písních a slovesnosti. Typické jsou v tomto smyslu postřehy Jana Michálka ještě z doby 30. let 20. století: „*Hudbu a národní píseň*

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Informátor: J. Dimov (zápis z ledna 1996). Těž: J. a M. Postalkovi (zápis z ledna 1996).

člověk nemůže uslyšet. Svátky se konají tiše a bez hluku a samozřejmě bez vína, naopak svatebčané se baví ve jménu ‚Ducha Božího‘. Náboženské zpěvy jsou u nich však na výši a působí velkým dojmem na každého, kdo se jich zúčastnil.“⁴⁰ Terénní výzkumy tento závěr potvrdily. Z 16 zapsaných písní byli informátoři schopni jen u pěti sdělit jejich původ. A z nich věděli jen o jedné, jakou měla funkci. Je mezi nimi i několik nefolklorních písní a u ostatních se dá předpokládat, že se je učili ve škole. To samé se týká také několika málo zápisů folklorní prózy. Národní dramatické umění je představeno jen tzv. „kašpárky“ – loutkovým divadlem vedeným českými učiteli, a to obyčejně podle dobře známých pohádek s mezinárodní tematikou. To vše by mohlo působit dojmem, že ve Vojvodovu se rozhodně nedá hovořit o lidové tvořivosti. Já si však myslím, že podobná tvrzení jsou přehnaná. Spíše jde opravdu o transformace ve folklorní tradici. V tomto případě je však podstatné, že jako u jiných výše analyzovaných faktorů i tato tradice podporuje úsilí vojvodovských Čechů o zachování etnické identity. V polovině 20. století v severozápadním Bulharsku *de facto* existuje svébytné etnokonfesní obecní společenství se všemi příslušnými charakteristikami.

IV. Cessante causa cessat effectus aneb O reemigraci

Když přestane existovat příčina, není ani následku... Konec 2. sv. války přináší úplnou změnu v životě české etnodiaspory. Nová společensko politická situace u nás a kampaň za kolektivizaci vesnice, poválečná přestavba Československa a apel státu na reemigraci českých krajanů v zahraničí jsou základními příčinami návratu vojvodovských Čechů do českých zemí.⁴¹ Stojí za poznámku, že během srpna 1945 se tento návrh objevil ve Vojvodovu a hned příštího roku odjíždí speciální delegace do Československa prozkoumat podmínky. V té době (1946–1947) skupina asi 30 slovenských a českých rodin rovněž opouští vesnici a na vlečném člunu po

⁴⁰ Jedná se o informace od J. Koprivova, A. Stančevy, M. Genovy, Kristiny (Roziny) Ivanovy Nedkovy (po otci Koprivové) nar. 1913 ve Vojvodovu bez vzdělání, pracující v zemědělství, Eteky Stojanovy Nedkovy, nar. 1945 ve Vojvodovu, vzdělání – VII. třída, pracující v zemědělství, Simeona Stojanova Nedkova nar. 1937 ve Vojvodovu, bez vzdělání, nezaměstnaný (viz AII, č. 195). Těž viz zápisy z terénního výzkumu z ledna 1996 (informátoři: A. Stančeva, M. Genova, J. Dimov, M. Postalkova, Milka Mirinova Cocina nar. 1946 ve Vojvodovu, nyní žijící v Sofii, vzdělání střední, zdravotní sestra, Nadežda Stojanova Vasileva nar. 1932 ve Vojvodovu, vzdělání – VII. třída, pracující v zemědělství, T. Stančev).

⁴¹ Michalko, J.: *Naši v Bulharsku...*, c.d., s. 247. Podobné mistrovství ve zpěvu náboženských písní pozoruje i Iva Heroldová o desetiletí později v Novém Přerově. Viz Heroldová, I.: *Vystěhovalectví...*, c.d., s. 49.

Dunaji přijíždí do Bratislavy. Malá část z nich se usidluje na Trnavsku, ostatní míří na Jižní Moravu. Vše se upravuje podpisem oboustranné dohody, která dává celé věci právní základ a garantuje mechanismy reemigrace. Zde musíme mít na paměti, že tato dohoda je pouhým článkem v řetězu podobných mezinárodních dohod Československého státu, v jejichž důsledku během let 1945–1950 reemigruje více než 200 000 Čechů a Slováků z tehdejšího SSSR, Polska, Rumunska, Rakouska, Francie, Jugoslávie, Bulharska a jiných zemí (mezi kterými je i Čína). Z Bulharska se třemi transporty (první dva probíhaly od konce října 1949, třetí na konci ledna 1950) vysidluje skoro 1000 Čechů a Slováků.⁴² Asi 600 z nich jsou zemědělci, tzn. jsou z Plevenských vesnic, z Vojvodova a obce Belinci. Právě z Vojvodova odjíždí 121 (podle jiných údajů 129) rodin.⁴³ Byly pro ně připraveny nové domovy a pro každou rodinu byl na území jižní Moravy, kde jsou nyní usazeni, vyčleněn jeden hektar půdy k obdělávání, přestože jim v Bulharsku byly uhrazeny movité i nemovité majetky. V okrese Břeclav se jednalo o obce: Nový Přerov (zejména vojvodovčané), Mikulov, Jevišovka, Vlasatice, Drnholec, Dobré Pole, Dolní Dunajovice, Brod nad Dyjí, Valtice, Žabčice, Březí, Novosedly, Perná, a v okrese Znojmo Hrušovany nad Jevišovkou, Šanov. Malá část reemigrantů se usadila v některých průmyslových oblastech západních Čech – v bývalých okresech Cheb, Karlovy Vary, Mariánské Lázně. Ve Vojvodovu zůstává šest českých rodin.

V. Ad acta aneb o vojvodovském dnešku

Češi (a také ti, kteří mají české kořeny) ve Vojvodovu se už dají počítat na prstech. Stýkají se mezi sebou, shromažďují se v předvečer a povídají si česky. Dokonce se jim podařilo i obnovit metodismus ve vesnici (společně s Bulhary). Organizují schůzky s kazatelem odjinud. Jednou větou řečeno: realizuje se určitý typ společenských vztahů, ale česká obec sama už není. Zůstaly jen vzpomínky. A i ty odcházejí s lidmi. Je zřejmé, že není daleko den, kdy se bude Vojvodovo odlišovat od sousedních vesnic jen zachovanými starými českými domy.

⁴² Existují i další, ale ne tak závažné příčiny. K tomu viz: Vaculík, J.: *Bulharští Češi a jejich reemigrace v letech 1949–1950*, c.d.; Heroldová, I.: *Vystěhovalectví...*, c.d., s. 49; Vasileva, B.: *Preselvaneto*. In: *Čechi v Bălğarija*, s. 130–139; též viz: AII, č. 195, s. 54–58 (záznam o vysídlení Čechů). Údaje o přesídlení podávali též všichni výše uvedení informátoři během terénního výzkumu v roce 1984 a 1996.

⁴³ Heroldová, I.: *Vystěhovalectví...*, c.d., s. 49. Podle B. Vasilevové: *Čechi v Bălğarija...*, c.d., s. 137 byl počet lidí okolo 1400.

VI. Ad exemplum aneb co dali Češi Vojvodovu?

Ačkoliv je české osídlení již minulostí, vtisklo se v tomto regionu do života místních Bulharů. Ani tolik nejde o skutečnost, že zde Češi pobývali půl století, ale spíše o různé projekce jejich pobytu. Za prvé musíme vzít v úvahu, že Češi jako převažující etnické společenství v polyetnické struktuře Vojvodova sledovali nekonfrontační linii mezietnických vzájemných vztahů. Ačkoliv de facto měli řadu důvodů (zejména konfesní podstaty) k hegemonii ve formování vesnického společenství, dávali přednost toleranci, jak je patrné z prohlášení bulharských informátorů *„vždycky jsme s nimi žili velmi dobře, moc jsme si rozuměli, moc jsme si pomáhali.“*⁴⁴ Je samozřejmé, že soužití nebylo vždy jednoznačné. Obzvláště na začátku byla znát určitá distance (*„cítili se být v kulturním směru na vyšší úrovni než my, i když jejich vzdělání bylo stejné jako naše“*, *„nejdříve se oddělovali, stranili se nás“*), avšak během reemigrace *„bylo loučení při odjezdu do Čech smutné, velice smutné a i nyní, když starší přijedou, protože to tu milují, stále se vyptávají a mají zde, jak se říká, všude dveře otevřené a jsou vítáni.“*⁴⁵ (Je zajímavé zmínit se v této souvislosti o tom, že Češi navázali trvalé vzájemné vztahy s Bulhary ze sousedních vesnic, když se jednalo o obchod, a z měst, zvláště se sofijskými, neboť se stalo téměř tradicí, že české dívky byly najímány jako služky. Češi a Bulhaři se o svátcích vzájemně zvali na návštěvy a chodili spolu na jarmarky a trhy.)⁴⁶

Česká etnodiaspora „zapustila kořeny“ v bulharské zemi, vykvetla zde a vydala své plody. Reálný je český vklad v bulharském způsobu života v regionu.

Závislost můžeme nalézt v mnoha oblastech. Za prvé se jako axiom přijímá „civilizační úloha“ Čechů při rozvoji místního zemědělství. Téměř „mytologický“ charakter má legenda o předurčení Čechů k osídlení těchto míst: že Češi byli úmyslně přivedeni, aby byli vzorem v zemědělství. Dosud se vypráví o jejich moderních způsobech zemědělské výroby, o moderním zemědělském inventáři a dalším. Podobně se hovoří i o způsobu výroby mléčných výrobků, jejichž kvalitou – právě díky Čechům – jsou obyvatelé Vojvodova dodnes vyhlášeni. Je zřejmé, že na počátku 20. sto-

⁴⁴ Zde se odvolávám na oficiální bulharskou dokumentaci. B. Vasilevová určuje počet podaných žádostí na vysídlení na 102, z nichž bylo schváleno 99. Podle ní se pak z obce Belinci vystěhovalo do Československa 24 rodin vojvodovských přesídlenců. Viz Vasileva, B.: *Čechi v Bělgarija...*, c. d., s. 136.

⁴⁵ Viz např. zápisy z ledna 1996 (informátoři: M. Postalkova, T. Stančev).

⁴⁶ Informátoři – M. Postalkova, T. Stančev, J. Dimov, zápisy z ledna 1996.

letí měla přítomnost Čechů nemalý význam pro rozvoj místního vesnického hospodářství.⁴⁷ Za druhé některé rysy vesnické každodennosti, vlastní původně jenom Čechům, se posléze staly obecním rysem, např. vzájemná pomoc: „Jeden charakteristický rys nám Češi zanechali – vzájemnou pomoc, která byla ve Vojvodovu zákonem. Když umře některému hospodáři kůň, kráva, prase, ba i při požáru, ke kterým občas docházelo, se sešli veřejní činitelé, jmenovali komisi podle ulic, ta shromáždila pomoc, většinou finanční, kterou předali postiženému hospodáři. Tato pomoc nebyla poskytována ze sociálního nebo ekonomického důvodu, jejím cílem bylo, aby se zachovala rovnováha postiženého hospodářství, nezávisle na tom, zda je bohaté či chudé...Pomoc se také poskytovala při stavbě domů, hospodářských staveb a plotů, obzvláště potom mladým rodinám. Pomoc spočívala v odvedené práci při stavbě nebo při převážení materiálu. Samozřejmě, že rodiny nezůstávaly dlužné a byly vždy připraveny pomoc opětovat.“⁴⁸ Za třetí je v kontextu českých zásluh třeba zmínit se o pořádku a organizaci vojvodovských Čechů. Již jsme uvedli, že zde nebyla kriminalita, sváry, skandály se udály jen zřídka a ke rvačkám téměř nedocházelo. Když si uvědomíme, že Češi nepili a nekouřili, je jasné, proč byli pojmáni ve vesnickém společenství jako příklad. Toto se vztahuje také na čistotu vesnického prostoru. Stavení byla vždy čistá a uklizená, každé jaro se bílila vápnem uvnitř i zvenčí. Ulice se neustále udržovaly, vysazovaly se a pěstovaly akáty. Každou sobotu se povinně zametala celá vesnice. Dokonce i osetá pole byla vždy čistá a odplevelená – bylo to něco, čím se Vojvodovo odlišovalo od okolních vesnic. Samotní lidé byli vždy dobře oblečení (zejména ženy jsou „jako motýli“), neparádění a nažehlení...⁴⁹ To mělo bezesporu svůj vliv i na ostatní místní obyvatele. Vysvětluje to také skutečnost, že v meziválečném období se vesnice proslavila jako jedna z nejmýstavnějších v Bulharsku, což je rovněž důvodem, proč je často citován výrok tehdejšího bulharského ministra, který řekl, že by byl moc šťastný, kdyby Bulharsko mělo alespoň deset takových vesnic jako je Vojvodovo.⁵⁰

Tempus edax rerum...

(z bulharštiny přeložili Marek Jakoubek a Tomáš Hirt)

⁴⁷ Viz např.: AIF, Č. 195 (Informátoři: N. Petkov, J. Koprivov).

⁴⁸ V prvním i druhém případě byla informace zodpovězena během mého výzkumu v obci.

⁴⁹ AIF, č. 195, s. 41–42 (N. Petkov).

⁵⁰ Např. informátoři: T. Stančev, J. Postalčkova, zápis z ledna 1996.

TEMPUS EDAX RERUM or the future and past of Vojvodovo Czechs
Vladimír Penčev

The study examines the history of a complex search for a new home, underwent in the 1890s by a group of Banat Czechs from the locality Svatá Helena in order to maintain the integrity of its religious community. These "Free reformed Protestants," who adopted a severe, ascetic way of life, settled in the village of Vojvodovo (Orjachovicko) at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries.

It gives an account of subsequent migration movements which came about in the 1920s and 1930s as well as re-settlement waves to Czechoslovakia after 1946, which actually closed the history of the Czech Vojvodovo.

Serious attention is devoted to the description of social organisation and way of life of the Vojvodovo Czechs from 1900 to 1945, which were developed under the influence of a singular, voluntary religious code, transmitted through exchange of generations.

Bezdomovci v Banskej Bystrici a v Českých Budějoviciach v 90-tych rokoch 20. storočia z pohľadu urbánneho geografa

Tomáš Chorvát

Transformačné pohyby v postsocialistických spoločnostiach zákonite našli odraz aj v zmenách v sociálno-priestorovej štruktúre miest. Nemožno však hovoriť o zásadných zmenách v rozmiestnení obyvateľstva v postsocialistických mestách, pretože významnejšie zmeny sú obmedzené na relatívne nie veľké skupiny obyvateľstva. Na jednej strane došlo k zmene v prípade tých obyvateľov, ktorí vylepšenie svojho sociálno-ekonomického postavenia premietli do progresívnej zmeny v kvalite bývania (najpregnantnejším príkladom je zmena od bývania na sídlisku k bývaní v novom rodinnom dome). Na druhej strane existuje skupina obyvateľov, ktorí v priamom či nepriamom súvisi s transformačnými zmenami boli prinútení znížiť štandard svojho bývania (presťahovať sa do finančne menej náročného bytu), prípadne o bývanie prišli úplne (bezdomovci).

Transformačné obdobie prinieslo viaceré tendencií a množstvo kultúrno-ekonomických faktorov, ktoré vplývali na sociálno-ekonomickú a priestorovú štruktúru obyvateľstva.¹ Išlo však o širšie spektrum vplyvov, ktorých dopady na obyvateľstvo môžeme predpokladať, zväčša nepriamo ilustrovať, ale podrobnejšie dokumentovať tieto zmeny a identifikovať ich v geografickom priestore mesta je obtiažne.

Záujem o sociálnu problematiku v rámci výskumu miest nás priviedol k myšlienke, pokúsiť sa analyzovať situáciu a načrtnúť závery o skupine obyvateľstva, ktorá o bývanie prišla – teda situáciu bezdomovcov. Keďže je možné analyzovať príčiny bezdomovectva, ako aj zistiť pôvodné miesto trva-

¹ Ako príklady najvýznamnejších tendencií a kultúrno-ekonomických faktorov uvedieme sociálno-ekonomickú polarizáciu, ktorá je dôsledkom príjmovej diferenciacie a rozsiahle pôsobenie globalizačných vplyvov.

lého bydliska u podchytených bezdomovcov,² pokúsili sme sa identifikovať oblasti postsocialistickej B. Bystrice a Č. Budějovic s výraznejšími predpokladmi pre bezdomovectvo.³ Skupinu bezdomovcov je totiž možné považovať za citlivý indikátor problémových oblastí mesta. Analýza priestorového rozmiestnenia pôvodných trvalých bydlísk bezdomovcov na území mesta a miest ich koncentrácií dovoľuje v širších sociálno-priestorových súvislostiach rámcovo sa vyjadriť a porovnať situáciu na najnižších stupňoch sociálno-ekonomického rebríčka v skúmaných mestách.

Takáto analýza je prirodzene podmienená existenciou príslušných dát resp. podkladov, ktorých získanie, u tak neurčitej skupiny akou bezdomovci sú, je veľmi náročné. V tomto nám významnú pomoc poskytli údaje pochádzajúce z azylových zariadení pre bezdomovcov. Na príklade Banskej Bystrice a jej prepracovaného systému sociálnych stredísk pre bezdomovcov sme si vyskúšali možnosti a úskalia analýzy takýchto dát. Získané skúsenosti sme potom využili pri analýze bezdomovectva v Českých Budějoviciach, kde spektrum a podrobnosť získaných dát boli užšie.

Podrobnejšie spracovaná problematika bezdomovectva v B. Bystrici má zároveň ambíciu byť explanačným východisko nášho geografického (priestorového) bádania v tejto oblasti. V našej štúdií najskôr zhodnotíme situáciu v B. Bystrici, potom v Č. Budějoviciach s tým, že zároveň situáciu v oboch mestách predbežne porovnáme. V zhrnutí a závere výsledky analýz zosyntetizujeme, začleníme ich do širších súvislostí a vyvodíme základné rozčlenenie bezdomovcov do skupín. Toto rozdelenie je výsledným vyjadrením diferencií medzi vonkajším charakterom populácie bezdomovcov v B. Bystrici a Č. Budějoviciach v postsocialistickom období.

Ako podklad pre analýzu bezdomovectva v B. Bystrici slúžili dáta z jednotlivých stupňov systému resocializačných stredísk pre bezdomovcov.⁴ Dátovú základňu pre analýzu tvorili údaje o mieste trvalého bydliska 262

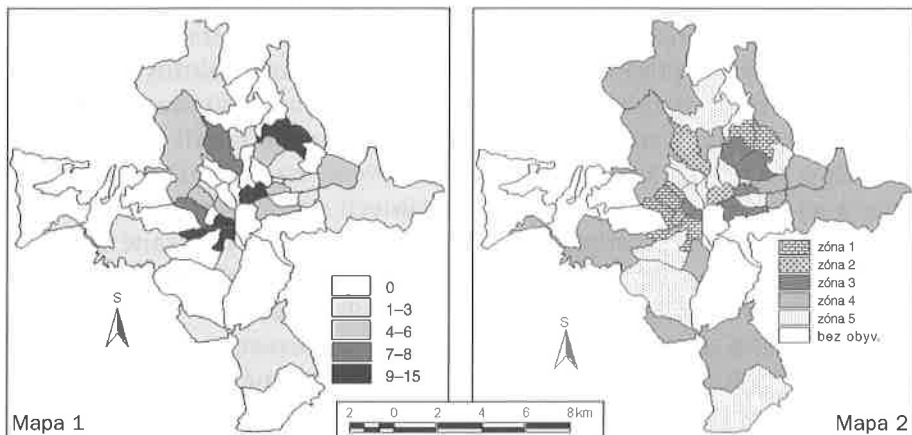
² Jedná sa o bezdomovcov, ktorí niekedy navštívili (prenocovali) v sociálnom stredisku. Jedná sa o 65–80 % celkového počtu bezdomovcov v meste – odhad za skúmané mestá.

³ V prípade tejto štúdie sa jedná sa o čiastkovú problematiku spracovávanú v rámci autoringovej dizertačnej práce, ktorá sa zaoberá komparáciou zmien vnútorných priestorových štruktúr B. Bystrice a Č. Budějovic v transformačnom období. S tým súvisí aj výber porovnávaných miest, centier vyšších územných celkov (krajov) s populačnou veľkosťou do 100 000 obyvateľov (B. Bystrica 1991 – 85 030, 2001 – 83 056, Č. Budějovice 1991 – 97 243, 2001 – 96 742).

⁴ Tento systém sa skladá z troch stupňov. Ponúka ubytovanie a sociálnu pomoc v troch zariadeniach lišiacich sa úrovňou ubytovania a stupňom socializácie klientov – bezdomovcov. Prostredníctvom využitia vnútornej motivácie klienta po lepšom prostredí bývania je snahou vykonávateľov sociálnej práce (územné strediská Červeného kríža) previesť klientov jednotlivými stupňami resocializačného systému a pripraviť ich na začlenenie do spoločnosti.

klientov sociálních středisk, čo je približne 85 % z celkového počtu ubytovaných klientov v období január 1998 až jún 2002.⁵ Z uvedeného počtu uviedlo miesto trvalého bydliska na území mesta B. Bystrica 137 klientov a mimo územia mesta 125 klientov.⁶

Celkovo môžeme situáciu v Banskej Bystrici z pohľadu rozmiestnenia pôvodných trvalých bydlísk miestnych bezdomovcov zhodnotiť nasledovne (pozri mapky 1 a 2):

Mapa 1: Počty klientov banskobystričských sociálních středisk pre bezdomovcov s miestom pôvodného trvalého bydliska v Banskej Bystrici podľa urbanistických obvodov.

Mapa 2: Vyčlenenie zón (areálov) v rámci mesta Banská Bystrica podľa intenzity vzniku bezdomovectva na základe pôvodu bezdomovcov (bližšie vysvetlenie v texte).

Najvyšší počet bezdomovcov pochádzal z najnovších panelových sídlisk, ktoré patria do *zóny 1*. Ich podiel na počte obyvateľov týchto štvrtí, je však kvôli vysokému počtu obyvateľstva veľmi nízky (0,05–0,14 %). Najvýraznejšiu koncentráciu miest pôvodného trvalého bydliska bezdomovcov sme zaznamenali v *zóne 2* (morfofeneticky staršie oblasti s tradične vyšším podielom rómskeho obyvateľstva, vrátane historického jadra) a špeciálne v urbanistickom obvode (UO) Vysielač, kde v analýze podchytení bezdomovci tvorili takmer 6 % tam prihláseného obyvateľstva.

Vyvážený stav medzi podielom bezdomovcov a podielom obyvateľov

⁵ U 7 % (resp. 15 %) klientov bol údaj o mieste trvalého bydliska spätne nezistiteľný. Počet bezdomovcov evidovaných v sociálních střediskách, u ktorých bolo možné získať údaj o trvalom bydlisku predstavovalo približne 70% odhadovaného celkového stavu komunity bezdomovcov v BB (cca 150 osôb). Uvedené percento považujeme za dostatočné pre vytvorenie obrazu o priestorovom rozložení oblastí, z ktorých bezdomovci pochádzajú.

⁶ Za územie mesta B. Bystrica sme považovali jeho územný stav z roku 1990 t.j. pred odčlenením 5 obcí (Vlkanová, Kyncelová, Nemce, Hronsek, Malachov), kvôli ich priamym väzbám k mestu.

z ich celkového počtu v meste sme našli v urbanistických obvodoch so staršou socialistickou sídliskovou (resp. zmiešanou) zástavbou, ktoré sú zaradené do *zóny 3*. V *zóne 4*, ktorá je tvorená urbanistickými obvodmi s dominantnou priemyselnou funkciou a oblasťami pričlenených pôvodne vidieckych obcí podiel bezdomovcov opätovne narastá. Oblasti, do ktorých neumiestnil miesto svojho trvalého pobytu žiaden bezdomovec tvoria *zónu 5*.⁷ Nachádzame ich vo všetkých morfológických zónach mesta okrem historického centra.

Po porovnaní uvedených skutočností so sociálnou situáciou v Banskej Bystrici môžeme identifikovať dve hlavné oblasti mesta a dve (tri) hlavné skupiny obyvateľstva, v ktorých sa koncentrujú (presnejšie sú zdrojom) potenciálni kandidáti na bezdomovecť:

Hlavnú zdrojovú oblasť potenciálnych bezdomovcov tvoria socialistické sídliská, pričom predpokladáme, že ich podiel na jave bezdomovectva bude narastať. Počas socialistického obdobia sa na sídliskách skoncentrovali veľké masy sociálne heterogénneho obyvateľstva (v B. Bystrici v roku 1991 na sídliskách žilo 79 % obyvateľov mesta). Prehĺbenie sociálnej diferenciácie a polarizácie, ktoré prinieslo transformačné obdobie, našlo odraz vo viacerých smeroch. Na jednej strane sídliská opustili tí obyvatelia, ktorí si v novej ekonomickej situácii najviac polepšili. Na druhej strane sídliská opustili aj tí jedinci, ktorí z najrozličnejších dôvodov prestali byť schopní platiť nájomné, čo bolo veľmi často spojené s problematickým spolužitím (tzv. sociálne neprispôsobiví občania).

Sídliská obýva nezanedbateľná skupina obyvateľov, ktorých sociálna situácia sa v priebehu transformačného obdobia zhoršila, ale zásluhou regulovaného nájomného sú si zatiaľ schopní bývanie udržať. Pri ďalšom zhoršení sociálno – ekonomickej situácie mnohí jedinci z tejto skupiny majú veľmi blízko k problémom s platením nájomného a k potenciálnemu bezdomovectvu.⁸ Týchto obyvateľov môžeme priradiť ku skupine potenciálnych kandidátov na bezdomovecť z titulu zlej sociálnej situácie. Vzhľadom na početnosť tejto skupiny, naďalej očakávame najvýraznejší a stúpajúci podiel obyva-

⁷ Ide o: a) štvrte rodinných domov s vyšším statusom obyvateľstva, b) okrajové pričlenené pôvodne vidiecke obce, c) špecifické rezidenčno – obslužné oblasti a d) priemyselné areály.

⁸ Tu je potrebné zdôrazniť, že bezdomovecť je len v minime prípadov zapríčinené zlými sociálno – ekonomickými podmienkami samotnými. Príčiny bezdomovectva je potrebné hľadať v súbore faktorov, ktorých súhra zapríčinila nezvládnutie náročnej životnej situácie spojenej napr. aj so zhoršením sociálno-ekonomických podmienok (napr. strata zamestnania). Do tohto súboru faktorov zaraďujeme problémy osobné, rodinné, fyzické (zdravotné), psychické, výchovné, finančné (existenčné), sociálne (problém spolužitia) a problémy so závislosťou na alkohole, omamných látkach či patologickom hráčstve.

teľstva z oblasti sídlisk na vytváraní chudoby a teda aj bezdomovectva v slovenských mestách.

Sekundárnu zdrojovú oblasť potenciálnych bezdomovcov tvoria staršie štvrte s bytovým fondom nižšej kvality s obyvateľstvom nižšieho sociálneho statusu, ktoré je postihnuté predovšetkým nezamestnanosťou. Predpokladáme, že v priebehu druhej polovice 90-tych rokov došlo k ukončeniu rastu, dochádza k stagnácii a dôjde k postupnému znižovaniu podielu týchto štvrtí na jave bezdomovectva.⁹ Jedná sa skôr o bloky a skupiny jednotlivých domov ako o väčšie kompaktné lokality, ktoré nachádzame v zóne 4 (je tvorená urbanistickými obvodmi s dominantnou priemyselnou funkciou a oblasťami pričlenených pôvodne vidieckych obcí) a čiastočne v zóne 3 (štvrte so staršou socialistickou sídliskovou zástavbou). V týchto lokalitách žijú zväčša starší obyvatelia, u ktorých aj menšie zhoršenie sociálnej situácie môže vyvolať potrebu zásadnej sociálnej pomoci aj v oblasti ubytovania. Skupinu takýchto ľudí by sme mohli rovnako nazvať kandidátmi na bezdomovectvo z titulu zlej sociálnej situácie, len v priemere vekovo starších ako v predchádzajúcom prípade.

K hlavnej zdrojovej oblasti bezdomovcov do polovice 90-tych rokov patrilo aj historické jadro mesta. Očakávame, že podiel nových bezdomovcov pôvodne obývajúcich historické jadro mesta v 90-tych rokoch prudko klesá. Ja to zapríčinené premiestnením problémových obyvateľov (potenciálnych bezdomovcov, za socializmu nasťahovaných rómskych rodín do historických domov v centre) do iných oblastí mesta. Uprázdnené priestory sa v dominantnej miere využívajú na nebytové účely v súlade s trendom revitalizácie a komercializácie atraktívnej oblasti mestského centra.

Prirodzene sú aj ďalšie oblasti mesta, v ktorých žije obyvateľstvo s nižším sociálnym statusom. To či zhoršovanie sociálneho statusu môže viesť až k bezdomovectvu, závisí aj od toho, ako sa k postihnutému postaví rodina a okolie. Preto je na jednej strane potrebné zdôrazniť negatívnu úlohu anonymity sídlisk a nepôvodnosti tam žijúceho obyvateľstva a na druhej strane pozitívnu úlohu, ktorú zohráva (mala by zohrať fungujúca) rodina a miestne väzby pri zabránení vzniku bezdomovectva.

To je na prvý pohľad jeden z dôvodov, prečo sa v pôvodne vidieckych

⁹ Je potrebné si uvedomiť časový posun medzi procesmi prebiehajúcimi napríklad v centre mesta (ako je napr. vytlačanie rezidenčnej funkcie komerčnými funkciami) a tým, kedy sa tieto procesy prejavia v zmene podielu bezdomovcov, ktorí mali trvalé bydlisko v centre mesta. S progresívnou zmenou sociálnej štruktúry príslušnej štvrte (niektoré staršie štvrte v blízkosti centra získavajú na prestížnom postavení) bude podiel bezdomovectva primárne spôsobeného sociálno-ekonomickými faktormi klesať pod úroveň, ktorá zodpovedá podielu štvrte na bytovom fonde mesta.

oblastiach pričlenených k B. Bystrici, kde by mali byť zachované silnejšie príbuzenské väzby, vyskytuje nižší počet bezdomovcov. Pri podrobnejšom pohľade však zistíme, že podiel bezdomovcov v týchto oblastiach nie je výrazne odlišný od tradičných oblastí mesta (centrum, vnútorné mesto, staršie štvrte rodinných domov – 0,09 – 0,25 %), ktoré uviedli bezdomovci ako svoje pôvodné trvalé bydlisko. Pri porovnávaní týchto údajov s údajmi z tradičných oblastí mesta však musíme zobrať do úvahy nízky počet obyvateľov pôvodne vidieckych oblastí, z ktorých prakticky každá mala a má v rámci svojho katastra lokalitu, kde sa sústreďujú sociálne slabší občania (najčastejšie Rómovia). To by na jednej strane malo prispievať k vyššiemu podielu bezdomovcov, na druhej strane nijak vypuklá úroveň tohto podielu svedčí o istej „ochrannej“ funkcii pôvodne vidieckych spoločenstiev. Pôvodne vidiecke spoločenstvá potenciálne vyšší podiel bezdomovcov miestnymi väzbami absorbujú alebo robia tento jav menej viditeľným.

Osobitnú skupinu obyvateľstva výrazne ohrozenú bezdomovectvom predstavujú rómski obyvatelia.¹⁰ Ich bydliská sa vyskytujú (vyskytovali) v obidvoch spomínaných oblastiach (novšie sídliská, staršie rezidenčné štvrte, priemyselná periféria), plus v oblastiach špecifického rómskeho bývania v „kolóniách“ (tie sa nachádzajú predovšetkým na okrajoch pričlenených obcí). Na základe Analýzy stavu rómskych rodín vo vybraných lokalitách mesta Banská Bystrica (Analýza..., 1996) môžeme identifikovať lokality bývania rómskych rodín ako aj jeho typy. Z pohľadu typov bývania rómskych rodín analýza uvádza bývanie na sídliskách, ďalej v rodinných domoch, v bývalých internátoch a ubytovniach a v svojrázne obývaných príbytkoch („kolóniách“).

Mimo sídliskovej zástavby, kde sa rómski obyvatelia nachádzajú (nachádzali) rozptýlení medzi ostatným obyvateľstvom, bolo v analýze identifikovaných 7 lokalít mesta s výskytom rómskych rodín s celkovým počtom 511 obyvateľov rómskeho pôvodu.¹¹ Z týchto 7 lokalít sa jedna nachádzala v historickom jadre mesta – 49 Rómov, po dve lokality v oblasti vnútornej priemyselnej periférie (279 Rómov), dve v oblasti pričlenených obcí (34 Rómov) a po jednej lokalite na okraji sídliskového UO Sásová II

¹⁰ Zvýšené ohrozenie rómskych obyvateľov bezdomovectvom vyplýva z ich postavenia v spoločnosti, z výrazne zvýšenej možnosti stať sa nezamestnaným a ocitnúť sa v sociálno-ekonomickej núdzi. Navyše Rómovia často prichádzajú o miesta svojho pôvodného ubytovania z ekonomických dôvodov (neplatenie nájomného), či z dôvodu rušenia ubytovní. Na základe doterajších zistení je podiel bezdomovcov rómskeho pôvodu na klientele sociálnych zariadení pre bezdomovcov v Banskej Bystrici približne 1/3.

¹¹ Analýza odráža stav v polovici 90-tych rokov. V súčasnosti (druhý polrok 2002), je stav taký, že významne ubudlo rómskych rodín z historického jadra.

– 42 Rómov a v UO Vysielač – 107 Rómov, ktorý môžeme charakterizovať ako prechod medzi vnútornou a vonkajšou „prírodnou perifériou“.

Analýza problematiky bezdomovectva v Českých Budějoviciach je zložitejšia. Systém zariadení pre bezdomovcov (azylové domy) je tu síce rozvinutý, ale je prevádzkovaný rozličnými organizáciami s rozličným spôsobom práce i podrobnosti evidencie. Preto tak podrobná analýza situácie ako v B. Bystrici nie je možná. Navyše ako bude uvedené ďalej, priestorová distribúcia pôvodu bezdomovcov v Č. Budějoviciach je v mnohom špecifická a nie je v nej možné vypozerovať také zrejme členenie ako v B. Bystrici. Z uvedených dôvodov budeme musieť vystačiť pri analýze viac s expertnými odhadmi ako s exaktnými vyjadreniami. Preto bude analýza situácie v Č. Budějoviciach spojená s priamym porovnaním so situáciou v B. Bystrici.

Základnú otázku, v ktorom zo skúmaných miest je počet bezdomovcov vyšší nie je možné jednoducho zodpovedať rečou čísel. Ak porovnáme expertné odhady sociálnych pracovníkov výnimočne nám, že v Č. Budějoviciach je bezdomovcov jednoznačne viac. V B. Bystrici sa počet bezdomovcov odhaduje na cca 150 jedincov (do 200 vrátane migrujúcich bezdomovcov), v Č. Budějoviciach na cca 300 (vrátane migrujúcich bezdomovcov). V pomere k počtu obyvateľov pripadá na 1000 obyvateľov B. Bystrice 1,8–2,3 bezdomovca, na 1000 obyvateľov Č. Budějovic cca 3,1. Tieto údaje bez bližšieho objasnenia hovoria jednoznačne o tom, že v Č. Budějoviciach by mala byť otázka bezdomovectva podstatne vypuklejšia. V skutočnosti rozdiel nie je taký výrazný ako ukazujú čísla, resp. zásluhou zreteľne odlišných charakteristík skupiny bezdomovcov v Č. Budějoviciach a v B. Bystrici sa uvedené čísla dostávajú do iného svetla.

V prvom rade za zreteľne vyšší počet bezdomovcov v Č. Budějoviciach (absolútny i relatívny) môže skutočnosť, že významnú časť v tomto meste tvoria tranzitní bezdomovci,¹² zatiaľ čo v B. Bystrici je početnosť takejto kategórie bezdomovcov zreteľne nižšia. Obe skúmané mestá sa líšia aj z pohľadu atraktivity pre tranzitných bezdomovcov. Č. Budějovice sa ako najväčšie mesto v južných Čechách stávajú zastávkou pred cestou za hra-

¹² Pod pojem tranzitní bezdomovci zahŕňame takých jedincov, ktorí dočasne, často len na jednu noc vyhľadali sociálne stredisko pre bezdomovcov. Jedná sa často o utečencov či azylových alebo o bezdomovcov, ktorí sa pri svojej púti „náhodne“ ocitli v meste. Tranzitní bezdomovci sú pre indikáciu sociálnej situácie v meste prakticky nepoužiteľní. Tranzitní bezdomovci sa vyskytujú predovšetkým medzi mužmi a tvoria viac ako 1/3 klientov azylového domu pre mužov v Č. Budějoviciach.

nice, či pri migrácii po Českej republike, takže medzi bezdomovcami sa vyskytujú aj zástupcovia vzdialenejších okresov, či exotických krajín.¹³

B. Bystrica taktiež láka bezdomovcov zo širšieho okolia, ale z iného dôvodu. Tým je na slovenské pomery prepracovaný systém zariadení pre bezdomovcov. Tieto zariadenia prevádzkuje Slovenský Červený kríž a ten zo svojho štatútu nemôže odmietnuť pomoc nikomu. Preto sa mnoho bezdomovcov pôvodom z rozličných oblastí Slovenskej republiky snaží získať miesto v týchto zariadeniach a to nielen na pár nocí.

Z pohľadu pôvodnej územnej príslušnosti (pôvodného trvalého bydliska) bezdomovcov v skúmaných mestách nachádzame tieto rozdiely: Prvým je rozdiel v počte cudzincov medzi bezdomovcami. Napríklad v roku 2001 mali cudzinci v Č. Budějoviciach 10% podiel, zatiaľ čo v B. Bystrici nebol už po viac rokov zaregistrovaný ani jeden (tranzitný) cudzinec.¹⁴ Druhým rozdielom je vyššie zastúpenie bezdomovcov s pôvodným miestom trvalého bydliska v meste samotnom či príslušnom okrese v prípade B. Bystrice ako v prípade Č. Budějovic (58,7 % ku 43,5 %). Z pohľadu podielu bezdomovcov, ktorí pochádzajú z ostatných okresov príslušného štátu nie je situácia až taká rozdielna (ČB – 46,5 %, BB – 41,3 %).

V skúmaných mestách nachádzame aj rozdiely v štruktúre bezdomovcov podľa pohlavia, ako aj v zastúpení bezdomovcov rómskej národnosti. V B. Bystrici podiel žien dosahuje takmer 27 %, v Č. Budějoviciach je ho možné odhadovať okolo 20 %. V Č. Budějoviciach sa odhaduje podiel bezdomovcov rómskeho pôvodu na približne jednu tretinu, v B. Bystrici sa tento podiel pohybuje okolo 50 %.¹⁵ Tieto diferencie sa odrazili aj v rodinnej štruktúre bezdomovcov a súhrnne poukazujú na rozdielny charakter (štruktúru) bezdomovectva v Č. Budějoviciach a v B. Bystrici.

Rodinná štruktúra bezdomovcov v B. Bystrici (štruktúra podľa partnerského spolužitia) sa javí väčšmi rozvinutá a pevnejšia. Významnú úlohu v tomto smere zohráva to, že v B. Bystrici sú pre vznik a pretrvanie partnerských vzťahov v sociálnych strediskách vytvorené lepšie podmienky, zatiaľ čo v Č. Budějoviciach pracujú všetky azylové zariadenia oddelene

¹³ Čím väčšie mesto, tým ponúka viac príležitostí pre prežitie pre bezdomovca, obvykle vrátane zvýšeného počtu sociálnych stredísk pre nich. Naopak v menších mestách resp. na dedinách sa privandrovaní bezdomovci dostávajú okamžite do centra pozornosti a možnosť nocľahu v ubytovni či azylovom dome zvyčajne klesá.

¹⁴ Medzi takýchto nepočítame niekoľko jedincov pochádzajúcich z Českej republiky resp. Ukrajiny, ktorí prišli na Slovensko (do B. Bystrice) pred viacerými rokmi a pracovali tu.

¹⁵ Tento rozdiel má prirodzene korene aj v odlišnom celkovom zastúpení Rómov v rámci obyvateľstva skúmaných miest (rok 1991 B. Bystrica – 641 Rómov (podiel 0,75 %), Č. Budějovice – 489 Rómov, podiel – 0,47 %).

pre mužov a ženy.¹⁶ Kvalitatívny rozdiel však vidíme v odlišnom charaktere bezdomovectva v skúmaných mestách. V B. Bystrici je medzi bezdomovcami viac ľudí, u ktorých významnú úlohu pri upadnutí do stavu bezdomovectva zohrali sociálno-ekonomické podmienky resp. ukončenie zvýšenej pomoci zo strany štátu (hlavne u rómskych rodín), ako tomu bolo v Č. Budějoviciach. Takto sa v B. Bystrici ocitlo v azylovom zariadení viac párov i kompletných rodín a menej osamotených jedincov. Indície naznačujú, že v Č. Budějoviciach sa vyskytuje viac jedincov, ktorí prijali bezdomovectvo takmer ako životný štýl, či ako prechodný stav pri ceste za lepšími podmienkami (utečenci, azylant; medzi nimi prevažujú mladí, osamelí muži).

Typicky môžeme charakterizovať skupinu bezdomovcov v skúmaných mestách vo vzájomnom porovnaní takto:

Českobudějovickí bezdomovci sú oproti banskobystrickým bezdomovcom v priemere v tomto postavení kratšiu dobu,¹⁷ viac medzi nimi prevládajú muži, je tu vyšší podiel tranzitných bezdomovcov, ktorými sú v prevažujúcej miere muži.

Banskobystrickí bezdomovci sú v priemere v tomto postavení dlhšiu dobu, je medzi nimi väčší podiel Rómov, vyšší podiel žien, manželských či družských párov ako v Č. Budějoviciach.

Uvedené konštatovania sa odrážajú v priestore skúmaných miest nasledovným spôsobom: V B. Bystrici sme identifikovali päť zón v rámci mesta, v ktorých sa koncentrovali miesta pôvodného trvalého pobytu podchytených bezdomovcov. Priestorovú situáciu z pohľadu zdrojových oblastí bezdomovectva v B. Bystrici charakterizuje dominancia zóny najnovších, panelových, socialistických sídlisk, doplnená o morfogeneticky staršie oblasti s najvýraznejším zastúpením rómskych obyvateľov. Najnižšie zastúpenie bezdomovcov nachádzame jednak v najprestížnejších oblastiach mesta a na druhom mieste sú to oblasti starších socialistických sídlisk.

V Č. Budějoviciach je to s priestorovou identifikáciou rozmiestnenia pôvodných trvalých bydlísk bezdomovcov zložitejšie. Prakticky jediná závažnejšiu indíciu pre takúto lokalizáciu predstavujú miesta sústredenia rómskych obyvateľov. Rómovia sú najväčšou a najhomogénnejšou skupinou v rámci komunity bezdomovcov a to tak v českých i slovenských mestách, preto ich rozmiestneniu v skúmaných mestách venujeme pozornosť v Boxe 1.

¹⁶ Na druhej strane v B. Bystrici nie sú podmienky pre umiestnenie detí do 15 rokov v azylových zariadeniach, zatiaľ čo v Č. Budějoviciach pracuje azylový dom pre matky s deťmi.

¹⁷ Ale to najmä vďaka vysokému podielu tranzitných bezdomovcov.

Box. 1 Porovnanie priestorového rozmiestnenia rómskych obyvateľov v B. Bystrici a Č. Budějovicích.

Priestorové rozmiestnenie rómskych obyvateľov v obidvoch mestách je značne rozdielne. Zatiaľ čo 58 % z populácie českobudějovických Rómov žilo v 3 UO nachádzajúcich sa v historickom jadre a vo vnútornom meste (v týchto UO majú Rómovia aj najvyšší podiel na obyvateľstve spomedzi všetkých UO), v B. Bystrici v prvých troch UO podľa počtu Rómov žilo len 34 % z celkovej populácie Rómov v meste a tieto UO sa nachádzali na panelových sídliskách (takže podiel rómskeho obyvateľstva je tu nízky). Rozdiel je teda jednak v lokalizácii ťažiskovej koncentrácie Rómov a v rozdielnej miere koncentrácie Rómov v tomto ťažisku.

Ináč povedané v Č. Budějovicích sú Rómovia predovšetkým koncentrovaní do niekoľkých UO a to v centre a v oblasti vnútorného mesta, zatiaľ čo v B. Bystrici je rozmiestnenie rómskeho obyvateľstva v meste rovnomernejšie a ich najvýraznejšie počty sa s jednou výnimkou vyskytujú v lokalitách panelových sídlisk. Poradie hlavných oblastí koncentrácie Rómov v skúmaných mestách je prehodnené – Č. Budějovice: vnútorné mesto, centrum mesta, sídliská; Banská Bystrica: sídliská, vnútorná periféria, centrum mesta). Uvedené konštatovania názorne ilustruje nasledovná tabuľka:

Tab. Porovnanie 10 UO s najvyšším počtom rómskeho obyvateľstva v B. Bystrici a v Č. Budějovicích

UO B. Bystrice	Ob	PO	Róm	PRUO	PRM	KP	UO Č. Budějovic	Ob	PO	Róm	PRUO	PRM	KP
1 Sásová II (S)	8511	10	93	1,1	15	14,5	Na sadech	3995	4,1	107	2,7	24,5	24,5
2 Rudlová II (S)	10865	12,8	65	0,6	10	24,6	Za poliklinikou	2980	3,1	99	3,3	22,7	47,2
3 Mládežnická (S)	3741	4,4	61	1,6	9,5	34,2	ČB – střed	2164	2,2	49	2,3	11,2	58,5
4 Mesto-východ	236	0,3	58	24,6	9	43,2	U Pekárenské	4900	5	30	0,6	6,9	65,4
5 Histor. jadro	3123	3,7	56	1,8	8,7	52	Sídlíště Máj	12481	12,8	29	0,2	6,7	72
6 Podlavice	4170	4,9	53	1,3	8,3	60,2	Sídlíště Vltava	12921	13,3	28	0,2	6,4	78,4
7 Sásová I	5180	6,1	40	0,8	6,2	66,5	Brněn. Předměstí	3363	3,5	26	0,8	6	84,4
8 Stará Fončorda	2887	3,4	33	1,1	5,1	71,6	U Matice školské	3652	3,8	15	0,4	3,4	87,8
9 Sídlisko SNP	4249	5	32	0,8	5	76,6	Č. Dvory-střed	575	0,6	13	2,3	3	90,8
10 Uhlisko	3429	4	24	0,7	3,7	80,3	Pětidomí	2846	2,9	10	0,4	2,3	93,1
Spolu:	46391	54,6	515		80,3		Spolu:	49877	51,3	406		93,1	

Vysvetlivky: **OB** – počet obyvateľov (1991), **PO** – podiel počtu obyvateľov UO na populácii mesta (%), **RÓM** – počet Rómov, **PRUO** – podiel rómskeho obyvateľstva na počte obyvateľov UO (%), **PRM** – podiel rómskeho obyvateľstva v UO z celkového počtu Rómov v meste (%), **KP** – kumulatívne percentá PRM (%), **S** – sídlisko.
Zdroj: SLDB 1991.

Územie mesta Č. Budějovice teda nie je možné tak jednoznačne rozdeliť do zón podľa pôvodu bezdomovcov ako v prípade B. Bystrice. Skôr môžeme lokalizovať územia, v ktorých dochádza k zmene v sociálno-priestorovej štruktúre.

Najvýznamnejší príklad územia, v ktorom dochádza k transformácii sociálno-priestorovej štruktúry predstavuje časť vnútorného mesta na sever

od historického jadra. Tu dochádza k najvýraznejšej zmene a to zásluhou premiestňovania predovšetkým rómskeho obyvateľstva z tejto oblasti. Táto zmena zároveň korešponduje s problematikou bezdomovcov – významná časť klientov azylových zariadení pochádza z tejto lokality.

Najvýraznejšia koncentrácia (podiel i absolútny počet) rómskych obyvateľov sa ešte na začiatku 90-tych rokov 20. storočia nachádzal v urbanistických obvodoch na sever od historického jadra (UO Na sadech, Za poliklinikou, ČB – stred, U Pekárenské). Oblasť okolo Palackého námestia (na rozmedzí UO Na Sadech, Za poliklinikou, U Pekárenské) vošla do povedomia obyvateľov Č. Budějovic ako miesto sústredenia bývania rómskeho obyvateľstva, oblasť so zdevastovaným domovým fondom a „najnebezpečnejšia“ oblasť mesta. Nie náhodou získala slangové pomenovanie Bronx.

Táto lokalita v pomerne malej vzdialenosti od centra mesta prechádza po r. 1990 transformáciou. Nachádza sa tu väčšinou nízkopodlažná súvislá zástavba bytových a rodinných domov vystavaných na prelome 19–20. storočia, z ktorej veľká časť bola na konci socialistickej éry v zlom fyzickom stave. Časť z domov v tejto lokalite, ktoré pôvodne patrili do majetku mesta, bola vrátená v reštitúcii pôvodným majiteľom.

Veľká časť domov patrila do majetku mesta a bolo ich možné rekonštruovať až po premiestnení tamojších, väčšinou rómskych obyvateľov. Týmto boli ako náhrada za byty najnižších kategórií v uvedenej lokalite ponúknuté byty I. kategórie na Sídlišku Máj, čo väčšina z nich aj využila. Len v minime prípadov si bývanie v tejto oblasti rómske rodiny ponechali. Noví majitelia domy postupne rekonštruujú (intenzita revitalizácie sa zvyšuje smerom k centru mesta) a to predovšetkým na sídla firiem. Táto oblasť v blízkosti mestského centra má všetky predpoklady na rozvinutie procesu gentrifikácie – revitalizácie nehnuteľností a súčasne výmeny obyvateľstva s nižším sociálno-ekonomickým statusom za obyvateľstvo so sociálno-ekonomickým statusom vyšším.

Táto zmena v bývaní uľahčila a zviditeľnila narúšanie tradičných, pevnejších rómskych rodinných väzieb. Mnohí Rómovia vlastným pričinením o bývanie prišli a ochota i možnosti poskytnúť prístrešie ich „príbuznými“ sa zmenšila. To sa odzrkadlilo na náraste počtu Rómov medzi bezdomovcami. Takto sa oblasti sústredenia Rómov stali najväčšími zdrojovými oblasťami miestnych bezdomovcov. Ide (išlo) predovšetkým o oblasť okolo Palackého námestia a oblasť sídliska Máj. Toto sídlisko sa stalo dominantnou zdrojnicou bezdomovcov a má aj najnižšie postavenie v rebríčku česko-budějovických sídlisk podľa prestíže bývania.

Zhrnutie. Aký je vzájomný prienik a doplnenie týchto analýz z obidvoch skúmaných miest v širšom kontexte sociálno-priestorovej situácie v nich?

Sociálno-priestorová situácia v B. Bystrici je odrazom výraznejších diferenciacných pohybov, ktoré v oblasti socioekonomického postavenia obyvateľstva v transformačnom období na Slovensku v porovnaní s Českou republikou prebehli. Sociálne otrasy (ktoré sa najsignifikantnejšie odrazili v miere nezamestnanosti) tu boli podstatne významnejšie ako v Č. Budějoviciach. Na druhej strane sa môžeme len dohadovať, že aj absolútne i relatívne vzostupy v politicko-ekonomickom rebríčku boli v B. Bystrici výraznejšie ako v Č. Budějoviciach. V prípade najvýraznejších vzostupov však už možno diskutovať o ich politickom, či legálnom pozadí.

Zostupy v spoločensko-ekonomickom rebríčku sa na obraze a v priestore mesta B. Bystrica prejavili len v obmedzenej miere. Zaregistrovali sme síce vznik niekoľkých bodov, ktoré by sme mohli označiť ako predstupeň k ghettu. Jedná sa však o výrazne bodovo lokalizované objekty (ako sú objekty pre neplatičov, rómske kolónie) a navyše vo viacerých prípadoch obklopené zástavbou, ktorá nevykazuje výraznejšie prejavy degradácie.

To, že sa predpokladané významnejšie negatívne zmeny v sociálnom postavení obyvateľov B. Bystrice v transformačnom období výraznejšie neprejavili v obraze a priestore mesta pripisujeme predovšetkým regulovanému nájomnému. Táto regulácia umožnila, že problémy s finančným zabezpečením (resp. stratou) bývania sa nedotkli väčšej skupiny obyvateľstva. O bývanie prišli predovšetkým občania, ktorí neboli schopní riešiť náročnú životnú situáciu (pozri poznámku pod čiarou č. 8) a tí, ktorí prišli o bývanie po rušení ubytovní a internátov. To sa týkalo najmä rómskych rodín a jednotlivcov odlúčených od rodiny.

Väčšinu bezdomovcov sa podarilo „umiestniť“ v sociálnych strediskách, deložovaní neplatiči nájomného sú sústredovaní v určených objektoch. V uliciach viditeľné bezdomovectvo je minimalizované, sporadické zobrazenie na frekventovaných miestach je skôr zárobková činnosť špekulantov, ako východisko z núdze skutočnej chudoby. Prespávanie „na divoko“ v núdzových podmienkach je väčšinou efemérne resp. sezónne, výnimku najmä v zimnom období predstavuje nedokončená budova sedačkovej lanovky v lesoparku Urpín. Čo sa týka prognózy vývoja počtu bezdomovcov očakáva sa ich nárast a to v súvislosti s obmedzením maximálnej výšky sociálnych dávok a zvyšovaním životných nákladov. Rizikovou sa stáva najmä veková skupina okolo 50 rokov, ktorá má po strate zamestnania veľmi malú šancu znova sa pracovne uplatniť.

V Č. Budějoviciach bol vývoj v transformačnom období priaznivejší bez významnejšieho prepúšťania vo väčších podnikoch a potreby výraznejšej reštrukturalizácie u najväčších zamestnávateľov. To sa odrazilo aj v sociálnej oblasti, kedy sociálne otrasy boli predovšetkým obmedzené na problémových jedincov. Špecifickou a najpríznačnejšou bola situácia Rómov, u ktorých narušenie tradičných väzieb, strata možnosti lacnejšieho ubytovania a s tým súvisiace sťahovanie (resp. strata domova) viedli k najvýznamnejšiemu procesu zmeny v sociálno-priestorovej štruktúre, ktorú sme v Č. Budějoviciach v transformačnom období zaznamenali.

Zvýšené množstvo bezdomovcov, ktoré prejde azylovými zariadeniami v Č. Budějoviciach je spôsobené špecifikom v B. Bystrici sa málo vyskytujúcim, ktorým sú tranzitní bezdomovci. Zvýšený počet bezdomovcov, nespôsoval v meste závažnejšie problémy, aj keď napríklad sústreďovanie bezprizorných ľudí v okolí nákupných centier je v Č. Budějoviciach významnejšie, ako je tomu v B. Bystrici. V ďalších rokoch výraznejší nárast počtu bezdomovcov v Č. Budějoviciach neočakávame. Isté zvýšenie môže priniesť deregulácia nájomného, otáznym je aj vývoji v ťažko predvídateľnej kategórii tranzitných bezdomovcov.

Záver: Situácia prvotne v sociálnej oblasti, druhotne v oblasti bezdomovectva v skúmaných mestách nesie niektoré podobné a viaceré špecifické znaky. Rámcovo podobnou bola východisková sociálna situácia – dedičstvo socialistického éry, s ktorou mestá vstupovali do transformačného obdobia. Máme na mysli situáciu, kedy rozhodujúca časť mestskej populácie bola v podobnej, „nivelizovanej“ sociálnej situácii, kedy sociálna diferenciacia a sociálna polarizácia zostávali na nízkej úrovni. Na druhej strane podiel obyvateľstva z najnižších sociálnych vrstiev bol v B. Bystrici väčší ako v Č. Budějoviciach (zistenie z výskumu k dizertačnej práci). Najviditeľnejším príkladom uvedeného konštatovania je existencia špecifického rómskeho bývania v kolóniách v B. Bystrici, ktoré v Č. Budějoviciach v takejto podobe nie je.

Rámcovo podobné znaky nachádzame aj v oblasti populačného vývoja obyvateľstva v socialistickom období, kedy sa do obidvoch skúmaných miest prisťahovalo väčšie množstvo ľudí v produktívnom veku z vidieka a menších miest. To našlo odraz v rozsiahlejšej výstavbe anonymných panelových sídlisk, kde sa sústreďovalo heterogénne obyvateľstvo aj v kultúrnej a rodinnej oblasti. Výsledkom toho boli slabé susedské a komunitné väzby najmä na novších sídliskách, ako aj vhodné podmienky pre vznik sociálno-patologických javov vrátane následného bezdomovectva. Rozsah procesu

sťahovania do skúmaných miest, jeho dynamika a vplyv na charakteristiky populácií boli však v B. Bystrici významne väčšie ako v Č. Budějoviciach.

Modifikovanou bola populačná štruktúra (českobudějovická populácia je demograficky staršia) i národnostná štruktúra (nás zaujíma predovšetkým nižší podiel rómskej zložky obyvateľstva v Č. Budějoviciach).

Zreteľne odlišný vývoj v sociálno-ekonomickej oblasti v skúmaných mestách nastal po roku 1990. Vývoj v Č. Budějoviciach sa niesol v pokojnom duchu bez významnejších sociálnych otrasov, spôsobených transformačnými procesmi. V B. Bystrici dochádzalo počas celého obdobia k sociálnym otrasom spojeným s prepúšťaním z viacerých podnikov, ktoré sa v prvom rade dotklo „problémových jedincov“. Rovnako celková ekonomická situácia v Slovenskej republike a dopady transformácie boli výraznejšie ako v Č. Budějoviciach.

Výsledkom načrtnutých, modifikovaných podmienok v oblasti sociálnej situácie v skúmaných mestách bolo, že aj bezdomovectvo v 90-tych rokoch 20. storočia nadobudlo špecifický charakter. V oboch mestách bezdomovcov môžeme rozdeliť do troch skupín, pričom základný rozdiel medzi mestami spočíva v podiele, ktorý jednotlivé skupiny na celkovom jave bezdomovectva majú:

1. „Typickí bezdomovci“ – sociálne najslabší obyvatelia, ktorí nevedia riešiť svoju krízovú situáciu – typickí asociáli, rozvedení, závislí, „zbankrotovaní“, chovanci z detských domovov a prepustenci z výkonu trestu – títo často pochádzali z rómskeho prostredia. Išlo väčšinou o ľudí z materského mesta a bližšieho okolia.

2. „Tranzitní bezdomovci“ – utečenci, azylanti, migrujúci bezdomovci. Sú to prechodní bezdomovci, časť z nich sa však stane bezdomovcami typickými, či bezdomovcami z povolania.

3. „Bezdomovci z povolania“ – môžu pochádzať aj z prvých dvoch skupín, nedá sa určiť presná hranica medzi nimi – ide o ľudí so špecifickými povahovými črtami („voľnomyšlienkári“), ktorým vyhovuje život mimo spoločenského rámca, zväzujúcich spoločenských konvencií a „reálnych“ hodnôt.

Poradie jednotlivých skupín bezdomovcov podľa ich predpokladaného zastúpenie v skúmaných mestách, má nasledovnú podobu:

	B. Bystrica	Č. Budějovice
„Typickí bezdomovci“	cca 70 %	cca 50 %
„Bezdomovci z povolania“	do 25 %	cca 30 %
„Tranzitní bezdomovci“	do 5 %	cca 20 %

Takéto rozdelenie v syntetickej podobe odráža odlišnosti v charaktere bezdomovectva v B. Bystrici a v Č. Budějoviciach tak, ako boli bližšie špecifikované v analytickej časti štúdie.

Literatúra a podklady:

Analýza stavu rómskych rodín vo vybraných lokalitách mesta Banská Bystrica (1996).

Interný materiál. Mestský úrad Banská Bystrica.

Podklady štatistického charakteru poskytnuté k nahliadnutiu a expertné odhady – Azylový dům Sv. Pavla, Azylový dům na půl cesty, Azylový dům pro ženy – České Budějovice; Nocľaháreň Večierka, Sociálne stredisko Nádej-Šanca, Sociálno-charitatívne centrum Prístav – Banská Bystrica.

Sčítanie ľudí, domov a bytov 1991. Dáta za urbanistické obvody miest B. Bystrica a Č. Budějovice v elektronickej forme. Praha. Federální statistický úřad.

Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Predbežné údaje za B. Bystricu a Č. Budějovice v elektronickej forme.. Krajské správy štatistického úradu. B. Bystrica, Č. Budějovice.

Výroční zpráva Diecézní charity v Českých Budějovicih za rok 2001 (2002). Diecézní charita České Budějovice.

Homeless people in Banská Bystrica and České Budějovice in the 1990s from the viewpoint of an urban geographer

Tomáš Chorvát

The transformation movements in post-socialist societies have naturally had an impact on the changes in the social and spatial fabric of towns. On the one hand, there was a change in the case of such people who extended the improvement of their social and economic position into a progressive transformation of their quality of housing. On the other, there is a group of population which has been forced to lower its standard of housing or it was entirely stripped of it (the homeless people) due to the direct or indirect impact of transformation changes.

The situation in the social sphere as well as homelessness in the towns under observation displays some similar and some specific features. The original situation was quite similar: the overriding part of urban population was in a "levelled" social situation, while social differentiation and social polarisation lagged behind. On the other hand, the proportion of the population of the lowest social groups was in Banská Bystrica higher than in České Budějovice. This state of affairs can be most visibly documented by the existence of specific Romany housing habits in

special settlements in Banská Bystrica, which does not exist in such a form in České Budějovice.

In general, similar features can also be found in the sphere of population development in the socialist era, when both towns under examination attracted a large number of people in the productive age from the country and small towns. This was reflected in a large-scale construction of "faceless" housing projects with a concentration of a population heterogenous in terms of cultural and family habits. This resulted in weak neighbourly and community relationships as well as suitable conditions for the creation of socially pathological phenomena, including the subsequent emergency of homelessness.

Both the population structure and ethnic structure were modified. The population structure of České Budějovice is demographically older. Our interest mainly focuses on the lower proportion of Romanies in České Budějovice.

After 1990, one could see a distinctly different development in the social and economic sphere in the towns under observation. The development in České Budějovice largely avoided any major social disruptions. On the other hand, there were some social upheavals in Banská Bystrica due to mass lay-offs in a number of businesses. Above all, this affected "problem individuals."

The outlined, modified conditions in the sphere of social situation in the towns under examination caused the phenomenon of homelessness to acquire a distinctive character in the 1990s. In both towns, we can divide the homeless people into three groups, while the basic difference between the two cities can be observed in the proportion of individual groups in the entire phenomenon of homelessness:

1. "Typical homeless people" – the socially weakest people who are unable to settle their situation – typical socially marginal groups, divorced people, alcohol and drug addicts, the "bankrupt", inmates of children's asylums, former prisoners – the latter are frequent from the Romany environment. These were mostly people from the original town and its close vicinity.
2. "Transit homeless people" – refugees, asylum seekers, migrating homeless people. These are the temporary homeless, but some of them will become typical homeless people or professional homeless people.
3. "Professional homeless people" – they can originate from both of the former two groups. It is impossible to delineate a clear-cut border between them. These are the people with specific features of character ("the freethinkers"), who indulge in the life outside the social framework, binding social conventions and "real" values.

In Banská Bystrica, there was also a complete lack of the transit homeless people, while there was a domination of typical homeless people. In České Budějovice the proportion of individual groups of homeless people was more balanced.

Diskreditační stereotypy dětí

Skupina žáků sedmé třídy ZŠ

Dana Bittnerová

Postoje k realitě, prosazované normy a pravidla chování dětí a také jejich vnější projevy – tedy dětská kultura – jsou součástí kultury celé společnosti. I když kulturu dětí můžeme nahlížet jako izolát, jako specifický autonomní systém, který koresponduje se zkušeností a mentálními možnostmi dětí různého věku, nelze opomenout dynamiku proměn z pozice jejich nositelů. Nestabilita dětské kultury v pohledu na jedince je zřejmá. Je daná poznávacím, citovým a intelektuálním vývojem dětí. Z hlediska smyslu kultury pak tyto překotné změny korespondují s ústřední vizí dětské kultury. Její úloha jednoznačně spočívá ve zprostředkování a postupném začleňování jedince do kultury dospělých, tedy v socializaci. Její funkce je enkulturační.

Peripetie tohoto procesu v jednotlivých obdobích dětství různě propojují nabídky světa dospělých s dětskými způsoby vnímání a zacházení s realitou (s věcmi, s duchovnem i se vztahy). Zjednodušeně lze říci, že čím jsou děti starší, tím lépe rozumějí kultuře dospělých a tím efektivněji s ní umějí zacházet. Ovšem to, co si v první řadě osvojují, nejsou pravidla navazování a udržování interpersonálních vztahů – pravidla formální zdvořilosti a morálky dospělých. Kultura dospělých k dětem přichází prostřednictvím jednotlivostí. Proto si děti tak rády vybírají transparentní jevy, často jevy s vysokou symbolickou hodnotou, nebo jevy kontroverzní a tabuizované. Zacházení s těmito vybranými jevy se však řídí pravidly chování platnými v společnosti dětí. Nemusejí být proto v kontextu dětské kultury určitého věku interpretovány shodně jako v kultuře, z níž byly převzaty. Mohou být akceptovány, reinterpretovány, stejně jako manifestně negovány. Ať je uvědomovaným motivem přejímek apriorní akceptace dospělých, či naopak posílení autonomie vlastní kultury (např. teenagerovská kultura),

jsou „inspirace“ využívány proto, aby pomohly upevnit či vyjednat společenskou hierarchii mikrosvěta dětské skupiny (často školní třídy). Mohou pomoci zvýšit osobní prestiž, stejně jako diskreditovat druhého. Přičemž diskreditace či přímo diskriminace není v realitě vztahů mezi dětmi nic ojedinělého, kategoricky odsuzovaného a potíraného.

Otázky diskreditačních strategií či přímo diskriminačních aktů dětí představují velmi diskutovaný problém na poli psychologie a pedagogiky. Nejen odborníci, ale také morálka společnosti dospělých zaujímá především vůči krajním diskreditačním a diskriminačním projevům (šikaně) jednoznačně odmítavý postoj.

Etickou a psychologickou perspektivu tohoto jevu, bez ohledu na to, jak je podstatná a socializačně významná, může rozšířit i pohled z pozic etnologických. Analýza diskreditačních a diskriminačních projevů dětí vedená právě z hlediska využívání a rozvíjení kulturou daných konceptů nabídne jiný, ovšem neméně významný poznatek o tomto způsobu komunikace mezi dětmi.

Tématem této studie se stala otázka podoby a fungování stereotypů, které jsou přisouzeny některým dětem v dětské skupině a jimiž jsou tyto děti diskreditovány či přímo diskriminovány. Zaměří se na kulturní koncepty, které se pojí se sociální rolí marginalizovaných dětí nebo dětí, jejichž společenská pozice měla být výrazně zeslabena. Cílem statě je odhalit, pomocí kterých kulturních forem a projevů je marginální postavení či exkluze dítěte v komunikaci zviditelnována, které obsahy děti vnímají jako společensky diskreditující – jako stigma, a analyzovat, jak chlapci a dívky se stigmaty nakládají.

Data, která budu analyzovat, jsem získala na základě longitudinálního výzkumu zvolené třídy ZŠ v Praze, který probíhal v letech 1994–2003. S ohledem na četnost a vyhraněnost jevu se soustředím na rozbor situace v sedmém ročníku této třídy (školní rok 2000/2001).¹ Odkazovat budu i na stav v nižších a vyšších ročnících. Z hlediska metodologického se pak jedná o etnologickou studii, která buduje na zúčastněném pozorování a polořízených rozhovorech, na hloubkovém vhledu do vztahů, které ve třídě panují. Z hlediska širší platnosti se tedy jedná o mikrostudii, která chce ovšem upozornit na některé obecnější jevy platné v kultuře a v sociálních vztazích vůbec.

¹ V sedmém ročníku sledovanou třídu navštěvovalo 23 dětí. Z toho bylo 8 dívek a 15 chlapců. Třída si od počátku školní docházky udržovala svoji kontinuitu. Nebyla nikdy přetvořena v třídu jinou. Nicméně i ona se musela společensky vyrovnávat s odchody a příchody nových spolužáků.

Zápas chlapců. Na zemi leží premiant třídy, jeho spolužák za divácké účasti dalších chlapců se těší ze svého okamžitého vítězství. *Výzkum D. Bittnerová 2002.*

Čtyři diskreditační stereotypy

Tématem příspěvku se tedy stala otázka sociálně diskreditačních stereotypů v dětské skupině. Ve sledované třídě se vytvořily a fungovaly čtyři stereotypy: Žumpa, Tlustoch, Teplej a Chránělec osudu (Mazánek).

Žumpa

Poprvé v sedmém ročníku² se diskreditační stereotyp spojil s Vandou, tichou dívkou stojící vždy opodál společenského dění ve třídě. Helena, která se třídou pohybovala po boku Vandy, chtěla pomluvou své pseudokamarádky odvrátit svůj vlastní propad do role nechtěné a nežádoucí (viz Tlustoch). Využila důvěrného sdělení Vandy o vyléčeném ekzému a reinterpretovala

² Podle mých pozorování ve sledované třídě úplně poprvé se vytvořil trvale platný odsuzující stereotyp na spolužáka ze třídy, který byl založený na štitění či rituální nečistotě. Ve skutečnosti se takovéto odsuzování může objevit mnohem dříve. Zaznamenala jsem ho ve třetí třídě na ZŠ šedá a D. Doubek popsal a analyzoval podobné chování ve zprávě za 4. třídu (Doubek, D.: 1998.)

ho. Ve skupince chlapců rozšířila fámu, že je Vanda plesnivá. Fáma se ujala, chlapci přijali Heleninu nabídku a přiřkli Vandě označení „Žumpa“ – symbol nečistoty. V určitém okamžiku k této provokaci přistupovaly i děti, které Heleninu podlost odsuzovaly a jak samy říkaly, bylo jim Vandy líto.

Oslovení Žumpa mělo asi primárně Vandu škádlit a rozjízďet následně herní akce. Ovšem Vandin přístup k agresivnímu pojmenování a jeho následným konotacím byl víceméně pasivní. Proti zacházení se svou osobou jako s nečistou nijak nezasahovala. Z hlediska herní akce však tato pasivita brzdila rozběhnutí hry. Hráči proto z Vandy alias Žumpy učinili medium provokace. Ti, kteří chtěli hru začít, znečišťovali skrze Žumpu předměty soupeřů, případně soupeře samotné.

Např.³: ...Vanda prošla kolem něčí lavice. Olle volá: „Je, ona se toho dotkla. Máš všechno prosmraděný!“ Nina bere Olleho věci a otírá je do Vandy. Ta se sice odtahuje, ale neprchá. (11. 10. 2000) Nebo při hodině fyziky: Helena se obrací na Vandu: „Nechceš si něco napsat?“ a bere Romanův penál. Hází si s ním s Vandou. Karel na Helenu: „Tak ted' seš plesnivá.“ Vanda hodí penál po Romanovi, ten uhybá. Zvedne penál ze země a otírá ho o Olla. Ten mu ho bere a hází s ním dopředu k lavici Míti. (11. 10. 2000)

Po čase Vanda tento stereotyp začala cíleně využívat pro svoje zviditelnění. Vědomě podporovala tento (pro ni nečekaný) zájem o svou osobu. Sama rozjízďela hru. Dotýkala se některých spolužáků, aby je „kompromitovala“ a jejich hraný děs a protipatření v ní vyvolávaly pobavení.

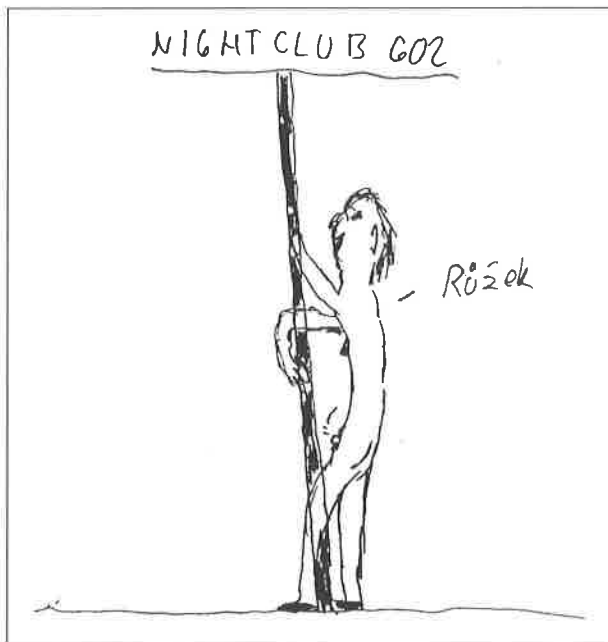
Např.: Děti stojí ve frontě na známky. Vanda zaklepala Karlovi na rameno a usmála se na něj. On se oklepal, aby na něm neulpěla „Žumpa“. (19. 12. 2000)

Využívání Vandy a její role Žumpy jako spouštěcího mechanismu hry zůstalo v dění třídy aktivní zhruba do ledna 2001. Poté bylo odsunuto ad akta, byť paměť na její roli zůstala.

Teplej

Podle podobného schématu se vytvořil stereotyp kolem Lojzy. Tento chlapec v únoru 2001 přestoupil do třídy z paralelní výběrové 7.D. Kredit výchozí výběrové třídy mu sice v prvních dnech v novém prostředí poskytl relativně vysoký společenský status. Záhy však jeho školní výkony i některé jeho jiné vnější projevy (frajeření versus podivné oblékání) měnily

³ Příklady jsou doloženy záznamy zúčastněného pozorování, které proběhlo v dopoledních hodinách školního vyučování. Jména i příjmení žáků jsou změněna.

Kresba diskreditující chlapce označovaného jako homosexuála. K zneuctění jeho osoby mělo přispět nejen zobrazení chlapce jako striptýzové tanečnice, ale také označení baru Night club 602. Číslo 602 totiž odkazuje na značně zastaralý počítačový softwore. Počítače byly totiž velmi diskutovaným tématem. Tento obrázek koloval po třídě 19. 4. 2001.

pohled spolužáků na něj. V této chvíli pak do třídy pronikla pomluva, která byla rozšířena v Lojzově výchozí třídě, tedy informace, že je Lojza teplej (březen 2001). I z této pomluvy se stal stereotyp, který výrazně zasahoval do dění ve třídě.

Z počátku se ovšem Lojza stavěl k invektivám (že je teplej, gay, buzerant, buzík) jinak než Vanda. Nechtěl přistoupit k problému pasivně a už vůbec tuto situaci neprožíval jako hru. Bránil se. Jeho obrana však byla stimulující pro provokatéry. Ti si naopak jeho vztek jako hru užívali, a radostně prchali před jeho upřímně prožívanou chutí dopustit se na nich násilí.

Posléze však přijal roli rituálně nečistého podobně jako Vanda. Ovšem s daleko větší razancí rozjížděl hry, kde motivem bylo vzbuzování odporu u ostatních. Zajímavé je, že Lojzovu roli nesytily pouze kulturní představy o homosexuálech (např. odkazy na divné pohyby Lojzy při chůzi, jeho vzhled, jiný způsob oblékání – trika vypasovaná, nošená do kalhot, časté dotýkání se spolužáků při rozhovoru s nimi). Objevovaly se opět představy o špinavosti – např. smrad.

Ve svých útocích se pak Lojza, na rozdíl od Vandy, soustřeďoval výrazně na společensky respektované spolužáky, tedy nejčastěji na premianta třídy (viz Chránělec osudu). Důvodem byla jistě i skutečnost, že laskavá povaha premianta zaručovala meze obrany před „vlezlostí“ Lojzy, tedy možnost hru rozvíjet. Ostatní společensky úspěšní a úspěšnější by tuto formu fyzického kontaktu s Lojzou nevybíravým způsobem potlačili – tedy hru by nerozehráli jako nezávazné škádlení.

Např.: *O přestávce Fanda chodí po třídě a dramaticky dýchá přes košili jako přes filtr. Lojza (Růžek) chodí za ním a dýchá na něj. Fanda před Lojzou utíká. Jde si sednout na místo... Fanda ale vstává, neboť opět na něj dýchá Lojza. Fanda: „Jdi se dejchat ven.“, a vráží do něj směrem ke koši. Fanda jde pryč, Lojza zase vede dýchací atak. Fanda: „Růžku, ty mě moc neser.“ A do třídy volá: „Růžek zamořil třídu.“ Eda se připojuje: „Růžek je teplej.“ Lojza následkem toho začíná honit Fandu. Ten prchá. Lojza dělá, že ho to baví, podvoluje se své roli marginála. (19. 4. 2001)*

Nebo: *Fanda sedí rozvalený na židli. Lojza mu sedá na hrudník. Děti to komentují, že je Lojza homosexuál. Fanda úpí, Lojza sesedá. Fanda nadále sedí a má chodidla blízko sebe ale kolena od sebe (nohy jsou v poloze do kosočtverce). Míta radí Lojzovi: „Strč mu ho tam.“ Kluci se smějí. Lojza stále Fandu otravuje. Fanda náhle vstává, křičí: „ÁÁ!“ a s roztaženými rukama a za řevu mizí pryč ze třídy. Obtěžování Fandy holky komentovaly. Gita okřikla Lojzu: „Růžku, jsi trapnej.“ (22. 6. 2001)*

Lojza přijal diskreditační stereotyp homosexuála. Proti invektivám spolužáků typu: „Nedívej se, jinak to shoří, propálíš to?“ (31. 5. 2001) nejen nevystupoval, ale naopak je dokázal sytit a tvořivě rozvíjet. Na tomto stereotypu si také budoval svoji přítomnost v centru dění chlapecké skupiny. I proto se představa o jeho homosexualitě nevyčerpala a přenesla se i do vyššího, tedy osmého ročníku.

Tlustoch

Pozice Heleny v kolektivu dětí v sedmé třídě nebyla dobrá, i když o oblibu dívka velmi usilovala. Helenino chování se totiž vymykalo kulturnímu modelu dívčí role. Helena mohla získat přízeň pro svoji hovornost, srdečnost a výjimečnost. Problematizující již ovšem byla její vyspělost a výrazně protiškolní orientace. Zcela však odrazovala své spolužáky svou vypjatou hrubostí a ordinérností jak ve společensky konfliktních situacích, tak ve spontánní hře.

V prvé řadě Helena nerespektovala míru dívčí odvety, tedy hranici, za kterou jako dívka nemůže jít. Z dívčího pohledu například přehnaně zareagovala na Pavla, když jí škádlivě máznul mokrou houbou: *Pavel umýval tabuli a máznul Helenu houbou na mikinu. Helena zareagovala: „Ty čuňáku.“, vzala houbu a umyla mi s ní hlavu. Pavel: „Seš vyjebaná.“* (15. 3. 2001) Podobně nerespektovala, že dívka bez záminky jako první na chlapce neútočí. Opakovaně popírala toto pravidlo. Navíc se pak v potyčkách chovala jako chlapec. Např. *Bořek tlačí Fandu do rohu místnosti. Přichází Helena a dlaněmi silně přitlačuje Bořka na Fandu. Poté Bořek přestává utiskovat Fandu. Skupinka se rozchází. Fanda je ve tváři úplně červený. Bořek má ve tváři výraz : „To snad není možný.“* (11. 10. 2000)

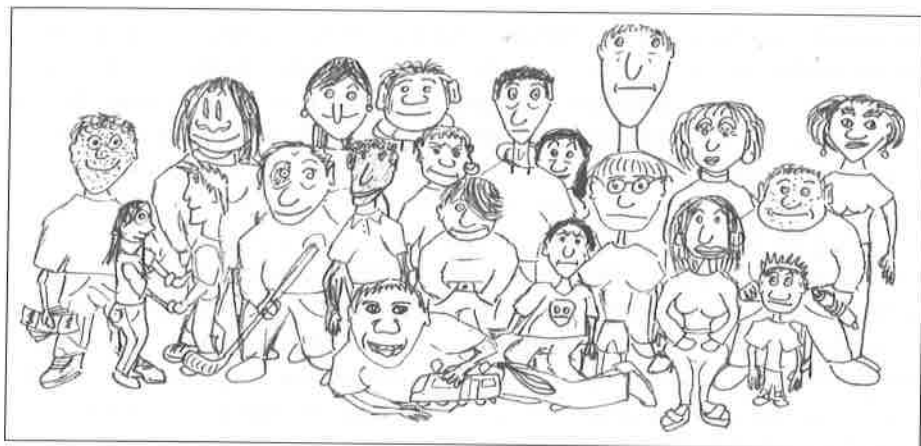
Nepřijatelnost jejího chování se posléze zviditelnila prostřednictvím nepřijatelnosti její postavy. Její silná postava se stala terčem, symbolem, který umožňoval vytvořit okolo této pro děti podivné postavy mýtus nežádoucího.

Děti tedy skutečně v druhé polovině školního roku 2000/2001 Helenu stigmatizovaly a přikly jí stereotyp tlusťocha. Ten ovšem nedokázaly využít v komunikaci s dívkou. Respektive prudkost a nekompromisnost Heleniných reakcí na počáteční vtípkování, které provázelo ukotvování stereotypu s ní spojeného, bránily, aby se aktivně byť jako marginální dostala do centra dění v dětské skupině. Tedy Helenino nevybíravé násilí dívky zajistilo, že se ona jako aktér děje zcela ocitla mimo společenský kontext třídy.

Tím ovšem Helena neeliminovala zacházení se stereotypem tlusťocha absolutně. Děti si našly jiný způsob, jak jej mohly uplatnit, aby je nestihla podrážděná prudká odvěta Heleny. Stereotyp tlusťocha se stal v dubnu a květnu trvale se objevující invektivou, která zaznívala z úst spolužáků buď v okamžicích, kdy je dívka nemohla slyšet, nebo při vyučování, tedy v době „hájení“ učitelem.

Např.: *V rámci projektu restaurace v hodině angličtiny Pepa komentuje ve skupince spolužáků svůj obrázek hospody: „Hele tady je Kolínská. Dělá číšnici a nese jídlo a sežere ho cestou.“* (19. 4. 2001) *Při hodinách angličtiny opakovaně chlapci i Nina (když Helena chyběla) užívali při stupňování přídavných jmen jako přírůstek ke slovu dick – Helenino příjmení: Kolínská je těžší než slon, Kolínská je nejtěžší.* (duben–květen 2001) *Jindy při přírodopise Kryštofova reakce na obrázek načepýřené červinky: „Já mám Kolínskou.“ Helena na to: „Bud' už zticha!“* (8. 2. 2001) *Ve fyzice probírají hydrostatický tlak. Učitelka hovořila o měření hydrostatického tlaku pomocí rtuti.... Poté: „Kdo ještě nebyl zkoušen? Kolínská!“ Kryštof: „Tukoměr. Zmáčknete si kůži a teče tuk.“* (2. 5. 2001)

Tablo třídy nakreslené v devátém ročníku ZŠ, které kreslil premiant třídy.
Výzkum D. Bittnerová 2003.

Uplatňování stereotypu spojeného s Helenou posléze ztratilo funkci dívku dráždit. Protože se častěji objevovalo, když dívka ve třídě nebyla, představovalo užívání tohoto stereotypu spíše utvrzování negativní sociální pozice Heleny. Toto opakované připomínání odmítavého stanoviska vůči Heleně se pro některé žáky však zároveň stalo prostředkem či nástrojem pro získání či potvrzování vlastní pozice ve třídě. Manifestace odsudku této dívky použitím jejího stereotypu byla formou proklamace „správných názorů“ „správného“ člena dětské skupiny – tedy uplatňovaly ji především společensky nejisté děti.

Chráněncem osudu

Chráněncem osudu byl Fanda, dříve vůdčí osobnost chlapecké části třídy. Toto pojmenování přejaté z pohádkového typu, pod který např. patří i Erbenova verze pohádky O třech vlasech děda Vševěda, se na Fandu opravdu hodilo. Jeho sudičkami a ochranitelkami byly učitelky. Postoje zlého a žárlivého krále, který staví hrdinovi do cesty nástrahy, aby změnil jeho pozici vyvoleného, naplňovali někteří spolužáci.

Ochranitelské postoje učitelek vyplývaly z jejich názoru na Fandu. Tedy Fandova dobrá pověst z předchozích let, stejně jako jeho rovný postoj k vlastním prohřeškům (nevymlouval se a nesvaloval vinu na druhé, po napomenutí uposlechl) se staly štítem, o který se všechny jeho průšvihy tříštily a většinou mizely do ztracena. Tohoto privilegia, které se Fandovi

dostávalo, si jeho kamarádi všimli. Z jejich pohledu se jednalo o do očí bijící nespravedlnost. Oni sami si nechtěli připustit odlišný přístup Fandy k „průšvihům“ a tedy i k případným napomenutím a postihům učitelů. Pro ně skutečnost, že na prohřešku se podíleli všichni, ale ne všichni byli potrestáni, byla nepřijatelná.⁴ Fanda byl přece rovným silným soupeřem, nebyl to žádný obětní beránek, který by potřeboval ochranu.

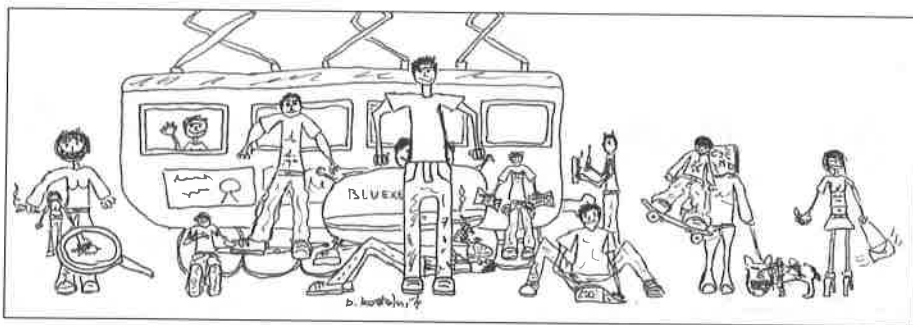
Narůstání těchto „křivd“ stejně jako Fandova vůle nezaplétat se již do nepříjemností – především do rvaček – ostatní chlapce dráždily. V druhé polovině roku se rozpoutalo tažení proti Fandovi. Chlapci si začali pohrávat s Fandovou nedotknutelností před učiteli, stejně jako v nich rostla touha ho konečně nějakým způsobem do průšvihů zaplést. Explicitně to vyjádřil Olle, když na mou otázku, proč se stále strefují do Fandy, odpověděl: „*My nemáme rádi jedničkáře.*“ (11. 4. 2001).

Programem provokatérů se tedy stalo svádět na Fandu průšvihy a zveličovat jeho okamžité školní neúspěchy. Fanda byl však nadále od učitelů hájen, což mělo u provokujících přesně opačné účinky. Protekce učitelů pak zároveň dovoľovala i Fandovým kamarádům, aby se připojovali k „válečným štváčům“, neboť si ověřili, že Fanda z toho průšvihů mít nebude a že je to vlastně legrace. Takto tedy nešlo o Fandu, ale o postoj k instituci školy. K tažení proti Fandovi se pak logicky připojila i pomlouvačná kampaň, která měla vysvětlit neúspěch útočníků.

Snaha zlomit Fandovo privilegium šla až za rámeček nevážného vtípkování, regulérních herních forem a volného času vyhrazeného pro děti ve škole. Tažení proti Fandovi se začalo odehrávat i při hodinách, kdy na něj někteří spolužáci sváděli prohřešky, nebo si je přímo vymýšleli. A stejně tak se počítalo s přímou reakcí učitelky.

Např.: *Martin Fandovi zmačkal žákovskou, aby nebyl tak vzorný žák. (3. 4. 2001) Jindy. ... Chlapec ze 7. C., který je do třídy „rozdělen“, jde zase kolem Fandy něco vyhodit do koše. Zase Fandu plácl. Fanda se tentokrát ohnal, aby to útočníkovi vrátil. Kryštof volá: „Pani učitelko, on ho bije.“ Fanda komentuje: „Je to kretén.“ Kryštof bere penál a hází ho po Fandovi. Z penálu vylétly nůžky. ... Je z toho kauza. Kryštof provokativně vyslovuje názor, že chtěl, aby měl Fanda průšvih, protože žádný nemá. Učitelka jakoby nevezala tuto informaci v potaz a dále při vyšetřování kárala Kryštofa pouze za nevhodné chování (nikoliv za amorálnost*

⁴ Jiné chápání či spíše deklarovaný názor na otázky spravedlnosti a nespravedlnosti postihů vyslovil např. Tomáš. Byl pobouřen, že dostal poznámku za to, že Bořek útočil na Fandu. Přitom se obhajoval, že na Fandu ani nesáhl, pouze to Bořkovi poradil, a říkat si přece může co chce. Naopak Fanda útok Bořka opětoval, a jak Tomáš řekl, ten poznámku nedostal.

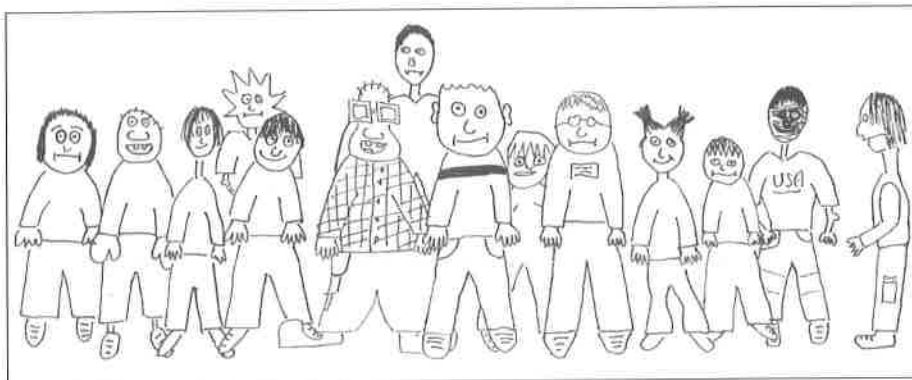
Tablo třídy nakreslené v devátém ročníku ZŠ, které kreslil chlapec označovaný jako Cikán.
Výzkum D. Bittnerová 2003.

výroku). Nato se Kryštof snaží naplnit plesknutou větu o průšvihů pro Fandu. Přichází s obhajobou, že bránil chlapce ze 7. C., neboť mu Fanda nadával, že je debil. Fanda věčně: „Neřikal jsem debil, ale kretén.“ Do průšvihů se však Kryštofovi Fandu zatáhnout nepodařilo. (22. 6. 2001)

O to více se pak motiv nedotknutelného, či spíše nespravedlivě protežovaného objevoval ve hrách s násilím (rvačkách). Herně byl často rozpracován do provokační figury, že se Fanda dopustil nějakého přečinu, a že za něj musí přijít trest. Provinění bylo buď verbalizováno, nebo byl Fanda tak dlouho provokován, až se ohradil a záminku tak poskytl. Tato zápletka byla nutná i proto, že Fanda v tomto období hry s násilím nerozjížděl. Postupně se učil držet se co možná nejvíce stranou a pokud možno zhodnocovat provokace ve svůj prospěch. O to víc se ovšem provokatéři snažili zavádět nové a nové akty, kterými by Fandu donutili k akci. Touha po dění ve třídě z jejich strany pak šla až do rovin, které z pohledu pedagogických pracovníků i dospělých působily jako šikana.

Snaha „bojovníků za spravedlnost“ možná v chování některých chlapců překračovala hranice hry. Ovšem Fanda i někteří další sociálně silní chlapci diskurz nezávazné hry neopouštěli. Přesto se v dubnu, květnu a i červnu chlapci bez rozdílu své společenské pozice ve třídě účastnili soustředěných fyzických útoků proti Fandovi. Fanda se stával oblíbenou zápletkou i předmětem her s násilím.

Např.: *O velké přestávce jsou děti na chodbě ve třetím patře, protože učebna přírodopisu se opravuje. Tomáš a Olle si kopají s Fandovou botou. Pak přiběhl zutý Fanda, ať mu Martin vrátí botu. Dostal ji zpět. ....Fanda si povídá s mladší sestrou, která chodí do 1. A. Martin volá na Fandu: „Okusil jsi zakázané ovoce!“*

Petr Kostka: Tablo třídy nakreslené v devátém ročníku ZŠ, které kreslil jeden z chlapců třídy. Výzkum D. Bittnerová 2003.

(za což má asi následovat trest) Naráží do něj. Přidává se Bořek. Fanda se obrací na Martina a sráží ho na zem. Poté jako vítěz odchází.

Martin vede nový útok proti Fandovi. Fanda s hlasitým pokřikem prchá a volá: „Pani učitelko.“ Fanda se zastavuje, bojuje, leží na Martinovi. Martin volá: „Teplej, je teplej.“

Fanda si sedá. K Fandovi sem tam chodí kluci a strefují se do něho ranami pěstí. Fanda odpočívá. Kluci zase štouchají do Fandy, kdosi Olleho hází na Fandu. Pak je Fanda zase napaden Bořkem. Ten se ho snaží nacpat do třídy k jeho sestře. Fanda se brání. Kdosi vtípkuje, že může píchat svou sestru. Eda rozvádí: „To bude pěkný, budeš mít v žákovský poznámku: Píchal svojí sestru.“ Pak se ještě Fanda pere s Bořkem a připojují se další, Fanda je prostě ničen. Nina to pozoruje s nelibostí. Když se Fanda sbírá ze země, oslovuje ho: „Že si to necháš líbit?!“ Chce, aby její idol tomu udělal přítrž. Fanda je zničený, něco říká. Nikdo ho neslyší, jen dr. Rendl. Ten tlumočí Bořkovi: „Fanda říká, že tě zabije.“ Bořek na to: „To se dělá zabít kamaráda?“ a jde, aby zopakoval útok. Dveře do 1. A., kam Fandu cpali, se však zavřely. Fanda: „Máš po ptákách.“ Bořek: „Co?“ Akce končí. (11. 4. 2001)

Fanda nikdy nepřijal roli chráněnce osudu. Nikdy z vlastního podnětu neprovokoval ostatní. Nestavěl na odiv nebo ke zesměšnění své premiantství. Na rozdíl od společensky slabých spolužáků Vandy a Lojzy nepřipustil přijmout roli mazánka. Raději se pral, když byl bit.

Kulturní koncepty diskreditačních stereotypů dětí

Čtyři diskreditační stereotypy nebyly vždy dětmi pojmenovány. Ne vždy fungovaly jako přezdívka či jako nadávka. Spíše tvořily rámec důvodů

exkluze spolužáka. Byly optikou, jíž se děti začaly na spolužáka dívat, a která zdůraznila onen stereotypně uplatňovaný diskreditující atribut – stigma.⁵ „Nalepily se“ na svého nositele, staly se jeho trvalým či dočasným „příběhem“.

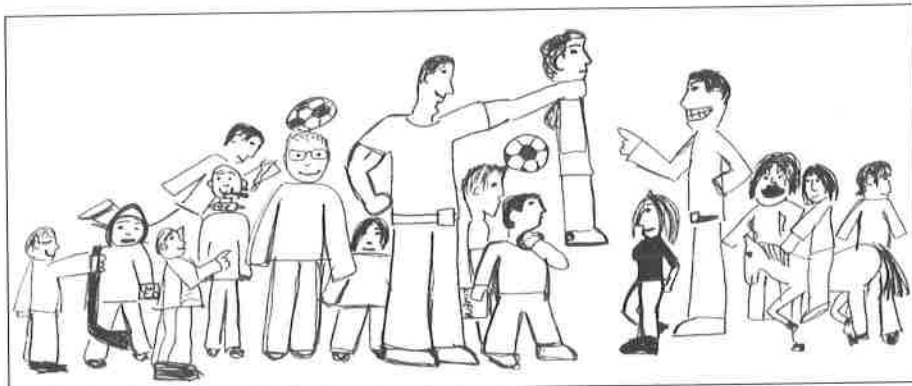
V zásadě nebylo podstatné, zda atribut, který dítě diskredituje, reálně existuje či nikoliv. Snad kromě velmi silné dívky, kterou spolužáci odmítali pomocí stereotypu *Thlustoč*, všechny ostatní diskreditační stereotypy vznikly na základě zkonstruované kampaně. Před jejím spuštěním společensky odmítané děti diskreditující atributy reálně nevykazovaly. V případě homosexuality (*Teplej*), nečistoty (*Žumpy*) a do jisté míry i případě mazánkovství *Chráněnce osudu* byly uměle dosazeny, aby podtrhly vítanou společenskou marginalitu chlapců a dívek. Volba diskreditujících atributů, které měly potvrdit sociální nenormalitu jejich nositelů, jednoznačně vycházela z kultury, ve které se děti pohybovaly. Stigmata vždy nutně korespondovala s nastavením vlastní kultury dětí v sedmém ročníku ZŠ a s postoji, které tato kultura nesla.

V sedmé třídě se tedy prosadily čtyři různé diskreditační stereotypy, které se opíraly o čtyři různé kulturní koncepty. Stereotyp *Žumpy* rozvíjel v kulturách velmi frekventovaný koncept čistoty jako žádoucí a vysoce ceněné hodnoty. Objevoval se ovšem i v invektivách na adresu *Teplého*. Absence čistoty – tedy nečistota vyjadřovala pak negativní postavení dítěte ve skupině. Představovala důvod či záminku jeho marginalizace. V této souvislosti lze říci, že stereotyp nečistoty váží se k marginálním či odmítaným členům společnosti má platnost kulturního universa. Nemusí se však vždy jednat o nečistotu odvozenou od hygieny či nemoci, jak je tomu v kontextu naší euroamerické kultury. V jiných kulturních systémech mohou být podobně vytlačováni na okraj společnosti jedinci, kteří jsou odmítáni pro rituální nečistotu.

Stereotyp *Thlustoča* reagoval na kulturou determinovaný koncept podoby těla. I když fyzická anomálie dívky skutečně existovala, svou roli sehrála kulturně sycená euroamerická představa ideálu fyzické krásy. Kritika silné postavy pak v souvislosti s platnými kulturními normami nabývala jednoznačnosti.

Atribut pomyslné homosexuality v kontextu uvědomování si rozměru a dosahu vlastní sexuality, vystupoval obzvlášť provokativně. O to více diskreditoval, čím méně byl s ohledem na zkušenost dvanáctiletých a tři-

⁵ Goffman, Erving: *Stigma. Poznámky o způsobech zvládnutí narušené identity*. Slon, Praha 2003, s. 11.

Tablo třídy nakreslené v devátém ročníku ZŠ, které kreslil jeden z chlapců třídy. Známořuje nej-silnějšího chlapce třídy, jak drží pod krkem premianta. Výzkum D. Bittnerová 2003.

náčiletych dětí vyvratitelný nebo reinterpretovatelný. Diskreditovaný chlapec nemohl skutečnost ani účinně popřít, ani nabídnout pozitiva. Zajímavé bylo ovšem také, že si děti v případě stigmatizace Teplého nevy-stačily pouze s kulturním konceptem homosexuality. Čas od času využily i osvědčený koncept nečistoty. (Viz výše i níže.)

Poslední diskriminační stereotyp rozpracovával problematické mazán-kovství. Protekcionismus, opět v kultuře obecně morálně odmítaný, zís-kal v souvislosti ze školou specifický rozměr. Instituce školy pak toto stig-ma posunula z kategorie podlézavce do kulturně vyhraněnějšího konceptu šprta a mazánka.

Diskreditace spolužáka skrze stigma se v sedmém ročníku ZŠ neobjevila poprvé. Úspěšně fungovala i u mladších dětí.⁶ Podoba stigmatu v nižších ročnících však nebyla tak vyhraněná a spojení s konkrétním kulturním konceptem bylo omezené. Diskreditace spolužáka se redukovala výrazně do projevů štítění.⁷ V této souvislosti diskreditační stereotyp nabýval do jisté míry rozměru rituální nečistoty, která ovšem jen málokdy byla blíže specifikována a jen málokdy narativně rozvíjela vybraný atribut (nejblíže tomuto pojetí bylo stigma Žumpy). Kulturní koncept, který mohl diskre-

⁶ Ve výzkumu byly zaznamenány poprvé ve třetí třídě.

⁷ Srov. Bittnerová, Dana: Dětské hry v sociální komunikaci skupiny dětí. In: PSŠE: 4. třída. Příloha závěrečné zprávy o řešení grantového projektu: Žák v měnicích se podmínkách současné školy. Praha 1999, 32 s.; Doubek, David – Rybová, Markéta: Kamarádství a hygiena. In: PSŠE: 4. třída. Příloha závěrečné zprávy o řešení grantového projektu: Žák v měnicích se podmínkách současné školy. Praha 1999, 42 s.

ditovat, však zazníval také v nadávkách či škádlivých rýmovačkách (škádlivkách) o homosexuálech, šprtech, „cikánech“, tlouštících, atd. Nebyl ovšem trvale spjat s konkrétním dítětem, a proto se opět nerozvíjel „příběh“, jenž by dané stigma etabloval.

Naopak děti v sedmém ročníku již dokázaly uchopit a diskreditačně rozpracovat nejen kulturní koncept rituální nečistoty. Stigma vybraných spolužáků fixovaly i skrze kulturní koncepty tloušťky, homosexuality a mazánkovství. Jejich zkušenost a kognitivní schopnosti jim již umožnily trvale verbálně rozvíjet diskreditační stereotypy, jež sytily koncepty přijaté z kultury dospělých.

Děti v sedmém ročníku ZŠ však dosud nevyužívaly diskreditační stereotyp založený na etnickém principu. Stigma spojené s konceptem „cikána“ využila malá skupina chlapců vůči snědému, vysokému a atraktivnímu spolužákovi až v osmém a devátém ročníku. Postoj této skupiny malých radikálů však nevyplýval ze sociální marginalizace spolužáka. Naopak zde se reálně existující atribut (snědá pleť) stal primárně příčinou trvalé diskreditace a diskriminace. Zbytek třídy však takto uchopené stigma nepřijal. Pro ostatní spolužáky nebyl koncept cikána ve vztahu k nekontroverznímu chlapci akceptovatelný.

Strategie zacházení s diskreditačními stereotypy

Stigmata, která fungovala v sledované skupině dětí v sedmém ročníku ZŠ, se nestala ničím skrytým. Naopak byla důležitá v komunikaci dětí. Verbalizace a další akty zviditelňování a připomínání diskreditačních stereotypů marginalizovaných spolužáků se staly nevyhnutelnými. Bez nich by nedošlo k jejich reálnému konstituování a konzervaci, a tedy ani k posílení společenské hierarchie v dětské skupině.

Překvapivé je, že diskriminační stereotypy nefungovaly jen jako nálepka, jako potvrzení marginálního postavení dítěte ve skupině. V smyslu cejchu stihl diskreditační stereotyp pouze Žumpu, zakřiknutou dívku, která většinou zůstávala mimo společenské dění třídy. Ostatní tři diskreditační stereotypy se staly nástrojem pro marginalizaci spolužáka. Představovaly úspěšnou propagandu, která měla ve svém důsledku eliminovat společenské ambice dítěte.

Z toho také vyplývalo primární zacházení s rolí diskreditovaného dítěte v dramatických zápletkách konfliktů, skrze které se potvrzovalo marginální postavení stigmatizovaného. Na základě lhostejnosti či bezradnosti v cho-

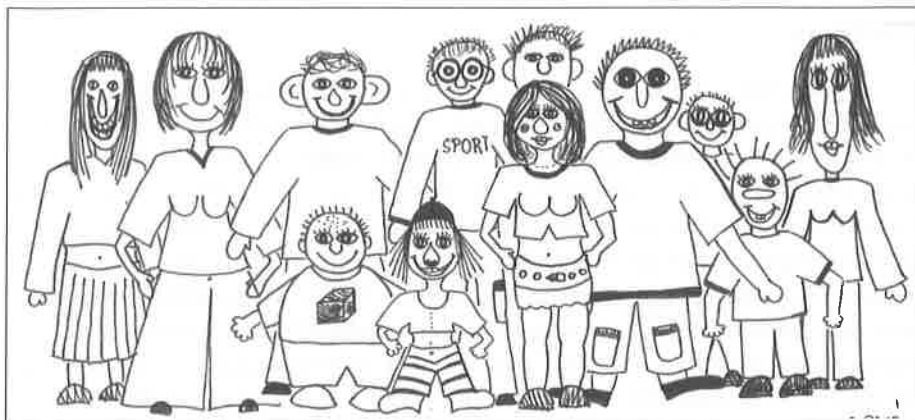
vání Žumpy spolužáci dívku přímo neatakovali. Nezajímala je jako osoba, zůstávali lhostejní k jejím reakcím. Dívka však byla v takové chvíli důležitá jako záminka pro zahájení provokace někoho jiného. Role Žumpy pro dívku samu byla statická. Naopak ostatní tři děti byly skrze své diskreditační stereotypy aktivně vtahovány do komunikace ve třídě. Čekala se jejich reakce na provokaci stigmatem.

Z hlediska forem byl diskreditační stereotyp uplatňován v mnoha podobách.

1. Cílené slovní invektivy fungovaly nejen uvnitř dětské skupiny, ale nejednou byl do dění vtažen i učitel. (Např. chlapci útočili na Teplýho „Nesahej na to, propálíš to.“)
2. Odkazy na diskreditační stereotyp se často objevovaly a verbalizovaly při plnění školních úkolů. (Např. Učitel: „Vymyslete nějakou větu, kde užijete druhý stupeň přídavných jmen. Třeba na slovo těžký.“ XY: „Kolínská je těžší než slon.“)
3. Často se diskreditační stereotyp stal náplní her. Děti jej využívaly pro uvedení dramatické zápletky hry – jako důvodu pro rozběhnutí sponátní herní akce. (Např. Žumpa se nechťe dotkla sešitu spolužáka. Sešit začal létat po třídě. Děti si ho přehazovaly, protože se ho štítily.)
4. V některých případech realizace diskreditačního stereotypu nesla rysy šikany. Jednalo se o soustavné akty, opakovaná tažení, která měla potvrdit či docílit marginální postavení spolužáka. (Např. Chlapci zmačkali Chráničci osudu žákovskou knížku a vzápětí upozorňovali učitele, že nejvzornější žák třídy má zmačkanou žákovskou knížku.)

Jak přistupovaly diskreditované děti ke svým rolím, které předurčoval diskreditační stereotyp? Na samém počátku děti nepřijímaly svůj diskreditační stereotyp. Podle povahy se buď stáhly do ještě větší společenské izolace (viz Žumpa), nebo reagovaly slovní obranou. Neúčinnost či naopak vítané podrážděné reakce děti nutily ke změně strategie. Chlapec, který byl spojen s diskreditačním stereotypem homosexuála, nálepku přijal. Začal vědomě herně rozvíjet svoje stigma. Sám provokoval spolužáky svoji přítomností a dotyky. Nikdy se však s diskreditujícím atributem neztotožnil natolik, aby si se svým stigmatem pohrával verbálně. Jeho aktivity měly pouze vyvolat pocity štítění. K podobné strategii dospěla i dívka Žumpa. Také ona posléze dávala impuls k rozběhnutí eskapády štítění. V jejím případě se dokonce zdálo, že po určitou dobu fungování diskreditačního stereotypu našla způsob, jak se zapojovat do komunikace ve třídě.⁸

Tablo třídy nakreslené v devátém ročníku ZŠ, které kreslila jedna z dívek třídy. Výzkum D. Bittnerová 2003.

Chlapec – Chránělec osudu, jemuž se spolužáci pokoušeli přiřknout roli mazánka, se se svou rolí doslova a do písmene rval. Protože až dosud patřil nejen ke školně nejúspěšnějším, ale také k sociálně nejrespektovanějším dětem ve třídě, nemohl novou roli vyplývající z diskreditačního stereotypu přijmout. Diskreditační stereotyp, který byl v pozadí rvaček, do nichž byl vtahován, se proto snažil ignorovat. Neustále svým chováním udržoval dojem, že se jedná o hru a nikoliv o akce, které by mohly mít dopad na jeho společenskou pozici. Jeho chybou bylo, že nedokázal včas použít svoji sílu nad rámec hry. „Štváču“ a tedy ani tlaku prosadit diskreditační stereotyp mazánka se nezbavil.

Poslední ze čtveřice stigmatizovaných – dívka Tlustoch naopak od počátku razantně vystupovala proti invektivám spolužáků. Nejprve slovně, pak i fyzickou agresí. Neadekvátnost takového chování ze strany dívky však jen potvrzovala její marginalitu. Strach, který dívka u spolužáků vyvolala, ji diskreditačního stereotypu nezbavil. Způsobil pouze, že si jí děti přestaly všimnout. Nicméně od diskreditačního stereotypu neupustily. Nadále odkazovaly na její stigma, aby vymezily pozici dívky v rámci dětské skupiny, a aby se i ony samy distancovaly od ní. Dobu však volily tak, aby ona proti nim nemohla zasáhnout, tedy v čase vyučování nebo v době její nepřítomnosti.

⁸ S odstupem doby ovšem dívka přiznala, že z hlediska emočního se jednalo o velmi nepřijemné období jejího života ve třídě.

Závěrem

Děti sledované třídy v sedmém ročníku ZŠ přijaly diskreditační stereotyp jako nástroj jak pro vyjádření, tak i pro uspořádání společenské hierarchie. Volba stereotypů odpovídala stavu osvojené kultury, míře jejich enkulturatione. Především nové přejímky z kultury dospělých dětem potvrzovaly významnost zvolených diskreditujících atributů. Suma informací, které děti načerpaly v kontaktu s kulturou dospělých (hlubší vhled do norem kultury dospělých a především osvojení si jejich kulturních konceptů), jim umožňovala stigmata dramatizovat. Diskreditační stereotypy proto vůbec neexistovaly v latentní podobě, jak je tomu často ve společnosti dospělých. Naopak děti je opakovaně a rády vtahovaly a zviditelňovaly v komunikaci v dětské skupině.

Dramatizace společenské situace ve třídě prostřednictvím diskreditačních stereotypů byla tedy pro děti sledované třídy v sedmém ročníku velmi důležitá. Stala se do jisté míry přijímanou kulturní normou v komunikaci s marginalizovanými členy dětské skupiny. „Vydědenci“, kteří nebyli ochotni podřídit se normě, ať byla jakkoli krutá, byli vyloučeni z dětské skupiny. Ti, kteří navenek snášeli sociální exkluzi, si ušetřili alespoň pocit reálného vyloučení ze společnosti dětí ve třídě. Když respektovali do jisté míry svoji marginální roli, svůj diskreditační stereotyp, respektovala je dětská skupina jako své členy.

Literatura:

- Bittnerová, Dana: Dětské hry v sociální komunikaci skupiny dětí. In: *PSŠE: 4. třída. Příloha závěrečné zprávy o řešení grantového projektu: Žák v měnících se podmínkách současné školy*. Praha 1999, 32 s.
- Bittnerová, Dana: Rvačka jako kulturní forma. In: *PSŠE: 7. třída. Příloha závěrečné zprávy o řešení grantového projektu: Žák v měnících se podmínkách současné školy*. Praha 2002, 48 s.
- Doubek, David – Rybová, Markéta: Kamarádství a hygiena. In: *PSŠE: 4. třída. Příloha závěrečné zprávy o řešení grantového projektu: Žák v měnících se podmínkách současné školy*. Praha 1999, 42 s.
- Goffman, Erving: *Stigma. Poznámky o způsobech zvládání narušené identity*. Slon, Praha 2003.
- Loewenstein, Bedřich: My a ti druzí. *Sociologický časopis*, 31, 1995, s. 187–200.

Discrediting stereotypes of children. A group of 7th grade school-children from elementary school

Dana Bittnerová

The study is devoted to the issue of form and working of the discrediting stereotype among children. The problem was examined on the basis of an analysis of empirical data mostly collected in the 7th grade of an elementary school (this means among 13-year-old pupils) of a class observed in the longitudinal way.

In the class under observation, there were four discrediting stereotypes which developed four cultural concepts: 1. The concept of ritual filthiness, which appeared in the form of loathing even in lower grades; 2. The concept of non-aesthetical body (fatness), which had formerly only been applied in insults; 3. The concept of a homosexual; and 4. The concept of a plodder or mummy's pet.

The four discrediting stereotypes created a framework of the reasons for exclusion of a schoolmate. Basically, it did not matter whether the attribute which discredits a child really exists or not. The discrediting stereotype has become a prism through which the children started to observe their schoolmate and which stressed the discrediting attribute – a stigma –, applied in a stereotype fashion. The experience of 13-year-old children and their cognitive ability already allowed them to permanently verbally develop discrediting stereotypes, in the extent approaching the concepts adopted from the culture of adults.

It was just the verbalisation and further acts of emphasis and reminders of discrediting stereotypes of marginalised pupils which became inevitable. Without them, there would not have been their real constitution and conservation, while social hierarchy in the children's group would not have been strengthened. As a result, discrediting stereotypes did not exist at all in any latent form, as it is often the case in the society of adults.

The children from the observed class in the 7th grade accepted the discrediting stereotype as an instrument for expression and later also for organisation of social hierarchy. Dramatisation of social situation in a class through discrediting stereotypes was vital for the children of the class under observation in the 7th grade. To some extent, it became an accepted cultural norm in the communication with marginalised members of a children's group. The "outcasts" who were unwilling to fall into line, whatever its cruelty, were excluded from the children's group. Those who outwardly put up with social ostracisation were at least spared the feeling of real exclusion from the society of schoolchildren. When they to some extent respected their marginal role, their discrediting stereotype, the children's group respected them as its members.

První kroky na cestě za snem – československou nemocnicí v Bagdádu

Kateřina Bartošová, Miloslava Turková

Česká lékařka Vlasta Kálalová¹ (provdaná Di Lotti)² vybuďovala s nezměrným osobním nadšením a úsilím v Bagdádu (v oblasti sužované v posledních dvou desetiletích válečnými operacemi a v současnosti permanentním poválečným neklidem a opakovanými teroristickými útoky) první československou nemocnicí v Iráku, ve které po dobu několika roků na přelomu 20. a 30. let dvacátého století velmi úspěšně působila.³ Reprezentovala zde důstojně, odborně zdatně a s hrdotí nejen tehdejší československou medicínu, ale i svoji vlast – mladou Československou republiku. Cesta k tomuto úspěchu nebyla pro mladou ženu snadná a vyžadovala řadu přípravných kroků – odbornou způsobilost,⁴ jazykovou vybavenost⁵ a v neposlední řadě finanční prostředky.⁶ Všechny tyto okolnosti později V. Kála-

¹ MUDr. Vlasta Kálalová, dcera řídicího učitele Jana Václava Kálala, se narodila v Bernarticích (okres Písek) 26. 10. 1896. Její matka Anna Kálalová, rozená Fenclová svoji dceru za jejího působení v Bagdádu navštívila a vzpomínky na tuto cestu písemně zaznamenala. Srv. Bartošová, K. – Turková, M.: *Vzpomínky na cestu z Čech do Bagdádu*, *Lidé města* 8, 2002, s. 105–112.

² V Iráku se Vlasta Kálalová seznámila se svým budoucím manželem Italem Giorgiem (Jiřím) Silviem Di Lotti a v roce 1927 se vdala. V roce 1928 se narodil syn Radbor a v roce 1931 dcera Drahomila.

³ Velmi úspěšná byla nejen jako praktická lékařka, když se jí jako ženě podařilo získat řadu místních pacientů a především pacientek, ale i jako badatelka v oblasti tropických chorob. Kromě toho shromáždila ve spolupráci s Národním muzeem rozsáhlou sbírku hmyzu.

⁴ Vlasta Kálalová promovala na Karlově univerzitě v roce 1922 a už v době studií se zajímala o parazitologii, později po promoci sbírala praktické zkušenosti, zejména chirurgické.

⁵ Po stránce jazykové měla Vlasta Kálalová ty nejlepší předpoklady pro úspěch – výrazné jazykové nadání se projevilo nejen znalostí základních světových jazyků, ale ještě před odjezdem zvládla turečtinu, arabštinu a perštinu.

⁶ Vlasta Kálalová šetřila dlouhá léta a do doby před odjezdem měla vlastní prostředky ve výši 85 tisíc a uvědomovala si, že peněz bude potřebovat mnoho. Situaci reflektovala v zápise v deníku 8. ledna 1924 těmito slovy: „Mám jen 85 tisíc. Ale mám vůli a dovedu se uskrovnit a šetřit. Kdybych nebyla vytrvale šetřila od první kondice na smíchovském

lová-Di Lotti zaznamenala v rukopisu vzpomínek,⁷ který nazvala „Přes Bospor k Tigridu“. Vycházela přitom ze svého vlastního deníku,⁸ který si začala psát ještě před ukončením studia – v době, kdy její představa o cestě na Blízký východ představovala spíše jenom krásný vzdálený sen. Její vlastní slova, postřehy a komentáře v následujících úryvcích – vybrané z první části rozsáhlého rukopisu – výstižně dokumentují silnou osobnost autorky a její pohled na období před vlastní cestou na Blízký východ i na samotnou cestu a první kroky na asijském kontinentu. Osobité autorčiny formulace nám přibližují dobovou atmosféru všedních i svátečních dnů při pobytu v Cařihradu, praxi v tureckých zdravotnických zařízeních jako předstupeň pozdějšího bagdadskeho působení a v neposlední řadě dramatickou cestu do Bagdádu.

Následující výběr úryvků z rukopisných vzpomínek sleduje základní posloupnost jednotlivých kroků, které lékařka Vlasta Kálalová musela vykonat v rámci první fáze cesty za svým snem – lékařským působením v Iráku. Jednotlivé úryvky nejsou upraveny podle současných pravidel českého pravopisu a představují přesný přepis dílčích částí původního rukopisu.

Lékařství mne dávno přitahovalo. Když jsem byla ve třinácti letech při školní úloze nucena uvažovati o volbě povolání, uvedla jsem přání, studovat medicínu. Chodila jsem tehdy do třetího ročníku vídeňské měšťanky. Nelíbil se mi cizí vyučovací jazyk, ani město. Jedinou útěchou a vzpruhou ve chvílích trudnomyslnosti mi býval sebraný svazek Karla Havlíčka Borovského, který mě provázel z domova... Později, když už jsem byla na střední škole, radil tatínkovi jeho redakční spolupracovník, nadějkovský lékař dr. Blabol, aby mě dal na vídeňskou exportní akademii. „Kdyby byla mužem, mohl by z ní být námořní lékař,“ říkal, „takhle je pro medicínu škoda jejího jazykového nadání.“ Mě však nelákal ani obchod, ani Vídeň. Rozhodla jsem se pro lékařství a tropickou pathologii, aby

lyceu a pak neustále po všechna léta universitní, neměla bych nic. Útraty, které druzí považovali za nezbytnou nutnost, jsem si odepřela a nechávala stranou každou korunu. Brzo každá nová desetikoruna mi dávala naději, že budu moci uskutečnit výpravu do dalekého působiště. Ovšem můj majetek je asi směšně malý proti tomu, co budu muset zařídít.“ Podle informace tradované v rodině K. Bartošové měla dr. Kálalová dále k dispozici finanční půjčku presidenta T. G. Masaryka, kterou v plně výši 80 tisíc korun do jednoho roku splatila

⁷ Rukopis vzpomínek představuje číslovaný strojopis, jehož první část má rozsah přes 150 stran.

⁸ Pasáže převzaté z deníku jsou v rukopise vzpomínek uvedeny vždy s konkrétním datem.

Obr. 1: Vlasta Kálalová v roce 1920. Archiv Kateřiny Bartořové.

ani mé jazykové znalosti nepřiřly národně na zmar... Národně státní osvobození mělo vliv i na má dotud nejasná rozhodování. V samostatném státě nutno budovat, řekla jsem si. V malé zemi úsporně, počínajíc prací jedinců. Nebylo by badatelským přepychem, abych se v této době věnovala jen tropickým nemocím? S celonárodního stanoviska mi připadalo potřebnějším, opatřit napřed základ pro kontinuitu praktického studia cizokrajných chorob. Naši příslušníci se vrátí churavi z tropů nebo subtropických krajin. A na žádné z našich čtyř lékařských fakult není dosud stolice pro tropické nemoci. I kdyby ji zřídili, nemá v oněch pásmech zatím vlastního studijního a badatelského ústavu. Nemohla bych přispět k jeho založení? K tomuto cíli začala pak směřovat všechna má další příprava...⁹

V Brně 20. června 1924¹⁰

Na dnešek jsem byla pozvána na oběd k dr. A. G. Masarykové na židlochovický zámek. President republiky koná zájezd po jižní Moravě. Navštívil brněnské vysoké školy. V jednu hodinu se zastavila paní doktorka pro mne na chirurgické klinice. Její tajemnice, Kýra Klinderová, která mě zná, vyprávěla jí i panu presi-

⁹ Rukopis vzpomínek – s. 3–4.

¹⁰ Tímto způsobem jsou označeny pasáže převzaté z autorčina deníku.

dentovi o mém plánu. „Mám referovat otci o podrobnostech,“ pravila mi při jízdě dr. Masaryková. „Nedostanete-li stipendium od ministerstva, dá vám je sám ze svého fondu.“ Byla bych mohla kdy doufat, že hlava republiky, přetížená tolika velkými problémy a starostmi, by mohla mít pochopení pro lékařský podnik? Jaká úleva! Nestojí již za mnou jako stín výčitka brněnského profesora zdravotnictví, že to, co podnikám, je hození lidských sil přes palubu a ze stanoviska národního věc hodná zavržení. Porozuměním presidentovým se mi najednou dostává takové posily, že jakákoliv finanční pomoc by byla proti tomu nepatrnou.¹¹

V Bernarticích 14. září 1924

Zítřka ráno, odjíždím z domova. Napřed do Topolčianek, pak z Prahy do Cařihradu. Loučím se snad s otcovským domem navždy?¹²

V Praze 20. září 1924

Byla jsem čtyři dny hostem dr. A. G. Masarykové a presidenta republiky na zámku topolčianském. Po příjezdu – dojela jsem se soumrakem – mi oznámili, že po večeri mě očekává paní doktorka ve své ložnici. Potěšilo mě takové neformální přijetí. Už jednou jsem s ní bydlila pod jednou střechou. V roce 1919 na Podkarpatské Rusi. ... V Užhorodě se mě snažila dr. Masaryková povzbudit k sociální práci a odvrátit mě od osobních orientálních zálib. Je po pěti letech věru velkomyšlná, nezazlívá-li mi, že jsem setrvala ve svém směru, ba je dokonce ochotna mi přispět. Po osmé hodině jsem vyšla z bytu, mě vykázaného, na arkádovou pavlač zámku. Nad nádvořím svítily hvězdy. Nedaleko rohu byly hostitelčiny dveře. Zaklepala jsem. Dr. Masaryková mi přišla sama vstříc a vedla mě ke krbu v rohu pokoje. Tu jsem ztrnula nad svou hlasitou řečí: v křesle u plápolajícího ohně seděl bez pohnutí, zamyšleně pan president. Nezabíval mě rozpaky. Zůstal sedět mlčky dál. Nepodal mi ruku. Vážná tvář se znovu zahleděla do ohně. Bylo mi krušno odpovídat na otázky dr. Masarykové, mluvit před mlčícím soudcem. Připadalo mi, že jej obestírá nesmírný smutek. Před nezvyklým mlčením se zdála všechna slova hloupým, zbytečným žvaněním. Ale nebylo vyhnutí. Musela jsem odpovídat. Vypravovat o rodině, o otci... o klinice, studích. ... Po deváté hodině pan president vstal a přistoupil k hodinám na krbu. Opřel se loktem o římsu, chvíli naslouchal stoje. Pak pečlivě natáhl hodiny, jako činíval doma náš otec. Druhý den odpoledne mne zavolal od společnosti... Vyptal se na mou přípravu lékařskou. Které jazyky znám. „To je dobré“ řekl. „Mám šedesát tisíc na zařízení, dvacet pět tisíc na cestu.“ „Ty si schovejte. Budete je potřebovat. Vyhleďte v Praze

¹¹ Rukopis vzpomínek – s. 9

¹² Tamtéž s. 10.

Obr. 2: MUDr. Vlasta Káralová s prezidentem T. G. Masarykem. Archiv Kateřiny Bartošové.

mého právního zástupce. Pamatujte si: dok-tor Ka-rel Str-nad. Má příkaz k úhradě výloh vaší cesty. Teď vám dá dva tisíce a napíšete mu, když budete potřebovat. Budete si psát deník?“ Jak jsem byla ráda, že jsem už začala.¹³

Při své lékařské přípravě na budoucí úkoly jsem věnovala jen několik měsíců gynaekologii. Byla jsem si vědoma, že má zkušenost v tomto oboru by měla být větší. Čeká-li mě práce v krajinách, kde ženám nedovolují přísné zvyklosti svěřit se lékařům, pak je jisté, že lékařka se nebude moci omezit na žádný výlučný léčebný úsek, nýbrž musí co nejlépe ovládat všeobecnou therapeutiku, tak zvláště též ženské choroby a porodnictví. Proto jsem se rozhodla, že se zdržím několik měsíců na universitě cařihradské, kde působil znamenitý gynaekolog a porodník Besím Omer paša. Na jeho klinice jsem chtěla pokračovat v odborném výcviku a zároveň využít pobytu v tureckém městě k jazykovému zdokonalení. Doufala jsem také, že se v něm budu moci nějakým spojovacím způsobem přiblížit svému budoucímu působišti. Zvolila jsem pro ně již definitivně Bagdad, hlavní město království Irackého. Zdálo se mi, že by mohlo být vhodným střediskem pro epidemiologická studia, jimž měl příští ústav časem sloužit. Ve styku s nemocnými bych sama zatím mohla jazykově obstát, neboť arabština, turečtina a perština jsou v Mezopotamii hlavními jazyky lidovými. A jako žena budu snad moci vzhledem k potřebě obyvatelstva dosíci povolení k výkonu lékařské praxe a k založení léčebného ústavu?¹⁴

¹³ Tamtéž s. 10–12.

¹⁴ Tamtéž. s.14.

Osmého října¹⁵ minula naše loď za ranního šera poslední thrácké předhoří. Projela kolem severního bosporského majáku a kolem temných ostrovních útesů. Vida místa, kudy si podle argounautské báje razil cestu Iáson. Vjíždíme do Cařihradské úžiny. Její vstup tvoří strmé skály. Přibližujeme se zříceninám byzantských pevností. Mezi nimi býval asijský břeh spjat řetězem s evropským. Kolem malebných osad zasazených do zeleného rámce lesnatých stráží, kolem letohrádků a stulených rybářských vesnic se blíží loď Ďábelskému proudu, nejužšímu místu Bosporu. Než se nadějeme, vynořila se z mlžného závoje první cařihradská mešita a už se nám otvírá pohled na dvoutisíciletou východoevropskou metropoli. Přistáváme u Galatského nábřeží.¹⁶

Evropská vyslanectví a konzuláty, jejich úřednictvo, zámožní evropští starousedlíci a téměř všichni cizinci bydlí v Péře. „Daleko.“ Totiž daleko od původního starého města a od Zlatého rohu, nad obchodní čtvrtí Galatou. Péra je svým rázem dokonale evropská, mezinárodní. Mně běželo o to, přiblížit se Asii. Proto jsem si již z Prahy vyjednala byt vtureckém Stambulu. ... Přímo uprostřed Stambulu, na jižním svahu jednoho z jeho sedmi pahorků, jsem našla uzoučký třípatrový domek syrského Araba Džordžiho Assáfa. Před lety bydlel u něho pražský orientalista prof. Tauer. V domě letitého pensisty jsem se mohla zdokonalit v mluvené arabštině – věc dosud pro mne v mé vlasti nedostupná.¹⁷

Ochotu československého zastupitelského úřadu mi otevřel doporučující list z kanceláře presidenta republiky... U ostatních krajanů, sdružených kolem legace, jsem se setkala vesměs s nedůvěrou k uskutečnění záměru, který mě přivedl. Měli nedůvěru k cizotě středního východu. Sami byli nespokojeni i s odlehlostí Cařihradu. Ač byli finančně zajištěni, život v orientálním prostředí se jim zdál tíživý.¹⁸

Československý vyslanec se vrátil z Ankary. Ujistil mě „poslušností k rozkazu pana presidenta“ – jakýpak rozkaz, řekla jsem si v duchu, oč je hlava státu clověčsky dál, než vy byrokraté. „Ani vám, ani mě vůbec v ničem nerozkázala.“ Dr. Světlík¹⁹ zavolal Levantince Samana, legačního tlumočnicka a přečetl mu list osobního tajemníka presidenta republiky. Dragoman ruče prohlásil, že při žádosti o povolení pobytu v Cařihradě, bude lépe neříkat, kam jedu. Ochotně svolil, že

¹⁵ Jedná se o rok 1924.

¹⁶ Rukopis vzpomínek – s. 15–16.

¹⁷ Tamtéž s. 16–17.

¹⁸ Tamtéž s. 17–18.

¹⁹ Delegát dr. Světlík, tehdejší československý vyslanec v Turecku.

„vyběhá“ formality. Vyslanec slíbil, že jeho žena Australanka, pozve některý den na oběd profesora Besím Omera, na jehož klinice jsem si přála externovat. Na štěstí se obě jejich děti narodily právě pod jeho péčí v stambulské Kadriže. Má touha již nevypadala nespšitelná.²⁰

Československý delegát dodržel svůj slib. Paní Světlíková pozvala na oběd Besím Omera pašu s jeho dvěma klinickými asistenty a současně i vojenského přidělence britského vyslanectví s chotí. Slavný porodník posledních sultánů splnil ochotně mou žádost a dovolil mi potom externovat na své univerzitní klinice. Tím se k mé spokojenosti uskutečnil můj první cařihradský cíl.²¹

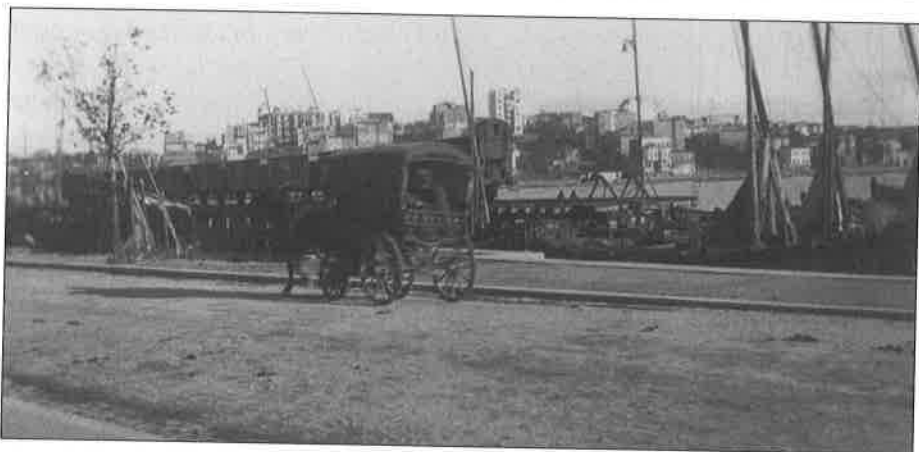
Za několik dní pozvali manželé Světlíkovi k obědu manželský pár, který byl oddán v Bagdadě, britského ředitele Ottomanské banky a jeho australskou rusovlásku, a tajemníka britského vyslanectví s dopisovatelem Timesů. Hostitelka mě posadila vedle bankovního ředitele. Mr. Reid býval v Egyptě a po válce vedl bagdadskou odbočku Ottomanské banky. Mohl uspokojit mé dotazy po bagdadských nemocnicích. „Jsem na cestě do Bagdadu“ „Chcete tam dělat lékařskou praxi?“ „Nic by mě víc netěšilo, než kdyby mě mohli potřebovat. Irák i Arabové mě zajímají. Zabývala jsem se při své disertaci bagdadským středověkým lékařem ar-Rázím“. „Ředitel Královské nemocnice v Bagdadě je můj dobrý přítel“. „Nebyl byste tak laskav a nedal mi pro něho dopis?“ Mr. Reid udělal víc, než oč jsem ho požádala. Navrhl, abych mu napsala list, který se svou přímluvou odešle dr. Dunlopovi. Soudil, že by mohlo být pro mne v nemocnici místo, zvláště kdybych byla ochotna jít do Basry. Rád vzpomínal na Irák. V Bagdadu se mu velmi líbilo. ... Byla jsem mu nesmírně vděčná. První Angličan s bagdadskou minulostí se choval lidsky a vyšel vstříc snaze jinonárodního příslušníka. Byl ochotnější než jsem očekávala.... Ale jak bude s úřady a lékaři?²²

Dr. Safie. Jméno znamená „čiročirá“. Toužila po akademické dráze a byla by zůstala v Německu, kde vystudovala. Otcovský přítel Besím Omer jí však připomněl povinnost, kterou má k domovu. Poslechla. Cařihradští lékaři se však energicky ohradili proti uznání jejího diplomu i proti jejímu usazení v rodném městě. Bylo jí krušno, dokud nepřekonal stavovský odpor. Její byt a soukromá ordinace je nedaleko Vysoké porty. Černooká dokorka snědé pleti mě přijala hned napoprvé přátelsky, v přívětivé tváři srdečný smích. Diví se, že jsem se vypravila

²⁰ Rukopis vzpomínek – s.21.

²¹ Tamtéž s. 41.

²² Tamtéž s.41–42.

Obr. 3: Před nádražím bagdadské dráhy v Haydar Paša (Cañhrad). Přístaviště s nákladním vlakem, 30. 11. 1924. Archiv Kateřiny Bartošové.

do Turecka. A chci jet do Iráku? „Nejste příliš mladá na takovou cestu? Osmadvacet let. Dej Bůh, abyste se v orientě nezklamala.“ Líčila pak potíže svého zařizování. „První a poslední, od nejmenších ordinačních drobností až k nábytku, nic není k dostání. Co dá práce než se sežene to nejnnutnější. Potom začne zas druhá nesnáž. Lidé neznají míry času. Řekne-li se, aby přišli ve čtyři, přijdou klidně v šest“.²³

Stará nemocnice se jmenuje po srbské princezně Roksaně, která se stala nejmilejší ženou největšího z osmanských sultánů. Patří k ústavům, které byly nově připojeny k universitě. Její pavilony tvoří uzavřený celek a zahrnují všechny lékařské obory. V dřevěných budovách je tu průměrně po třiceti lůžkách, domky pro izolaci mají po pěti a nový chirurgický pavilon sedmdesát postelí. Je opatřen už novodobými vymoženostmi a je proto chloubou nemocnice. Má ústřední topení, vanové koupelny, výtahy osobní i malé pro jídlo a upotřebené prádlo. Schodiště a podlahy jsou z bílého mramoru, stěny obkládány kachlíky. V přízemí roentgen, laboratoře, museum, pokoje ošetřovatelek a skladiště prádla, v prvním poschodí je chirurgické, v druhém gynekologické oddělení. Obě mají po dvou operačních sáních. ...²⁴

Navštívila jsem paní Reidovou, abych jí předala dopis pro Bagdad. Tak, jak navrhl její manžel při seznámení na našem vyslanectví, napsala jsem o svém dosa-

²³ Tamtéž s. 67.

²⁴ Tamtéž s. 73.

vadním studiu a práci. Ptala jsem se, jestli by nepotřebovala lékařku bagdadská nemocnice.²⁵ ... Paní Reidová mě hned zbavuje naděje na jakýkoliv kladný výsledek dobré vůle svého muže. Zná dobře bagdadské nemocniční poměry i tamější britské lékaře. Přišla do Iráku jako dobrovolná ošetřovatelka se zdravotní službou válečných australských oddílů. ... „V Bagdadu jsou spokojeni cizinci jen tehdy, jsou-li dost zámožní, aby si mohli zařídit život příjemně přes nepříjemnosti podnebí. Ten, jehož prostředky stačí tak právě na živobytí, si tam brzy zoufá.“ Pochybovala, že by bagdadská nemocnice mohla přijmout cizího státního příslušníka, když právě nedávno britská vláda omezila zdravotnické náklady na Mezopotamii. Vždyť i dosavadní vedoucí chirurg Královské nemocnice nyní přešel k Iránské petrolejové společnosti a přesídlil do Persie. Inu, Mr. Reid pošle můj dopis řediteli nemocnice, dr. Dunlopovi. A zatím mi bude velmi nepříjemně z vyhlídek, které mi vylíčila jeho žena.²⁶

Nejvýznamnější představitel turecké zdravotnické svébytnosti, státní ústav pro výrobu sér, leží ve středu Stambulu. Zabývá se již od konce minulého století výrobou očkovacích látek. Dodává tureckým nemocnicím sera a vakcíny všeho druhu: protizáškrtové, protityfové, meningokové, úplavicové, morové, i proti cholere. Jeho výroba byla v r. 1924 všestrannější než výroba Pasteurova pařížského ústavu. Polovinu tříposchoďové budovy zaujímá oddělení chemické. Druhá polovina, serologická, vyrábí denně 20–30 litrů ochranných a očkovacích látek.²⁷

V nemocnici „muslimů z ciziny“ nedaleko Top kapu vedl bakteriologickou službu dr. Osman Šarafedýn. „Vy jste nacionalisté jako my“, začal, když jsme si byli představeni. „Nemohl jsem se u vás dorozumět ani francouzsky, ani německy. Projížděl jsem Československou republikou v roce 1922. Německy se mnou nechtěli mluvit a francouzsky neuměli. Začínal jsem přesto hovor raději francouzsky nebo několika bulharskými slovy, jež znám. Potom teprv mi odpověděli po německu“. Zato přednosta chirurgického oddělení „Operatérovy“ nemocnice neznal naší republiky, ačkoliv byl osm let asistentem v Hamburku. Když jsem mu při představení na jeho německofrancouzský dotaz odpověděla francouzsky, že jsem z Prahy, rozjel se hned horlivěji než říšský Němec. „Nu, pak musíte přirozeně umět německy! V Praze jste přece německy studovala!“ Když se dozvěděl o české universitě, nijak to na něho nezapůsobilo. „Na německé fakultě přece také studují čeští studenti, ne?“ V mladém lékařském dorostu svého oddělení vychovával

²⁵ Tamtéž s. 80.

²⁶ Tamtéž s. 81.

²⁷ Tamtéž s. 85–86

německému „tlaku na východ“ ochotného sluhu. Neužívali ani tureckého, ani mezinárodně-světového označování chorob a příznaků, nýbrž německého názvosloví! Jeho asistenti se chystali na cestu do Německa v důvěře, že tam se jim dostane vrcholné vědecké přípravy pro odbornou dráhu. Z této oblasti medicíny maskované germánské invase byl pro mne oddechem návrat do Chaseky, nemocnice čistě místní, která čerpá z vědeckých pramenů se světovou všestranností.²⁸

Architekt Cukr, spolupracovník prof. Hrozného na maloasijských vykopávkách, zjistil na mou prosbu, jak je možno dostat se přes poušť do Bagdadu. Když se vrátil z Halepa, přivezl mi adresu garáže, která obstarávala automobilovou dopravu podél Eufratu za pouhou desetinu obnosu požadovaného britskou společností za jízdu přes Damašek. To bylo pro mne velmi povzbudivé. Ale prof. Hrozný, když jsme si byli představeni, se na mne podivně podíval. „Jak se můžete vydat na takovou cestu? Že vás rodiče pustili! Vždyť je vám sotva třiaadvacet?“²⁹ Vrtěl hlavou. Já v duchu také vrtěla hlavou nad tím, jak si může představovat, že je u nás možno dokončit lékařské studium kolem dvaceti – měla jsem už od té doby za sebou tři leta nemocniční praxe – , ale stejně se mě jeho poznámka dotkla. Vždyť jsem schválně nosila delší sukně, než v jakých si tehdy líbovala moda, jen abych vypadala usedle.³⁰

Rozhodla jsem se, že se vydám na další cestu³¹ v časném jaře. Pro pouť jsem si chtěla ještě pořídit oblek, který by se hodil i k jízdě na koni. O mé ostatní šaty se dobře postarala má energická sestra, která pěstovala víc styky se švadlenami, než já. Pečlivá Milada! I do ciziny za mnou posílala oděv, šitý v Praze. Pro tentokrát jsem se však vydala osobně k Turkyni Nadžii,³² laborantce ze Skutari, abych zároveň poznala její krejčovskou dílnu. V pátek se v ústavní serologické laboratoři skutarského Bimárchane nepracovalo. Její jediná zaměstnankyně se měnila v ten den ve svobodnou podnikatelku. Našla jsem ji v jednom z nových zděných domků staré stambulské čtvrti...Obdivovala jsem statečnou podnikavost té jednohubé dívky, jejíž houževnatoat vytvořila dílnu.... Zavolala ze sousední místnosti švadlenu a dala mi vzít míru. Tlumočila jí má přání o zpracování látky... Byla jsem spokojena s oblekem, který mi zůstal jako upomínka na dílnu dvou

²⁸ Tamtéž s. 86–88.

²⁹ MUDr. Vlastě Kálalové bylo tehdy 28 let.

³⁰ Rukopis vzpomínek s. 97.

³¹ Tj. dále na východ směr Bagdad.

³² S touto ženou se V. Kálalová seznámila při práci v nemocnici a využila její nabídky, že si v její malé krejčovské dílně může nechat ušít šaty.

Obr. 4: Turkyně v anatské vsi nedaleko Cařihradu – dřevěné domky podobné stambulským.
Archiv Kateřiny Bartošové.

tureckých dívek. Sloužil mi dlouhá léta na cestách k nemocným a jeho hráškově světlé sukno dosloužilo ještě v dětské proměně mé dceři, když začala chodit.³³

Cařihradský otec přenechával výchovu výlučně matce. Sám jen přijímal nebo káral výsledky ženina úsilí. Zdržoval se ostatně doma málo. Odcházel ráno a vracel se večer. V poledne mu bylo snazší najíst se v nejbližším hostinci nebo u sousedního hokynáře. Odpoledne se zastavil na cestě domů v kavárně, dodržoval –li abstinenci islámu, nebo v pivnici, jestli už na zákazy koránu nedbal. Kavárna bývá blízko mešity, proto je tam dobře slyšet ezán, pozvání k modlitbě při západu slunce. A muezzinova výzva zpravidla zakončuje podvečerní besedy. Věřící zajde z kavárny do mešity nebo jde přímo domů, k modlitbě i k večeri.³⁴ Kavárna je otevřeným společenským střediskem každé čtvrti. Je vždy tak blízko, že si tam může hlava rodiny zaskočit v bačkorách na černou kávu a vodní dýmku kdykoli večer. Kouří tam a popíjejí v přátelských kroužcích vždy tíž místní hosté. Mladí lidé poslouchají zkušenosti starých. Vzdálené krajiny, líčení způsobu života a práce bývá nejživějším předmětem zájmu.... Tento způsob života činí Turka doma vzácným. Jeho si mají děti vážit a mít z něho strach...³⁵

Je poslední den roku. Paní Šefika přichystala k u b b e , arabské knedlíky.

³³ Rukopis vzpomínek s. 97–98.

³⁴ Tamtéž s. 102.

³⁵ Tamtéž s. 103.

Národní jídlo z uhnětených krupek, plněné směsí kořeněného sekaného masa, ořechů, mandlí a pistácií. Říká se o nich: „Kubbe kubbetná, hije rabbetná, lau lá kubbetná, lakunná mutná – knedlík, náš knedlík nás odchoval, nebýt knedlíku, věru jsme pomřeli. Assáfovi měli radost, že jsem znala pořekadlo. Prof. Dvořák je citovával svým žákům. Ale skutečné kubbe jsem teď viděla poprvé.³⁶ ... Assáfovi zakončili starý rok večerí se znamenitými arabskými plněnými knedlíky, jogurtem a vínem. Nový rok uvítali přípitky nad koláčem svatého Vasila, při ovoci a při synově hře na kytaru. Jejich snacha je Řekyně, proto zachovává své národní zvyky a v koláči je peněz pro štěstí. Arabská rodina rozzářila tváře do úsměvu, jakmile se ručičky na hodinách dostaly k dvanácté. „Kul ám ua entum sálímín – celý rok a vy zdrávi“ přejí si navzájem.³⁷

Koncem ledna mi předalo vyslanectví dopis pana Reida s odpovědí bagdadské Královské nemocnice. Dr. Dunlop sděloval svému příteli, že o mně promluvil s generálním inspektorem iracké zdravotní služby. Měl ovšem předem málo naděje na úspěch. Vždyť právě teď mají nejvíc starostí se zmenšováním počtu zaměstnanců! Tudíž bylo přirozené, že inspektor prohlásil za vyloučeno, přijmout někoho nového! Mezi propuštěnými je také britská lékařka, která působila v Basře. „Zbývá soukromá praxe,“ psal dr. Dunlop. „Tu bych nikterak nedoporučoval doktorce zkusit tuto zemi, není-li připravena, že rok nebo dva nebude mít téměř žádných nemocných. Před třemi měsíci se usídlila v Bagdadě francouzská lékařka. Byla by ráda získala státní místo, ale nepodařilo se jí to. Pokud jsem mohl zjistit nemá soukromě mnoho práce.“ Dopis mě celkem potěšil. Bylo z něho zřejmé, že se cizinec může v Iráku usadit, že se mu ze strany státu nekladou ani takové překážky, jako v Turecku.³⁸

V neděli dopoledne zaklepala na dvěře paní, která bydlela v přízemí. „Někdo se po vás ptá“. Podala mi navštívenku. „Zija bej Halebí“ stálo na ní. Zija znamená světlo. Neznám nikoho z Halebu, tím méně tohoto občana. Vyjdu z pokoje. Po schodech vystupuje veliký muž, tak vysoký, že se téměř dotýká šedinami stropu. Má ušlechtilou krásnou tvář. Mluví spisovnou arabštinou. Ještě je na schodech, už se omlouvá. Hned před deseti dny mu sestra tlumočila mé přání. Byl by dávno přišel, ale ležel, jakási chřipka... Bratr neznámé paní...³⁹ Nemohu očím věřit.

³⁶ Tamtéž s. 104.

³⁷ Tamtéž.

³⁸ Tamtéž s. 112–113.

³⁹ S touto do té doby neznámou ženou se V. Káralová při náhodném setkání při společenském rozhovoru bavila o svých plánech cesty do Bagdádu a žena nezávazně slíbila, že za ní pošle bratra, který Bagdád zná.

Splnila slib... „Slyším, že jste v Cařihradě už čtyři měsíce. V Bagdadě byste měla za tu dobu spoustu přátel, upřímných přátel. V Istanbulu jich nemůžete tolik poznat ani za rok. Než odjedete, dám vám dopis k právnímu zástupci své mladší sestry. Jmenuje se Mustáfa Kámil, stará se o sestřiny pozemky. Jméno vystihuje povahu. Uvidíte. Je to opravdu dokonalý člověk. Radžlun kámilun!“ „Jste neobyčejně laskav, vy i vaše sestra.“ ... „Oh, já bych se nejraději vypravil sám do míst, kam jedete! Arabové jsou srdeční. Až spatříte jejich kraje, nebude se vám chtít je opustit! Bagdád – toť sitt el – bilád! Paní město! Není nic krásnějšího než vlahé večery u Tigridu, pod hvězdnatým nebem. Světla se zrcadlí třpytnými pruhy ve vlnách řeky, hudba se mísí v šum vody a palem, město odpočívá v chladu večera. Krásné město, krásné... Zija bej je majorem ve výslužbě. Skončí-li prý soudní řízení, které ho drží v Cařihradě, vydá se sám také na jaře na cestu. „Bgdád, sitt-el-bilád“, říká znovu s očima upřenýma do dálky. Slíbil připravit dopis pro Mustafu Kámila, napsal mi adresu Kadrie chanum a rozloučil se.⁴⁰

Dr. Světlík, mimořádný čs. pověřenec se chystal opustit Cařihrad. Nadále měly být udržovány s tureckou republikou pravidelné diplomatické styky. Prof. Besím Omer uspořádal čaj na rozloučenou s manžely Světlíkovými. Pozval také cařihradského starostu, ředitele muzea starožitností a jiné významné osobnosti. Byla to jedna z mála příležitostí přímého společenského styku turecko-československého. Vzájemné vztahy obou států se ve dvacátých letech nerozvíjely nijak slibně. Na poli kulturním nebyly téměř žádné. Obchodně-průmyslové styky byly ubohé. Místa odborných poradců, jež Turecko po první světové válce obsazovalo, získávali pro náš naprostý nezájem Němci a Maďaři. Některé československé továrny, jež vyslaly do Cařihradu stálého zástupce, zvolily pro tento účel muže, neznalého turečtiny. Je možno se divit jeho neúspěchu v získávání zakázek? V sultánském Turecku zastávali Slováci a Češi úřední místa bankovní a obchodní. Byli však považováni za Uhry a Rakušany. V Turecké republice se zatím neuplatnili jako Čechoslováci a nenavázali hospodářských vztahů se svým národním státem.⁴¹

Prvního března⁴² jsem odjela z Cařihradu. ... Nádraží v Haidar Paša. Poslední stisky rukou....Úsměvně tváře milých přátel a kynoucí ruce. Už je není vidět. Také město se stává pouhým oblakem, který mizí na obzoru. Jedinou skutečností jsou pole a pastviny Anatolie, turecké země, jež ve svém jméně uchovává řecké

⁴⁰ Rukopis vzpomínek s. 113–114.

⁴¹ Tamtéž s. 114–115.

⁴² Roku 1925.

označení východu slunce. Horské kotliny se ztrácejí v modrých stínech mezi růžově nadechnutými stráněmi. Bezlisté větve platanů ovíví břechtan. Spleť křovin a jmelím ověšených korun ohlašuje blízkost osad, požehnaných meruňkovými sady. A tu už se valí hlinitá voda divoké Sakarye v prudkých vírech mezi kameny skalnatých břehů. Řeka, jež odnášela krev a stony opojných tureckých vítězství. Její malebná divokost je zachycena i na současných tureckých známkách.⁴³

V poledne 3. března dojel vlak do Adany. Jsem nemile překvapena, že tu není rychlík na Haleb. V Cařihradě mne ujistili přímým spojením. Zatím vlak do Syrie jezdí jen dvakrát týdně... Najednou se však stalo spojení se Syrií naprosto nejistým. Hrozí válka s Kurdistanem! V okolí Diarbekiru vypuklo povstání. Počínaje zítřkem bude doprava na tureckých železnicích vyhrazena jen vojsku. Po svém příjezdu jsem dala hotelierovi cestovní pas pro policejní přihlášku. Poslali ho na komisařství. Následující dny jsem se oň marně hlásila. Poslové se vraceli s prázdnou. V pátek připomněla policie, že neřadí a vzkázala, abych si proň přišla v sobotu. V sobotu ráno však odjížděl do Syrie poslední občanský vlak před zahájením vojenských operací proti Kurdům! Požádala jsem hotelového sluhu, aby mne doprovodil na k a r a k o l přesto, že je pátek... Za stolem seděl hubený snědý muž. A vida, tamhle je i šedý československý pas. Omlouvám se za rušení pátečního klidu té nehybné, podezíravé tváři, dřív než dá průchod své nelibosti. Úspěšně a nevládně začal nedůvěřivý výslech. Ve vzduchu je válečná výprava, a tahle šedivá knížka chce cestovat do Bagdadu. Položil na ni ruku, jako by chtěl zdůraznit: nedám! ... „Pro všechny druhy lékařského studia je nejlepší Cařihrad“, míní můj vyslyšatel. Pověděla jsem o svém pobytu na stambulských klinikách. Vstal už beze slova a odešel k řediteli pro vízum. „Vlastně vám závidíme“, řekl, když vracel průkaz. „Mluvíte s námi naší řečí, my vaši nemůžeme.“⁴⁴

Na nádraží nás uvítala písková vánice... V oddělení se mnou jede Turkyně se dvěma dětmi a třináctiletou služebnou. Její muž, důstojník, je v sousedním voze. Občas jí posílá k posluze vojáka. Děti skotačí, chtějí to a ono. Matka jim však sama nic nepodá. Jen úsečně rozkazuje rozcuchanému děvčátku – a to pro ustavičné obsluhování jiných nemá ani čas, upravit také sebe... Vichr ustal Nad písčitou rovinou Kilikie vzešel slunečný den. Tu a tam je už vidět ojedinelého oráče. Je sedmý březen. Následujícího rána je rychlík u cíle, ve severosyrském Halebu. H a l e b – město, jehož arabské jméno hlásá hojnost mléka. Starobylá křižovatka

⁴³ Rukopis vzpomínek s. 127.

⁴⁴ Tamtéž s. 129–131.

Obr. 5: Ulička z Velkého bazáru v Cařihradě (Stambul). Archiv Kateřiny Bartošové.

obchodních cest, město pevných kamenných domů. Po věky táhly tudy karavany od Středozevního moře do Mezopotamie a od Egypta k Anatolii. Mísila se plemena, národy si tu předávaly svá náboženství i své výrobky.⁴⁵

Konečně byla fordka připravena k odjezdu.⁴⁶ ... Na prvním rozcestí za městem je však celní a pasová prohlídka... Za chvíli se vrací řidič ze strážnice s dotazem: pasová kontrola nerozumí, jaký poddaný je Čechoslovák. „Žádný poddaný. Svobodný příslušník vlastního státu.“ Trvám všude jen na jméně obou státních národů, bez podrobného vysvětlování zeměpisné polohy. Zejména se mi přičí vyslovovat milované jméno v souvislosti s bývalou monarchií. Neboť jsem už poznala, že její jméno, jednou vysloveno, úplně zahladí naši státní individualitu. Čechy a Slováky neznají, Austrii ano. Každý si pak zjednoduší neznámé známým. V halepském hotelu, kde bydlíval prof. Hrozný, ho označovali za rakouského archeologa... Vrátili nám cestovní průkazky... Brzo odbočí fordka s výborné

⁴⁵ Tamtéž s. 132–133.

⁴⁶ Majitel zdůvodňoval odkládání odjezdu nepříznivým počasím, ve skutečnosti čekal na další pasažéry.

halepské silnice... Míjíme několik vesnic s kupkovitými chatami z uplácené hlíny. Pak i ty přestanou a začne kamenitá pustá rovina, jen tu a tam zvlhčená do nízkých návrší. Řidič je zároveň majitelem našeho vozu. Jmenuje se Arsen... Před západem slunce jsme dojeli k široké stuze Eufratu... Jsme právě v místech, kde prastarý proud mění svůj jižní směr v jihovýchodní... Skoro v pravém úhlu se zde obrací ke krajům, kde se na jeho březích už po několik tisíciletí rozvíjely a stály složité civilizace. Arsen rozhodl, že budeme přenocovat v Meskene. Zastavil před dřevěnou boudou prodavače. Nablízku je několik kamenných chatrčí francouzské stráže. Moji spolucestující začali vařit čaj. Nedaleko se rozložilo stádo velbloudů, hlídané beduiny... Dřevěná bouda má vedle krámků jedinou místnost... Toť noclehárna eufratské stanice. ... Za úsvitu jsme vyjžděli z Meskene...⁴⁷

Odpoledne jsme dojeli do Dér ez-Zoru. Rádi bychom pokračovali v cestě, ale marně čekáme od půl třetí do pěti na pasové ověření. Celnice se nám neotevřela. Musíme v městečku přenocovat.⁴⁸ ... V Dér- ez-zoru se sbíhají dvě cesty: severní kurdistánská od Mosulu a středomezopotamská od Fellúdí. Řecký „Kraj mezi řekami“, Mezopotamie, označoval právě toto dvojí území. Název se časem rozšířil na celou zemi, takže zahrnul neprávem i přímoří. Naopak pak Angličané přenesli arabské jméno přímořské oblasti „Irák“, ve státním označení i na sever. Eufrat má v Dér- ez-zoru dvě ramena. Město se svými zahradami leží především na ostrově mezi nimi. Širší proud je překlenut mostem... Část francouzské posádky, africké oddíly, se právě převážejí na východní břeh. Výprava k hranicím vzbouřeného Kurdistanu... Celní formality dovolily nám opustit Dér- ez-Zor teprve druhého dne v devět hodin. Turecký obchodník tu byl u cíle své cesty, jeho místo ve voze zaujal Bagdadán...⁴⁹

Kamenitá syrská poušť není pro řidiče nijak příjemná. Minuli jsme už dvě automobilové kostry... Nepotkáváme už stád ani nomádů. Jen zřídka jede proti nám motorový vůz... V chvějícím vzduchu před námi se zrcadlí vodní hladiny. Jsou ty skvrny lodě nebo palmy? Zavodiňovací kola, či velbloudi a lidé? Po několika kilometrech voda i představa jakéhokoli života se stala přeludem. Klam fatamorgany se stěhuje o kus dál... V poledne jsme dojeli do Abú Kemálu, pohraniční stanice francouzského mandátního území. Velitel posádky právě odešel k obědu. Do dvou prý úřadovat nebude. Fordka stojí bezradně v prudkém slunci proti chatrčím z hlíny a rákosu....Což kdybychom použili francouzského dopo-

⁴⁷ Rukopis vzpomínek s. 135–137.

⁴⁸ Tamtéž s. 141.

⁴⁹ Tamtéž s. 142.

Obr. 6: Cařihrad – krámek žehliče fezú a fezníka. Archiv Kateřiny Bartošové.

ručení? Poslala jsem poručíkovi legační list. Byl ochotný podepsat doklady a vůz se rozjel k hranicím. Po dvouhodinové jízdě uvítal nás Irák v osobě dvou snědých Arabů jízdni strážce.⁵⁰

Na úsvitě 15. března jsme vyjeli z Hítu. Za dvě hodiny jsme dojeli ke spojnému bodu obou pouštních cest, do Rumády. Zase celnice. Potom však už poslední eufratský úsek. Byl pro nás zahalen pískovou žlutošedou fujavicí, která nepropuští slunce a nedovoluje rozhled. Naplňuje vzduch těžkým pachem prachu. Ústa i nos jsou ho plny, zuby skřípají písečnými zrnky. Pokožka, skla brýlí, povrch automobilu. se v okamžiku pokryly šedou vrstvou. A d ž á d ž , prach říkájí v Iráku svým moučným písečným mlhám a „jedovatým“ vánicím. Až do Fellúdzý, naši poslední zastávky na Eufratu, nás provázal adžádž. Sotva jsme však přešli fellúdzský most, zjasnila se rychle na druhém břehu prašná mlha. Fordka si oddechla. Tak dlouho zápolila s nesjízdnou pahorkatinou. Teď se s rozkoší rozběhla po rovině jako mlat.⁵¹

Okolo poledne se blížíme k irackému hlavnímu městu. Vzduch je svěží, slunce jasně svítí... Od Chyrského mostu vede asfaltová silnice kolem kolejí a výhybek západního nádraží... Než se mohu porozhlédnout, jsme u Tigridu. Dřevěné terasy kaváren shlížejí na řeku a pobřežní ruch. Vjíždíme kolem nich na člunový most.

⁵⁰ Tamtéž s. 143.

⁵¹ Tamtéž s. 151.

Džsr Maude. Odtud je teprve vlastně vidět město. Žlutavé a šedé cihlové domy s arkýři, a modrými nebo hnědými balkony a s plochými střechami vroubí širokou, klidnou, šedozeleňou řeku. Koruny datlovníků a košatých tmavých nebu - ků zpestřují jednotvárnost šedého zdiva. Tyrkysové a žluté korunky minaretů odrážejí slunce nad šedí kopolí a střešních teras. ... Prkna na mostě chrastí, lanová skřípá. Blížíme se druhému břehu. Po nakloněné rovině posledního úseku vyjíždí vůz vzhůru, na pevnou půdu levého břehu. Zatočit doprava, na hlavní bagdadskou třídu. Zastavil před hotelem. Je neděle. Má cesta Praha – Cařihrad – Bagdad je u konce.⁵²

Po půl roce od doby, kdy se MUDr. Vlasta Kálalová rozloučila s domovem, s rodinou, rodným domem i prezidentem Masarykem, dospěla k vytčenému cíli. Patnáctého března roku 1925 dorazila do iráckého Bagdádu, který se stal na několik příštích let jejím novým domovem a hlavně pracovním působištěm. Čekala ji ještě řada problémů, obtíží a komplikací – nicméně první významný krok byl učiněn. Ocitla se uprostřed města Bagdádu a jeho obyvatel, z nichž se v budoucnu řada stala jak jejími pacienty, tak i dobrými přáteli.

⁵² Tamtéž s. 152–153.

Fenomén žebrání v Praze – etologická analýza

Marina Alekseevna Vančatová, Marina Lvovna Butovskaya, Jaroslava Pavelková

Úvod

Žebrání jako fenomén se naplno projevilo ve východní Evropě po pádu komunistického režimu. Ztráta tradičních sociálních jistot garantovaných státem, vysoká nezaměstnanost a velký počet uprchlíků, vyvolal relativně vysoký výskyt lidí, kteří se živí žebráním na ulicích velkých měst⁵. Náš výzkum v letech 1999–2001 byl zaměřen na tento fenomén. V této práci prezentujeme část projektu, která je zaměřena na strategii žebrání a chování žebráků v Praze.

Metodika

Cílem projektu „Urban beggars in Eastern Europe“ bylo zjistit jakým způsobem lidi na ulici žádají o peníze. Celkem bylo pozorováno 65 žebráků. Zaznamenávalo se pohlaví žebráků, jejich věkové složení, národnost, oblečení, způsob žebrání. Rovněž jsme zaznamenávali reakci lidí, kteří poskytli peníze žebrajícím. Rovněž bylo zaznamenáváno, jestli žebráci mají nějaký handicap, jestli žebrají s dětmi nebo jestli u sebe mají nějaká zvířata. Rozhovory s žebráky (60) a s lidmi, kteří poskytli příspěvek (600), budou součástí další publikace. U každého žebráka se pozorování provádělo tak dlouho, dokud dotyčný nedostal příspěvek od 15 dávajících.

Základní databáze byla vypracována v programu Microsoft Excel, zpracování dat pak programy Corel QuattroPro 8.0 a Statistica 5.0.

Výsledky

Převážná většina žebrajících v České republice se vyskytuje v hlavním městě Praze. Ale i v ostatních velkých městech se objevují žebráci, i když

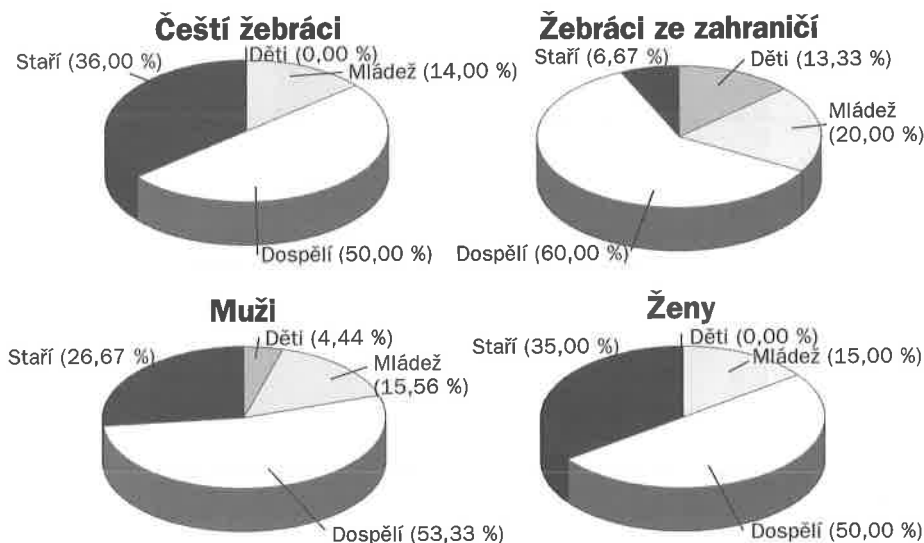

Obr. 1: Žebrající matka s malým dítětem – cizinka.

v menším počtu. Kromě Prahy jsme zaznamenali žebráky v Brně, Liberci, Ústí nad Labem, Olomouci. V několika menších městech byli žebráci především na autobusových nebo železničních nádražích (Kunvald, Hradec Králové, Sušice, Jičín, Frýdek-Místek, Kralupy).

Hlavní pozornost jsme věnovali studiu žebřáků v Praze. Žebráky, kteří se zde vyskytují, lze rozdělit do dvou skupin – občané České republiky a Rumunsko (v menší míře Bulharska, ojedinele Moldávie, Ukrajiny). Tyto dvě skupiny se liší jak strategií žebření, tak i dobou, kdy se této činnosti věnují. Ukázalo se, že na ulicích Prahy žebrají především Češi a nikoliv cizinci (Čechů bylo pozorováno 76,92 %, cizinců 23,08 %).

Převážná většina žebřáků české národnosti setrvává na jednom místě. Jenom malý počet z nich chodí po ulici a oslovuje chodce. Tito lidé se snaží chovat nenápadně, neoslovují každého. Kromě klasických žebřáků, sedících na chodníku, jsme zaznamenali dvě další menší skupiny s jinou strategií žebření. Je to malá skupina mladých narkomanů, kteří oslovují lidi na autobusovém nádraží Florenc, na stejné stanici metra a v okolí nádraží. Žádají peníze, údajně na autobus nebo na cestu domů, ale podle informací streetworkerů patří tato skupina k narkomanům. Někteří narkomani využívají jarních a letních měsíců a žádají o peníze údajně na maturitní večírek (což je tradice maturantů v ulicích Prahy a v metru, v období maturit). „Falešní maturanti“ žádají o příspěvek třeba i v červnu-červenci, kdy maturitní večírky již dávno proběhly.

Obr. 2: Věkové složení žebřáků: a) Češi a cizinci, b) muži a ženy.

Jiná, menší skupina údajně hluchých lidí obchází jednotlivě restaurace v centru Prahy. Kladou na stoly přívěšky na klíče, nebo nějaké podobné suvenýry, spolu s kartičkou, kde nabízejí prodej těchto věcí za zhruba 50 Kč. Zdůrazňují, že jsou hluchí, a že je to jejich jediný výdělek. Reálná cena tohoto zboží se pohybuje kolem 10–20 korun. Potom, co rozdají na stoly tyto věci s kartičkou, vrací se dotyčná osoba zpět a sbírá buď peníze za prodej, nebo nekoupené věci s kartičkami zpátky. Podle sdělení policie a sociálních pracovníků nejsou všichni tito lidé hluchí.

Pohlavní složení pozorovaných žebřáků bylo následující – značně převládali muži – 69,23 %. Ženy představovaly 30,77 % všech žebřáček. Je zajímavý rozdíl v zastoupení pohlaví u Čechů a rumunských Romů: u Čechů bylo mužů-žebřáků 3x víc než žen, u Romů je počet mužů a žen zhruba stejný (obr. 2 a, b).

Velice zajímavé je věkové složení žebřáků (tab. 1).

Tabulka č. 1: Věkové složení žebřáků.

Věková skupina	Celkem (%)	Občané ČR (%)	Cizinci (%)
1. Děti (3–15)	3,08	0	13,33
2. Mládež (16–35)	15,38	14,00	20,00
3. Dospělí (36–55)	52,31	50,00	60,00
4. Starší (56 a více)	29,23	27,69	6,67

Obr. 3: Stojící žebřák – natahuje ruku, aktivní žebřání.

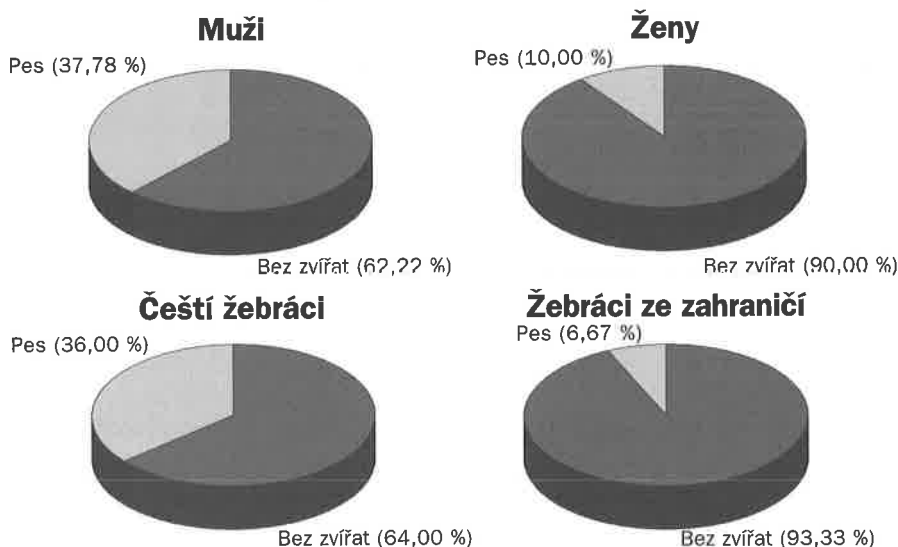
Obr. 4: Sedící žebřák s postiženou rukou – žebřá pasivně, čeká na almužnu, lidi neoslovuje.

Jak je vidět z této tabulky, převážnou většinu žebřáků tvoří dospělí lidé v produktivním věku nebo důchodci. Mladých lidí je poměrně málo. Jsou to především narkomani nebo mladé matky s malými dětmi (obr. 1). Zajímavý je rozdíl ve věkovém zastoupení u Čechů a Rumunů. Žádné české dítě nebylo pozorováno při žebřání, naopak aktivně žebřaly rumunské děti (13,33 %). Sem nejsou započítávány děti do dvou let, které jsou s matkami-žebřáčkami, ale sami nežebřají – většinou jsou u matek v náručí.

U většiny pozorovaných žebřáků bylo oblečení horší kvality nebo špinavé (71,88 %). Zvláštní skupinu z tohoto hlediska tvořili především slepí žebřáci, kteří byli čistí a měli relativně dobré oblečení. Do této skupiny patřili též lidé, kteří provozovali hudební produkci, i když zdaleka ne všichni.

Zhruba jedna čtvrtina žebřáků v Praze žebřá aktivně. To znamená, že oslovují lidi na ulici nebo provozují nějakou činnost. Tři čtvrtiny žebřáků žebřají pasivně, čekají na almužnu. Zhruba 38 % přitom stojí (obr. 3), kolem 60 procent sedí, a jenom 1,5 % leželo na chodnících. To odpovídá i strategii žebřání – 50,77 % všech žebřáků mělo před sebou kelímek na peníze, 44,62 % natahovalo ruku. Aktivně ústně žádalo o peníze 1,54 % všech žebřáků a 3,08 % mělo písemnou žádost.

Ze všech žebřáků, které jsme pozorovali, měl velký počet nějaký handicap – 46,15 % (obr. 4 a obr. na obálce), ostatní byli zdraví. Ovšem někteří

Obr. 5: Přítomnost zvířete při žebření: a) muži a ženy, b) češi a cizinci.

z postižených svoje onemocnění jenom předstírají. Například, rumunské ženy často sedí na zemi a mají vystavenou jednu nohu. Druhou mají skrčenou pod sukni a sedí na ní, aby vznikl dojem, že jsou invalidé. Někteří žebráci mají obvázané končetiny gázou, ale nikdo neví, jestli jsou doopravdy zranění. Ovšem ti, kteří mají nějaký handicap, se ho snaží nejvíc ukázat – chybějící končetiny, úrazy, jsou na vozíčku, slepí atd.

Zhruba 1/3 žebřáků měla u sebe zvíře, výhradně psa nebo několik psů. Zvířata jiných druhů nebyla zaznamenána (obr. 5 a, b).

Úspěšnost žebření jsme hodnotili podle doby, kterou potřeboval jeden žebřák, aby mu poskytlo peníze 15 lidí. V průměru to trvalo 52 minuty 18 vteřin. Minimální doba pro 15 dávek byla 7 minut, maximální – 146 minut. Úspěšnost žebření závisela na tom, jestli byl dotčený postižený nebo ne. Nejúspěšnější byli slepci (bez rozdílu pohlaví). V průměru trvalo 12 minut, než jim 15 lidí poskytlo almužnu. Za nimi následovali žebráci se psy. Nejhorší na tom byli ostatní handicapovaní – průměrná doba pro 15 almužen byla 71,46 minut. Také místo žebření ovlivňuje úspěšnost. Nejrychleji dávají lidé peníze v metru, kde vlak přijíždí do stanice zhruba každé 3–4 minuty, a vždy někdo z přijíždějících dá nějaké peníze. Kombinace obou těchto faktorů – slepí v metru – zařazuje tuto kategorii na první místo. Pokud v metru žebřá jinak handicapovaný člověk, než nevidomý, jeho úspěšnost je menší. Také velké seskupení lidí ve stanici v dobu špičkového pro-

Obr. 6: Žebrající rumunské dítě.

vozu snižuje úspěšnost, protože lidé na žebrající dobře nevidí, spěchají a nemají moc možností se zastavit.

Diskuse

Zvláštní pozornost musíme věnovat přítomnosti žebrajících cizinců v Praze. Jsou to především rumunští Romové. Na rozdíl od Čechů, kteří žebrají celý rok, tyto skupiny přijíždějí do Prahy především v létě a v období vánoc. Žebrají hlavně ženy a děti nebo handicapovaní⁶. Jsou dobře organizovaní. Často používají pro komunikaci mezi sebou mobil. Na rozdíl od Čechů jsou velice dotěrní, neodbytní, často tahají chodce za oděv. Po oslovení odmítají komunikovat. Většinou jsou schopni pojmenovat jakékoliv město, kde probíhá válečný konflikt (Kosovo, Sarajevo atd.). Část žebrajících rumunských žen nosí s sebou kartičku s písemnou žádostí o peníze. Převážná většina těchto žebráků chodí, na jednom místě sedí jenom ženy s malými dětmi (do 2 let). Jedna rodina, kterou jsme pozorovali delší dobu, žebrela pohromadě. Na zemi seděla matka s malým dítětem a asi 15–20 metrů od ní žebrali její dva synové – asi 5 a 10 roků staří (obr. 6). Tato rodina (děti) přijímala i jídlo (ovoce). Některé z jiných dětí jídlo odmítaly, chtěly peníze. Někteří z těchto žebráků se pohybují v restauracích rychlého občerstvení (McDonalds, KFC). Tam žádají o peníze s kar-

tičkou (písemná žádost), pokud jim peníze odmítnou dát, ukazují na jídlo a žádají jídlo.

Další skupinou cizinců jsou děti, které většinou chodí ve dvojicích ve vagoncích metra. Zpravidla jeden hraje na harmoniku a druhý vybírá peníze do kelímku. I když v Praze převažují žebraři – Češi, sdělovací prostředky vyvolávají u obyvatelstva dojem, že žebraří hlavně cizinci (MF Dnes, 2000, 2001, Právo 2000). Zastupitelstvo hlavního města Prahy v dubnu 2000 přijalo vyhlášku, zakazující žebření prakticky v celém centru Prahy, kde je nejvíce turistů^{4,5}.

Je zakázáno žebřit u muzeí, na zastávkách tramvají a v jejich okolí, v metru. Povoleno je žebření pouze u kostelů a v okrajových částech Prahy. Je tolerováno žebření, spojené s hudební produkcí. Tato vyhláška změnila strategii žebření. Více žebřáků se začalo vyskytovat u kostelů. Někteří z žebřáků se spojili do menších skupin, kdy jeden žebřá, a druhý hlídá, jestli nejde policie. Více žebřáků začalo raději oslovovat lidi, snaží se být nenápadní. I když policie ukládá pokuty, většinou to nemá žádný význam, protože žebraři říkají, že nemají žádné peníze.

Zákaz žebření vyvolává polemiku mezi lidmi. Část obyvatelstva s ním souhlasí, část ne^{1,2,3}. Zvláště v zimě se spousta žebřáků stahuje do metra, i když i tady platí zákaz žebření. Jak ukázaly naše rozhovory se žebřáky, většina z nich nejsou bezdomovci. Hlavní příčina žebření – nedostatek prostředků z důchodů, ztráta práce, zdravotní postižení. Při srovnání s obdobným výzkumem například v Rusku se ukázalo, že česká společnost je poměrně xenofobní. Při otázce dávajícím, komu by nikdy nedali peníze, jsme byli nuceni zavést zvláštní kategorii pro odpověď – cizincům a matkám s malými dětmi (jsou to především cizinky). Toto byla druhá nejvíce se vyskytující kategorie odpovědí (první – alkoholicí, narkomani). Ukázalo se, že většina argumentů zastupitelstva hlavního města Prahy a kampaň ve sdělovacích prostředcích proti žebření, je v rozporu s výsledky našeho výzkumu.

Tento výzkum byl prováděn za finanční pomoci Research Support Scheme (grant č. 2198/138/1999).

Literatura

- 1 Bělíková, M.: Děti žebraří už i v křižovatce. *MF Dnes*, 19. 7. 2001, C/4.
- 2 Bělíková, M.: I přes zákaz je žebřáků hodně. *MF Dnes*, 20. 7. 2001, C/3.
- 3 Habart, P.: Vyhláška o žebření je nehumánní. *MF Dnes*, 26. 4. 2001, s. 2.

- ⁴ Hrbek, M.: Pražští radní jsou pro zákaz žebrání v centru. *Právo*, 19. 4. 2001, s. 3.
- ⁵ Řehořová, M.: Povolání: Žebrák. *Patron* 5, s. 6–9.
- ⁶ Vančatová, M. A. – Butovskaya, M. L.: Ethological analysis of begging behaviour in Prague. *Advanced in Ethology*, 36, 2001, s. 40–41.
- ⁷ *Vyhláška hlavního města Prahy č. 18/03 ze dne 27. 4. 2000 o omezujících opatřeních k zabezpečení místních záležitostí veřejného pořádku v souvislosti se žebráním.*

Begging phenomenon in Prague – ethological analysis

Marina Alekseevna Vančatová – Marina Lvovna Butovskaya – Jaroslava Pavelková

Ethological observations of beggars were in Prague in 1999–2000. From 65 beggars man two times more frequent than woman. All beggars were divided into two groups: Czech residents and Rumania gypsies who travel to Prague several times per year and stay here during several months. The strategy of begging is different for these groups. Czech beggars preferred begging on the one place, sitting or standing during begging. Romanian beggars preferred walking on the main streets and active begging (address and touch the people). Because Czech populations is xenophobe so Czech beggars are more successful. We have observed the maximum of giving and maximal frequency for blind beggars. The beggars with pets follow them, then beggars with handicaps and others. At the attractive places in the centre of Prague some beggars changed regularly their places after the several hours. Most of them are organised in small group and helps one to other: when one of them is begging, his friend give him the water, cigarettes, observes the police etc. Part of Czech beggars is begging near the churches. We observed that the Czech givers are much more active in comparison with foreign tourists. Beggars came near church before mass or stay near church for a long time if the church is situated in the tourist zone. More successful beggars are in underground because the frequency of the people namely in the stations in downtown is very high.

Analýza sousedství, především s Romy

(Výsledky sekundární analýzy dat z výzkumů Evropské hodnoty 1991, 1999 a ISSP Religiozita 1999 za Českou republiku)

Libor Prudký

Téma sousedství je často předmětem výzkumného zájmu. Soustřeďuje se v něm totiž několik skutečností vztahujících se k odmítání či naopak přijatelnosti sociálních, rasových, případně dalších souvislostí běžného existování. Porovnání přijatelnosti sousedů je proto zdrojem poznatků při analýze norem chování, hodnotových struktur, stereotypů a dalších duchovních reflexí života, je ovšem předmětem zájmu i při analýze vztahů ke konkrétním sociálně či jinak problémovým skupinám obyvatel, při analýze míry xenofobie ve společnosti, případně rasismu, atd.

Při analýzách sousedství je možné vyjít z různých hledisek a východisek. Následující text je založen na jednoduchém východisku: sousedství je nahlíženo z hlediska míry odmítání určitých potenciálních sousedů (jde o „nechtěné sousedství“), tedy jako zdroj pro poznání postojů k vymezeným skupinám, které mají – jak se předpokládá – charakter určitých sociálně problémových entit. Diference, shody, trendy a vlivy na zjištěné diference je možné proto chápat jako atributy postojů k takovým skupinám. Analýza byla realizována v souvislosti s výzkumem soužití majority s romskou minoritou, proto je zájem soustředěn především na sousedství s Romy. (Téma bylo zpracováváno v agentuře POINT, která je součástí Centra pro výzkum osobnosti v etnických a sociálních souvislostech.)

Zdrojem poznatků jsou reprezentativní sociologická šetření realizovaná v naší zemi v devadesátých letech minulého století. Konkrétně se jedná o výzkumy:

European Value Study (zkratka EH), sběr v roce 1991, reprezentativní výběrový soubor české populace starší 18 let o rozsahu 2109 dotazovaných;

International Social Survey Programme, téma Religiozita, (zkráceně Religiozita) sběr v roce 1999, reprezentativní výběrový soubor české populace starší 18 let o rozsahu 1224 dotazovaných;

European Value Study (rovněž zkratka EH), sběr v roce 1999, reprezentativní výběrový soubor české populace starší 18 let o rozsahu 1909 dotazovaných.

Ve srovnávaných výzkumech je problematika nechtěného sousedství zkoumána ve více případech, ve třech velkých výzkumech jde ale o srovnání prakticky identické: dotazovaní měli u patnáctiřádkové nabídky rozhodnout o míře nepřijatelnosti sousedů, kteří odpovídají vždy jedné charakteristice, jednomu řádku nabídky. Vzhledem k tomu, že jak nabídka, tak její hodnocení jsou téměř identické, nabízí se tu vzácné srovnání. Jednak jde o srovnání ověřující spolehlivost údajů ve dvou velkých výzkumech realizovaných v témž roce, jednak jde o srovnání v čase, protože data jsou za rok 1991 a 1999.

Neshody mezi jednotlivými výzkumy ve formulování, užití a záznamu odpovědí na otázky byly jen ve dvou případech názvu nechtěného sousedství. Zatímco v roce 1991 byl jeden z možných deviuujících sousedů označen jako „člověk často opilý“, v roce 1999 byl ve výzkumu Evropské hodnoty použit výraz „těžký alkoholik“. Drobný rozdíl byl i v označení „citově nevyrovnaných lidí“: jednou – v roce 1999 – bylo použito toto označení, v roce 1991 pak šlo o výraz „citově a duševně nevyrovnaní lidé“. Jak porovnání významů, tak porovnání výsledných diferencí neukazuje, že by tyto rozdíly měly vliv na vyjádřené postoje. Nejde v žádném případě o překážku v komparacích.

Vzhledem k tomu, že jsme při srovnávací analýze mohli vycházet z analýzy dat (nejen tedy z publikace výsledků), použili jsme několik analytických postupů. Nejjednodušší je prosté srovnání frekvenční analýzy, doplněné porovnáním shody v pořadí průměrů. Pak byla zpracována faktorová analýza a k vybraným „zástupcům“ jednotlivých faktorů jsme propočítali statistickou analýzu vztahů s tím, že jsme hledali koreláty k jednotlivým postojům, včetně přirozeně postoje k sousedství s Romy. Analýzu ukončil postup opřený o vícerozměrné škálování, včetně grafického vyjádření shluků. Tyto postupy umožnily do hloubky charakterizovat vztah k sousedství s Romy jak v čase, tak v souvislostech s dalšími variantami nechtěného sousedství.

1. Pořadí nechtěného sousedství, distance mezi postoji

Nejprve prezentujeme celkové vyjádření postojů k problémovým sousedům tak, jak je jednotlivé výzkumy přinesly. Jde o podíly explicitě odmítnutých sousedství z celku dotazovaných. Vzhledem k tomu, že jde o reprezentativní šetření, je možné s uvedenými podíly pracovat i jako s vyjádřením postojů celé dospělé populace ČR.

Tabulka č. 1: Pořadí podle toho, koho by dotazovaní nechtěli za sousedy (Pořadí označení nechtěných sousedů je podle výsledků výzkumu EH 1999)

Nechtění sousedé	EH 1991		EH 1999		ISSP RE 1999	
	%	Poř.	%	Poř.	%	Poř.
Lidé často opilí (těžcí alkoholici)	81,0	1.	75,5	1.	70,8	1.
Lidé užívající drogy	77,9	2.	73,3	2.	69,8	2.
Lidé s kriminální minulostí	70,2	4.	63,9	3.	60,2	3.
Romové	73,4	3.	39,9	4.	41,9	4.
Levicoví extrémisté	31,3	7.	30,8	5.	31,9	6.
Pravicoví extrémisté	30,0	8.	28,9	6.	32,2	5.
Lidé, kteří mají AIDS	49,2	6.	20,6	7.	20,8	8.
Homosexuálové	50,7	5.	19,7	8.	23,4	7.
Přistěhovalci, cizí dělníci	22,9	11.	19,4	9.	19,7	9.
Citově (duševně) nevyrovnaní	27,1	9.	18,8	10.	19,4	10.
Muslimové	22,8	12.	15,2	11.	15,3	11.
Lidé odlišné rasy	24,7	10.	9,8	12.	7,7	12.
Velmi početné rodiny	14,0	13.	8,6	13.	6,4	13.
Židé	13,0	14.	4,4	14.	4,4	14.

Znění výroků (variant odpovědí) je doslovně převzato z citovaných empirických výzkumů. S tímto zněním pracujeme i v komentářích.

Porovnání výsledků výzkumů v té nejelementárnější rovině ukazuje několik pozoruhodných poznatků:

- Míra shody mezi výsledky výzkumů Evropské hodnoty 1999 a Religiozita z téhož roku je velmi vysoká. Výsledky obou výzkumů vzájemně dokládají platnost a spolehlivost získaných dat.

- Ukázalo se, že čtveřice nejvíce odmítaných sousedů je podle všech 3 výzkumů stejná: vůbec nejsilněji (pro asi 70 až 80 % populace jsou nepřijatelní) odmítání sousedé jsou vždy alkoholici. Do této skupiny nejvíce odmítaných patří také ti, kteří užívají drogy, dále sousedé s kriminální minulostí a konečně Romové. Teprve pak – a s velkým odstupem – jsou jako sousedé nepřijatelní političtí extrémisté, lidé onemocnělí AIDS a homosexuálové. Vlastně překvapivě nízké je odmítání sousedství s přistěhovalci, včetně cizích dělníků u nás – týká se asi 20 % populace. Prakticky stejné je odmítání duševně nemocných sousedů. Muslimové jsou jako sousedé nepřijatelní asi pro 15 % populace. Příslušníky jiné rasy by za sousedy nechtělo jen asi 7 až 10 % obyvatel a konečně nejmenší odmítání je vůči sousedství velmi početných rodin či židů – týká se jen přibližně 5 % populace u nás.
- Ze 14 sledovaných skutečností ve 12 došlo v roce 1999 vůči roku 1991 k poklesu odmítavého postoje. Znamená to, že v naší společnosti za období od roku 1991 do roku 1999 jasně narostla tolerance vůči „odlišným“. Z dat nerozpoznáme, zda jde o nárůst tolerance na základě růstu nezájmu o nejbližší okolí nebo zda jde skutečně o projev růstu respektu vůči odlišným. Podle toho, že se zvyšuje tolerance i vůči těžkým alkoholikům se zdá, že není možné odmítnout ani to zdůvodnění, které jsme uvedli nejprve. Ale, snad, nebude převažovat. V každém případě je pokles nesmiřitelnosti – či růst tolerance – ve společnosti zřejmý.
- Pořadí a seskupování variant nechtěného sousedství se v uplynulých deseti letech zásadně nezměnilo. Vzhledem k jasnému zachování míry odmítání relativně narostla váha politického extrémismu. Nejpodstatnějším projevem změn je ale celkové zvýšení hladiny tolerance v naší zemi.
- Pořadových rozdílů v letech 1999 proti roku 1991 mírně ubylo. Porovnání frekvenční analýzy (viz další text) ukazuje, že v roce 1991 bylo možné rozlišit pořadí deseti stupňů, v roce 1999 jich bylo osm (výzkum EH) respektive devět (výzkum religiozity). Svědčí to o určitém sblížení celkových přístupů, o menší diferenciaci při celkovém růstu tolerance.
- Odmítavé postoje zůstaly v roce 1999 proti roku 1991 v podstatě zachovány jen u dvou druhů sousedství – vůči příznivcům levicového či pravicového extrémismu. Nejde o odmítání příliš silné – týká se asi 30 %

populace – ale stálé. Vůči politickému extrémismu je míra narůstající tolerance v naší zemi imunní.

- Vůbec nejvyšší je růst tolerance vůči možnosti mít za sousedy Romy: jde o snížení v řádu 30 % populace, tedy skoro na polovinu situace v roce 1991. Jde o jedno z neoptimističtějších čísel ze všech šetření s nimiž jsme dosud pracovali.
- Téměř na stejné úrovni nárůstu tolerance je přijatelnost sousedství s homosexuály a s lidmi, kteří mají AIDS. I tady došlo k poklesu nepřijatelnosti sousedství s nositeli uvedených charakteristik v rozsahu od 27 do 31 %, tedy k poklesu nad polovinu rozsahu odmítavých postojů z roku 1991.
- Vysoký byl také pokles odmítání sousedství lidí odlišné rasy – z téměř 25 % v roce 1991 na asi 7–10 % v roce 1999.
- Porovnání absolutních nárůstů tolerance v roce 1999 proti roku 1991 ukazuje na nejvýraznější nárůst tolerance vůči sousedům odlišné rasy, židům, lidem nemocným AIDS, homosexuálům, lidem z početných rodin a Romům. (U Romů jde o pokles nepřijatelnosti jako sousedů o 43 bodů, u příslušníků jiné rasy dokonce o 69 procentních bodů).
- U ostatních charakteristik nebyl už pokles tak výrazný, nicméně pokud jde o nepřijatelnost sousedství s lidmi s kriminální minulostí, s lidmi často opilými a s židy jde o pokles v rozsahu kolem 10 %. U postoje k židům jde o pokles na třetinovou úroveň v roce 1999 proti roku 1991.

Porovnání pořadí a průměrů v hodnocení nechtěného sousedství v jednotlivých výzkumech je uskutečněno v následujících tabulkách. Vždy je uvedeno pořadí podle odpovědi jasně odmítající sousedství určité skupiny lidí, pak jsou v tabulce uvedena srovnání podle míry shody průměrů, tedy srovnání do homogenních skupin podle pořadí. Tato shodná pořadová čísla jsou přesnějším vyjádřením diferencí mezi postoji. Ukazují totiž v jakých případech je míra odmítání sousedství shodná či naopak rozdílná. Konečně jsou vždy uvedeny zásadní (nejsilnější) korelační vztahy mezi volbami nechtěného sousedství.

Porovnání frekvenční analýzy a vztahů mezi jednotlivými postoji ve výzkumu Evropské hodnoty 1991:

EV91CR, ot. č. 8 – koho nechce za souseda (1): Pořadí průměrů (na 1% hladině významnosti)											
	Mean	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
8.d) opilci	81,0%	81,0%									
8.k) narkomani	77,9%		77,9%								
8.n) Rómové	73,4%			73,4%							
8.a) kriminálníci	70,2%				70,2%						
8.l) homosexuálové	50,7%					50,7%					
8.j) AIDS	49,2%					49,2%					
8.c) levicoví extrémisté	31,3%						31,3%				
8.e) pravicoví extrémisté	30,0%						30,0%	30,0%			
8.g) duševně nemocní	27,1%							27,1%	27,1%		
8.b) jiná rasa	24,7%								24,7%	24,7%	
8.i) přistěhovalci	22,9%									22,9%	
8.h) muslimové	22,8%									22,8%	
8.f) početné rodiny	14,0%										14,0%
8.m) Židé	13,0%										13,0%

Významné korelace:

extrémisté: 8.c – levicoví x 8.e – pravicoví	0,736
8.j – AIDS x 8.l – homosexuálové	0,495
8.h – muslimové x 8.i – přistěhovalci	0,479
8.h – muslimové x 8.m – Židé	0,468
8.b – jiná rasa x 8.i – přistěhovalci	0,458
8.b – jiná rasa x 8.h – muslimové	0,439

Porovnání frekvenční analýzy a vztahů mezi jednotlivými postoji ve výzkumu Evropské hodnoty 1999:

EV99CR, ot. č. 7 – koho nechce za sousedy: Pořadí průměrů (na 1% hladině významnosti)									
	Mean	1	2	3	4	5	6	7	8
7.D Těžcí alkoholici	75,5 %	75,5 %							
7.K Lidé užívající drogy	73,3 %	73,3 %							
7.A Lidé s kriminální minulostí	63,9 %		63,9 %						
7.N Rómové	39,9 %			39,9 %					
7.C Levicoví extrémisté	30,8 %				30,8 %				
7.E Pravicoví extrémisté	28,9 %				28,9 %				
7.J Lidé, kteří mají AIDS	20,6 %					20,6 %			
7.L Homosexuálové	19,7 %					19,7 %			
7.I Přistěhovalci / cizí dělníci	19,4 %					19,4 %			
7.G Citově nevyrovnaní lidé	18,8 %					18,8 %			
7.H Muslimové	15,2 %						15,2 %		
7.B Lidé odlišné rasy	9,8 %							9,8 %	
7.F Velmi početné rodiny	8,6 %							8,6 %	
7.M Židé	4,4 %								4,4 %

Významné korelace:

extrémisté: 7.C – levicoví x 7.E – pravicoví	0,698
7.J – AIDS x 7.L – homosexuálové	0,450

Porovnání frekvenční analýzy a vztahů mezi jednotlivými postoji ve výzkumu ISSP Religiozita z roku 1999:

IS99RE, ot. č. A39 – koho nechce za souseda (1): Pořadí průměrů (na 1% hladině významnosti)										
	Mean	1	2	3	4	5	6	7	8	9
A39_4 Těžcí alkoholici (d)	70,8%	70,8%								
A39_11 Lidé užívající drogy (k)	69,8%	69,8%								
A39_1 Lidé s kriminální minulostí (a)	60,2%		60,2%							
A39_14 Rómové (n)	41,9%			41,9%						
A39_5 Pravicoví extrémisté (e)	32,2%				32,2%					
A39_3 Levicoví extrémisté (c)	31,9%				31,9%					
A39_12 Homosexuálové (l)	23,4%					23,4%				
A39_10 Lidé, kteří mají AIDS (j)	20,8%					20,8%	20,8%			
A39_9 Přistěhovalci / cizí dělníci (i)	19,7%					19,7%	19,7%			
A39_7 Citově nevyrovnaní lidé (g)	19,4%						19,4%			
A39_8 Muslimové (h)	15,3%							15,3%		
A39_2 Lidé odlišné rasy (b)	7,7%								7,7%	
A39_6 Velmi početné rodiny (f)	6,4%								6,4%	6,4%
A39_13 Židé (m)	4,4%									4,4%

Významné korelace:	
extrémisté: A39_3 - levicoví (c) x A39_5 - pravicoví (e)	0,710
A39_10 - AIDS (j) x A39_12 - homosexuálové (l)	0,531

Srovnání vztahů mezi jednotlivými odmítnutími ukazuje na spojování určitých odmítavých postojů navzájem. Především je zřetelné, že odmítání levicového či pravicového extrémisty jako souseda se netýká jeho zaměření, ale jeho extrémismu: ve všech třech výzkumech je vysoká korelace mezi odmítnutím sousedství jak s levicovým, tak pravicovým extrémistou.

U všech tří výzkumů vystoupila jasná souvislost mezi odmítnutím sousedství s nemocnými AIDS a sousedství s homosexuály: onemocnění HIV je ve veřejnosti spojováno především s homosexuály, i tady jde vlastně o dva aspekty téže situace.

Vůbec nějaké další statisticky významné vztahy mezi postoji byly zaznamenány jen v roce 1991. Týkaly se propojení odmítání přistěhovalců, rasových předsudků, předsudků vůči muslimům a vůči židům. Zajímavé je, že v dalších výzkumech (tedy po osmi letech od výzkumu v roce 1991) se toto provázání neobjevilo. Zdá se, že jednotlivé odmítavé postoje se jaksí osa-

mostatňují: větší zkušenosti např. s přistěhovalci, muslimy, s příslušníky jiných ras snad vedou ke zpřesňování stanovisek vůči nim jako samostatným skupinám než vůči nim jako příslušníkům nějakého širšího společenství, etnika, rasy. To by snad mohlo být chápáno jako pozitivní signál, korespondující s růstem tolerance v naší zemi.

2. Vzájemné vztahy uvnitř postojů – vícerozměrná analýza

Postup vícerozměrné analýzy umožňuje porozumět vztahům mezi jednotlivými postoji k nechtěným sousedům. A z pochopení těchto vztahů lze usuzovat na jejich skutečné obsahy.

Faktorová analýza byla zpracována na čtyři faktory, aby byla možná srovnatelnost. Přináležitost k jednotlivým faktorům je v tabulkách zvýrazněna **boldem**. Vícerozměrné škálování prezentuje seskupování sledovaných proměnných v grafické podobě. Interpretace os, kolem kterých jsou proměnné shromážděny, dává možnost pokusit se o strukturovanější analýzu, někdy dokonce o typologii.

Výzkum EH 1991

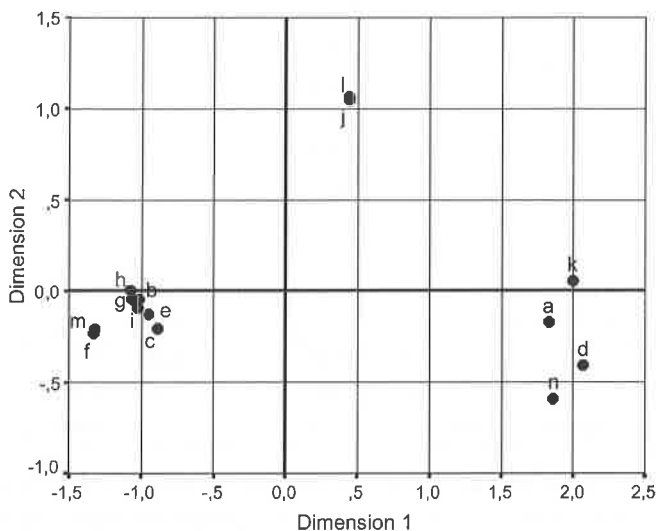
Factor Analysis: Rotated Component Matrix				
	Component			
	1	2	3	4
8.m) Sousedi – Židé	0,723			
8.h) Sousedi – muslimové	0,708		0,182	
8.i) Sousedi – přistěhovalci	0,700			0,213
8.b) Sousedi – jiná rasa	0,679			0,296
8.f) Sousedi – početné rodiny	0,657			-0,109
8.g) Sousedi duševně nemocní	0,559	0,244	0,100	-0,172
8.k) Sousedi – narkomani	0,103	0,788		
8.d) Sousedi – opilci		0,606	0,265	0,205
8.j) Sousedi – AIDS	0,459	0,580		
8.l) Sousedi – homosexuálové	0,451	0,575		
8.e) Sousedi – pravicoví extrémisté	0,371	0,124	0,831	
8.c) Sousedi – levicoví extrémisté	0,389	0,123	0,813	
8.n) Sousedi – Rómové	0,201			0,824
8.a) Sousedi – kriminálníci	0,116	0,425	0,102	0,497

Extraction Method: Principal Component Analysis (forced 4 factors).

Rotation Method: Quartimax with Kaiser Normalization.

Odmítnutí romských sousedů se v roce 1991 nejsilněji váže k odmítnutí sousedů s kriminální minulostí. Mnohem slabší (avšak zaznamatelný) je vztah k faktoru soustřeďujícímu především ty, kteří odmítají sousedy na principu vycházejícím z etnicko-náboženských diferencí (židé, muslimové, přistěhovalci, jiná rasa). Spojení s odmítajícími sousedy s kriminální minulostí je zajímavě propojeno s dalšími odmítnutími založenými spíše na sociálně-deviantních zdrojích (s faktorem 2., který zahrnuje narkomany, opilce i nemocné AIDS a homosexuály). Propojení může být bráno prostřednictvím toho, že odmítnutí sousedů – kriminálníků je sice nejbliž odmítnutí sousedů Romů, ale skoro stejně intenzivně je spojeno právě s odmítnutím narkomanů, alkoholiků, nemocných AIDS a homosexuálů.

Vícerozměrné škálování (EH 1991):

V horním pravém kvadrantu poblíž svislé osy: odmítnutí sousedství s /8.j/ nemocnými AIDS a s /8.l/ homosexuály.

V pravé polovině: 8.k) narkomani, 8.a) kriminálníci, 8.d) opilci a 8.n) Romové.

Ostatní v levém dolním kvadrantu, z toho nejvíce vlevo dole: 8.m) židé + 8.f) početné rodiny a postoje shluklé pod vodorovnou osou: 8.h) muslimové, 8.g) duševně nemocní, 8.b) jiná rasa, 8.i) přistěhovalci, 8.e) pravicoví extrémisté, a 8.c) levicoví extrémisté.

Podle grafického vyjádření shod a diferencí zjištěných vícerozměrným škálováním se ukazuje v roce 1991 blízkost mezi odmítáním sousedů Romů a sousedů s nejkrajnějšími sociálně-deviantními znaky – alkoholiků, lidí s kriminální minulostí a narkomanů. Odmítání založená spíše na etnickém východisku jsou od odmítání romských sousedů velmi vzdálená. To by svědčilo jasně ve prospěch převahy sociálně-deviantních zdrojů odmítání Romů nad zdroji etnickými.

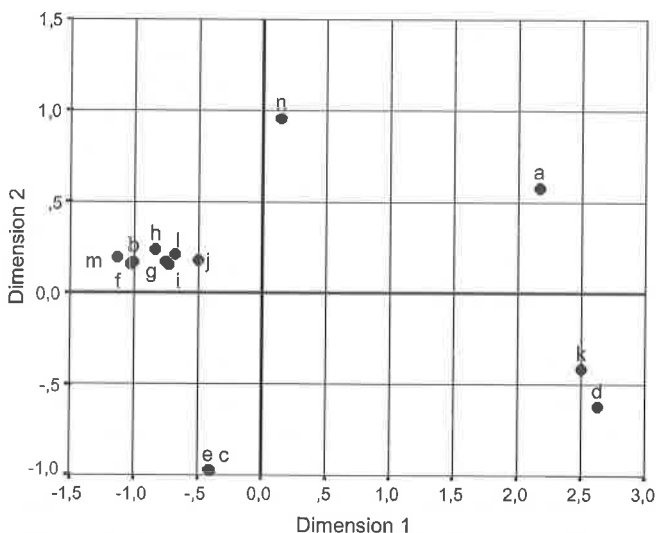
Výzkum EH 1999

Factor Analysis: Rotated Component Matrix				
	Component			
	1	2	3	4
7.B Lidé odlišné rasy	0,693		-0,112	
7.J Lidé, kteří mají AIDS	0,632		0,297	
7.L Homosexuálové	0,629		0,205	
7.H Muslimové	0,618	0,259		0,105
7.M Židé	0,607	0,134	-0,239	
7.I Přistěhovalci / cizí dělníci	0,602		0,102	
7.N Rómové	0,474			0,130
7.C Levicoví extrémisté	0,134	0,897		
7.E Pravicoví extrémisté	0,140	0,894		
7.K Lidé užívající drogy	0,119		0,730	
7.D Těžcí alkoholici			0,708	0,167
7.A Lidé s kriminální minulostí	0,311		0,481	-0,213
7.G Citově nevyrovnaní lidé	0,216		0,166	0,760
7.F Velmi početné rodiny	0,389			0,679

Odmítání sousedství s Romy je na základě výsledků výzkumu Evropské hodnoty z roku 1999 zařazeno obsahově v jiném faktoru než tomu bylo v roce 1991: spojení se sociálně – deviantními východisky je tu nulové. Odmítání sousedství s Romy se sice volně, ale přece jen spojilo s odmítáními spíše vyvěrajícími z etnických či jiných předsudků a stereotypů (s odmítáním sousedství s přistěhovalci, židy, muslimy, lidmi odlišné rasy, ale také s nemocnými AIDS a homosexuály).

Vícerozměrné škálování (EH 1999):

V pravé polovině se umístily postoje:

v pravém horním kvadrantu: 7.N Romové + 7.A Lidé s kriminální minulostí

v pravém dolním kvadrantu: 7.K Lidé užívající drogy + 7.D Těžcí alkoholici

V levém horním kvadrantu nad vodorovnou osou se shlukly postoje:

7.M Židé, 7.F Velmi početné rodiny, 7.B Lidé odlišné rasy, 7.H Muslimové, 7.G Citově

nevyrovnaní lidé, 7.I Přistěhovalci / cizí dělníci, 7.L Homosexuálové, 7.J Lidé, kteří mají AIDS

Dole v levém dolním kvadrantu jsou:

7.C Levicoví extrémisté + 7.E Pravicoví extrémisté

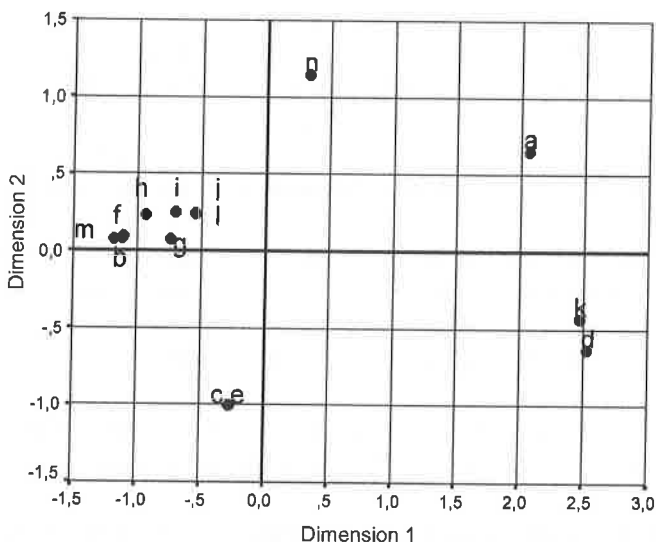
Z vícerozměrného škálování však – na rozdíl od výsledků faktorové analýzy – vzešla jasná oddělenost neochoty sousedství s Romy od odmítání sousedů z etnických příčin. Jestliže je tu blízkost, tak především s odmítáním sousedství s lidmi s kriminální minulostí. Zajímavé je, že na téže straně od osy je také odmítání narkomanů a alkoholiků. Tento poznatek je v rozporu s výsledkem faktorové analýzy téhož výzkumu.

Výzkum ISSP Religiozita 1999

Factor Analysis: Rotated Component Matrix				
	Component			
	1	2	3	4
A39_13 Židé (m)	0,708			
A39_8 Muslimové (h)	0,652		0,139	0,209
A39_2 Lidé odlišné rasy (b)	0,642			0,288
A39_11 Lidé užívající drogy (k)		0,734		
A30_4 Těžcí alkoholici (d)		0,677	0,161	
A39_10 Lidé, kteří mají AIDS (j)	0,523	0,545		
A39_12 Homosexuálové (l)	0,512	0,545		
A39_1 Lidé s kriminální minulostí (a)		0,467		0,365
A39_3 Levicoví extrémisté (c)	0,143		0,891	0,107
A39_5 Pravicoví extrémisté (e)	0,126	0,182	0,882	
A39_6 Velmi početné rodiny (f)	0,155			0,687
A39_7 Citově nevyrovnaní lidé (g)		0,164	0,135	0,633
A39_9 Přistěhovalci / cizí dělníci (i)	0,420	0,125		0,438
A39_14 Rómové (n)	0,325	0,189	-0,154	0,430

Výsledky faktorové analýzy z dat výzkumu religiozity z roku 1999 ukazují na spojení odmítnutí romských sousedů do jednoho faktoru se zvláštním hybridem postojů: s odmítnutím sousedů s početnými rodinami, sousedství s citově a duševně nevyrovnanými lidmi a s přistěhovalci. Spojení s odmítáním sousedů židovského původu, muslimů a příslušníků jiné rasy je slabší, avšak je. Spojení s odmítáním jasně založeným na sociálně-deviantních zdrojích je nulové.

Vícerozměrné škálování (Religiozita 1999):

V pravé polovině se umístily vyjádřené odmítavé postoje k sousedství s:

v pravém horním kvadrantu: Romy (n) + lidmi s kriminální minulostí (a)

v pravém dolním kvadrantu: lidmi užívajícími drogy (k) + těžkými alkoholiky (d)

V levém horním kvadrantu nad vodorovnou osou se shlukly postojové skupiny k:

židům (m), velmi početným rodinám (f), lidem odlišné rasy (b), muslimům (h), citově nevyrovnaným lidem (g), přistěhovalcům či cizím dělníkům (i), homosexuálům (l), lidem onemocnělým AIDS (j).

Dole v levém dolním kvadrantu jsou znovu společně postojové skupiny k levicovým extrémistům (c) a pravicovým extrémistům (e).

Výsledky vícerozměrného škálování z výzkumu ISSP religiozita z roku 1999 se vlastně zcela shodují s výsledky téhož postupu aplikovaného na výzkum Evropských hodnot z téhož roku: blízkost odmítnutí Romů s odmítnutím kriminálníků (či narkomanů a alkoholiků) a vzdálenost s odmítáním založeným na etnických či jinak předsudečných postojích. I zde je tedy rozpor mezi výsledky faktorové analýzy a vícerozměrným škálováním.

3. Statisticky významné vztahy vůči vybraným postojům

Posledním krokem analýzy je propočítání a interpretace vybraných sociálních a demografických vlivů na některé postoje odmítající sousedství. Zvolili jsme 10 indikátorů, které byly ve srovnatelné podobě užity ve všech třech exploatovaných výzkumech. Konkrétně to byly: pohlaví, věk, velikost obce bydliště, kraj (v uspořádání z roku 1960), zaměstnanecký status, roky školní docházky, dokončené vzdělání, rodinný stav, víra v Boha.

Z variant nechtěného sousedství jsme pro analýzu vlivů vybrali – na základě výsledků faktorové analýzy a také proto, abychom mohli konfrontovat shody či rozdíly mezi vlivy na postoje, u nichž bychom předpokládali možný úzký vztah k hlavnímu tématu, tedy k analýze postojů k Romům – následující:

- odmítání často opilých lidí jako sousedů (jako nejsilnější odmítavý postoj vůbec a zároveň jako podstatného reprezentanta sociálně deviantních aktivit);
- odmítání Romů jako sousedů (jako základ našeho zájmu v této analýze);
- odmítání pravicových extrémistů (protože s pravicovým extrémismem bývají nejčastěji spojovány tendence k odmítání cizinců);
- odmítání sousedů odlišné rasy (vysloveně jde o reprezentanta postojů blízkých rasismu).

Předpokládali jsme, že porovnání shod a rozdílů v sociálních a demografických charakteristikách těch, kteří volí uvedené postoje, pomůže k porozumění postojů k Romům v naší zemi. Především jsme předpokládali, že pokud by vystoupila shoda v indikátorech u odmítání sousedství s Romy s charakteristikou vystihující sociální deviace, bylo by možné přiklonit se k hypotéze, že i odmítání sousedství s Romy je projevem spíše sociální „nepřijatelnosti“ a naopak větší shoda spíše s rasově motivovaným odmítáním by mohla upozornit na výraznější konotaci etnicko-rasovou.

V následujícím textu jsou jednotným způsobem prezentovány výsledky statistické analýzy a to tak, že vždy jsou u každého indikátoru uvedeny výše chý kvadrátu a také váha statistické závislosti. Ve srovnávací analýze pracujeme jen s poznatky v posledních dvou sloupcích, tedy s těmi indikátory, které vystoupily jako statisticky významné ve vztahu k častějšímu výskytu odmítání sousedství s danou skupinou.

Výzkum Evropské hodnoty 1991:

8.b) Sousedí – jiná rasa: zmíněno					
	χ^2 LR	méně často		častěji	
		-4,0	-2,7	+2,7	+4,0
pohlaví dotazovaného	0,642				
věk (10leté skupiny)	0,000	do 29 let			od 60 let výš
region bydliště (země)	0,270				
velikost obce bydliště	0,010				
věk ukončení školy	0,000	16–19 let	20 let a víc		do 15 let
v současnosti zaměstnán jako	0,000	zaměstnanec	bez poměru		důchodce
rodinný stav	0,000		svobodný/á		ovdovělý/á
věří, že existuje Bůh	0,000	ne			ano
víra v osobního Boha	0,300				

8.d) Sousedí – opilci: zmíněno					
	χ^2 LR	méně často		častěji	
		-4,0	-2,7	+2,7	+4,0
pohlaví dotazovaného	0,000	muži			ženy
věk (10leté skupiny)	0,003			od 60 let výš	
region bydliště (země)	0,653				
velikost obce bydliště	0,000	do 5 tisíc		20–100 tisíc	
věk ukončení školy	0,014				
v současnosti zaměstnán jako	0,001			důchodce	
rodinný stav	0,014				
věří, že existuje Bůh	0,098				
víra v osobního Boha	0,010				

8.e) Sousedí – pravcoví extrémisté: zmíněno

	χ^2	méně často		častěji	
	LR	-4,0	-2,7	+2,7	+4,0
pohlaví dotazovaného	0,025				
věk (10leté skupiny)	0,000	do 29 let			od 60 let výš
region bydliště (země)	0,242				
velikost obce bydliště	0,022				
věk ukončení školy	0,419				
v současnosti zaměstnán jako	0,000				důchodce
rodinný stav	0,019				
věří, že existuje Bůh	0,003		ne	ano	
víra v osobního Boha	0,000		neexistuje		

8.n) Sousedí – Romové: zmíněno

	χ^2	méně často		častěji	
	LR	-4,0	-2,7	+2,7	+4,0
pohlaví dotazovaného	0,391				
věk (10leté skupiny)	0,024				
region bydliště (země)	0,365				
velikost obce bydliště	0,466				
věk ukončení školy	0,154				
v současnosti zaměstnán jako	0,005		bez poměru		
rodinný stav	0,122				
věří, že existuje Bůh	0,640				
víra v osobního Boha	0,514				

Výzkum Evropské hodnoty 1999

7.B Lidé odlišné rasy: zmíněno					
	χ^2 LR	méně často		častěji	
		-4,0	-2,7	+2,7	+4,0
pohlaví dotazovaného	0,115				
věk (10leté skupiny)	0,015				
kraj bydliště	0,126				
velikost obce bydliště	0,003		od 100 tis.		
věk ukončení školy	0,000		20 let a víc		do 15 let
dosažené vzdělání	0,000		VŠ		základní
v současnosti zaměstnán jako	0,023				
rodinný stav	0,407				
věří, že existuje Bůh	0,467				
víra v osobního Boha	0,427				

7.D Těžcí alkoholici: zmíněno					
	χ^2 LR	méně často		častěji	
		-4,0	-2,7	+2,7	+4,0
pohlaví dotazovaného	0,000	muži			ženy
věk (10leté skupiny)	0,348				
kraj bydliště	0,000			Praha + JihČ	
velikost obce bydliště	0,000	do 5 tis.		Praha	
věk ukončení školy	0,136				
dosažené vzdělání	0,000	bez maturity		s maturitou	
v současnosti zaměstnán jako	0,000	podnikatel			
rodinný stav	0,090				
věří, že existuje Bůh	0,573				
víra v osobního Boha	0,389				

7.E Pravicoví extrémisté: zmíněno

	χ^2 LR	méně často		častěji	
		-4,0	-2,7	+2,7	+4,0
pohlaví dotazovaného	0,000	ženy			muži
věk (10leté skupiny)	0,000		do 29 let		od 60 let výš
kraj bydliště	0,433				
velikost obce bydliště	0,349				
věk ukončení školy	0,032				
dosažené vzdělání	0,000		základní	s matur. + VŠ	
v současnosti zaměstnán jako	0,004		bez poměru	důchodce	
rodinný stav	0,077				
věří, že existuje Bůh	0,258				
víra v osobního Boha	0,497				

7.N Romové: zmíněno

	χ^2 LR	méně často		častěji	
		-4,0	-2,7	+2,7	+4,0
pohlaví dotazovaného	3,190				
věk (10leté skupiny)	0,004			30–39 let	
kraj bydliště	0,020				
velikost obce bydliště	0,297				
věk ukončení školy	0,049				
dosažené vzdělání	0,090				
v současnosti zaměstnán jako	0,238				
rodinný stav	0,473				
věří, že existuje Bůh	0,042				
víra v osobního Boha	0,000		osobní Bůh		

Výzkum ISSP Religiozita 1999

A39_2 Lidé odlišné rasy (b): zmíněno					
	χ^2 LR	méně často		častěji	
		-4,0	-2,7	+2,7	+4,0
pohlaví dotazovaného	0,175				
věk (10leté skupiny)	0,069				
kraj bydliště	0,024				
velikost obce bydliště	0,299				
věk ukončení školy	0,005			do 15 et	
dosažené vzdělání	0,000		s amturitou		základní
v současnosti zaměstnán jako	0,012				
rodinný stav	0,195				
věř v Boha (nyní)	0,647				
víra v osobního Boha	0,005			je mi to jedno	

A39_4 Těžcí alkoholici (d): zmíněno					
	χ^2 LR	méně často		častěji	
		-4,0	-2,7	+2,7	+4,0
pohlaví dotazovaného	0,000	muži			ženy
věk (10leté skupiny)	0,304				
kraj bydliště	0,142				
velikost obce bydliště	0,075				
věk ukončení školy	0,000				20 let a víc
dosažené vzdělání	0,000		bez maturity		VŠ
v současnosti zaměstnán jako	0,000	podnikatel			
rodinný stav	0,061				
věř v Boha (nyní)	0,344		ano	ne	
víra v osobního Boha	0,006		boží osoba	duch nebo životní síla	

A39_5 Pravicoví extrémisté (e): zmíněno					
	χ^2 LR	méně často		častěji	
		-4,0	-2,7	+2,7	+4,0
pohlaví dotazovaného	0,000	muži			ženy
věk (10leté skupiny)	0,009			50–59 let	
kraj bydliště	0,000	střČ		sevČ	
velikost obce bydliště	0,047				
věk ukončení školy	0,001		do 15 let	20 let a víc	
dosažené vzdělání	0,000		základní	VŠ	
v současnosti zaměstnán jako	0,088				
rodinný stav	0,049				
věří v Boha (nyní)	0,002		ano	ne	
víra v osobního Boha	0,002		boží osoba	není nic	

A39_14 Romové (n): zmíněno					
	χ^2 LR	méně často		častěji	
		-4,0	-2,7	+2,7	+4,0
pohlaví dotazovaného	0,623				
věk (10leté skupiny)	0,062				
kraj bydliště	0,061				
velikost obce bydliště	0,102				
věk ukončení školy	0,002		do 15 let	16–19 let	
dosažené vzdělání	0,239				
v současnosti zaměstnán jako	0,180				
rodinný stav	0,740				
věří v Boha (nyní)	0,015				
víra v osobního Boha	0,000		boží osoba		je mi to jedno

Vzájemné porovnání (opřené, jak bylo řečeno, o komparaci statisticky významných vztahů vůči častějšímu výskytu odmítnutí sousedství s danou skupinou, tedy na základě údajů uvedených v posledních dvou sloupcích tabulek) prezentovaných výsledků ukazuje na několik podstatných závěrů:

- především se ukázalo, že frekvence statisticky významných vztahů k odmítnutí sousedství s Romy je zásadně menší než u všech ostatních sledovaných odmítnutí, a to u všech tří výzkumů. Konkrétně se objevilo po 13 statisticky významných vztazích k častějšímu odmítnutí sousedství

s alkoholiky a s pravicovými extrémisty, 8 takových vztahů vůči odmítnutí sousedství s lidmi jiné rasy a jen 3 v odmítnutí sousedství s Romy. Navíc jde o vztahy jen z roku 1999, které nejsou nijak sourodé. U ostatních odmítnutí lze nalézt alespoň náznak shody (např. ženy výrazněji odmítají sousedství alkoholiků, naopak muži jsou spíš proti sousedství s pravicovými extrémisty, lidé se základním vzděláním častěji odmítají sousedství s lidmi jiné rasy atd.), u vztahů k sousedství s Romy ne. Tuto skutečnost lze interpretovat jen tak, že v odmítání sousedství s Romy nejsou v naší populaci diference: dosažené podíly populace, které odmítají sousedství s Romy se vztahují ve stejné míře na mladé či staré či lidi středního věku, na lidi se základním či vysokoškolským vzděláním, lidi z Prahy stejně jako ze severních Čech či jižní Moravy, na muže i ženy, na věřící či nevěřící... Jde o obecný fenomén. Znamená zřejmě i to, že většinová populace nediferencuje mezi Romy. Vytváří si stanoviska vůči Romům jako vůči jednolitě skupině.

- Před analýzou statisticky významných vztahů jsme – jak bylo řečeno – předpokládali, že případná míra blízkosti k té či oné orientaci (sociálně-deviantní či naopak etnické) by mohla přispět k pochopení obsahu odmítání sousedství s Romy a tedy i k pochopení vztahu k romskému etniku vůbec. Jenže – žádná shoda či neshoda se nekoná. Odmítavé postoje vůči Romům se rekrutují zřejmě jak ze sociálně-patologických zdrojů, tak i ze zdrojů etnických. V každém případě jde o postoje svého druhu, poměrně jednolitě. Lze se domnívat, že jsou to postoje blízké stereotypům či dokonce zabudovaným předsudkům. Už i proto, že v uplynulých deseti letech tu nedochází k výraznější změně.

4. Pokus o shrnutí

Vzhledem k tomu, že jsou ke zkoumanému tématu k dispozici data prakticky srovnatelná, vytváří se unikátní možnost srovnání ověřených výpočtů o stavu a vývoji zkoumané skutečnosti. Nabízená shrnutí se tak mohou hlásit k blízkosti výroků o skutečném vývoji přijatelnosti sousedství s Romy v naší zemi v posledních deseti letech i sousedství s jinými „problémovými“ skupinami. Se všemi případnými konotacemi, které takové výroky mohou přinášet. Z poznatků, které předchozí analýza přinesla, lze usuzovat na platnost následujících poznatků:

- Sousedství s Romy je stále ještě nepříjemné pro asi 40 % dospělé populace (většinové) v této zemi. I když mezi nechtěnými sousedy váha sousedství s Romy klesá.
- Přijatelnost takového sousedství za posledních deset let jasně vzrostla: proti roku 1991 v roce 1999 poklesl o víc než 43 % podíl dospělé populace v ČR, pro kterou je sousedství s Romy nepříjemné;
- Nárůst tolerance je však příznačný téměř pro všechny ze 14 sledovaných skupin obyvatel, především pro ty, které charakterizují etnickou či náboženskou odlišnost a pro ty, vůči nimž byly v roce 1991 postojem nejvíce zatíženy předsudky: největší nárůst tolerance byl v devadesátých letech zaznamenán vůči lidem jiné rasy, Židům, ale také vůči nemocným AIDS, homosexuálům, vůči sousedům s velkými rodinami a vůči již zmíněným Romům.
- Struktura odmítání se příliš nezměnila – při celkovém rozvolnění (poklesu intolerance) se navíc ještě zmenšil počet rozpoznatelných skupin postojů. Nejde však o změnu zásadní.
- Faktorová analýza a analýza opřená o vícerozměrné škálování přinesly pozoruhodné výsledky. V roce 1991 byla mezi výsledky faktorové analýzy a vícerozměrného škálování (tedy mezi dvěma postupy charakterizujícími míru shody a míru vzdálenosti mezi sledovanými postoji) vysoká shoda: podle obou postupů se zdálo, že odmítání sousedství s Romy je jasně spojeno především s odmítáním sousedů poznamenaných sociálně – deviantními charakteristikami jako jsou kriminální minulost, alkoholismus a narkomanie. Tuto skutečnost lze interpretovat jako projev výrazně větší váhy zdrojů sociálně – deviantních při utváření odmítavých postojů vůči Romům v roce 1991 v této zemi. V roce 1999 se jak u výzkumu Evropské hodnoty, tak u výzkumu religiozity ukázala rozdílnost mezi výsledky faktorové analýzy a vícerozměrného škálování. Zatímco vícerozměrné škálování přineslo přece jen blízkost odmítání sousedství s Romy s odmítáním sousedství s lidmi s kriminální minulostí (a méně intenzivně, ale přece jen také s odmítáním sousedství s alkoholiky a narkomany), faktorové analýzy v obou výzkumech upozornily na určitou změnu: složení faktorů v nichž byla především zařazena odmítání sousedství s Romy zahrnovalo také jeden či dva postoje spíše se rekrutující ze zdrojů etnických. Spojení

se sociálně-deviantními postoji zde nezaznamenáváme. Zdá se, že sice dochází k výraznější toleranci většinové populace vůči Romům, ale zároveň k větší infiltraci etnických vlivů a poklesu vlivů sociálně – deviantních při formulování odmítavých postojů vůči Romům ve většinové populaci.

- Od analýzy vybraných sociálních a demografických vztahů ovlivňujících odmítavé postoje k sousedství s Romy jsme očekávali, že pomůže upřesnit odpověď právě na otázku po převaze zdrojů těchto odmítavých postojů. Ukázalo se ale, že prakticky žádné sociální a demografické znaky vůči postojům k sousedství s Romy nediferencují: nehraje tu roli ani věk, ani pohlaví, vzdělání, obec a kraj bydliště, zaměstnanecká skupina, víra v Boha, rodinný stav. Poznatky o struktuře a vývoji postojů k sousedství s Romy nebyly v letech 1991 a 1999 vnitřně v naší zemi diferencované. Vztahují se na celou populaci. Šlo o nediferencované chápání romské menšiny. Nebo také lze říci, že chápeme romskou menšinu jako nediferencovanou, jako jednu skupinu. Což ovšem neodpovídá skutečnosti. Svádí to k závěru, že vztahy většiny k romské minoritě u nás jsou stále především poznamenány stereotypy a předsudky.

**Analysis of neighbourly relations, especially with Romanies
(Results of a secondary data analysis from the results of the
surveys European Values 1991, 1999, and ISSP Religiousness
1999 for the Czech Republic)**

Libor Prudký

In the Czech sociology, the issue "neighbourly relations" is not often a focus of examination, although it can contain a large quantity of valuable knowledge. The text contributes to the analysis of neighbourly relations on the basis of a comparative analysis of three representative sociological surveys conducted in the Czech Republic in the 1990s. The analysis focuses mainly on the neighbourly relations with Romanies, an ethnic group considered as most problematic in Czech society.

The knowledge was based on the following surveys:

The European Value Study from 1991, the same survey taken in 1999 and the research Religiousness from the series of the ISSP, also from 1999.

A comparison of results of a research of unwanted neighbourly relations has revealed that the biggest problems are connected with the neighbourly relations with serious alcoholics, drug addicts, people with a criminal record and Romanies. They were followed as unacceptable neighbours much behind them by political extremists, people who contracted AIDS and homosexuals.

The rejection of neighbourly relations with immigrants, including foreign workers, only relates to about 20 % of the population in the Czech Republic. The rejection of mentally ill neighbours is at about the same level. Moslems as neighbours are unacceptable for about 15 % of the population. Members of a different race are unwanted as neighbours by only about 7 to 10 % of the population. The smallest rejection as neighbours was displayed in the case of very large families and Jews – it only relates to approximately 5 % of Czechs.

It is significant that out of the 14 groups under observation, there was a fall in the negative position in 12 of them between 1991 and 1999. This means that Czech society is much more tolerant of "others" in 1991 than in 1999.

An analysis of relationships (including a factor analysis) has made it quite clear that these are interrelated types of neighbourly relations. In fact, they make up a monolithic group with a core in the association of neighbourly relations with Romanies and at the same time with people with a criminal past. This analysis, too, has confirmed that the relationships of the majority and the Romany minority do not have only (or even solely) an ethnic background, but they also include serious social attributes, linked in the majority population with the Romanies' life style.

Vzdělanostní struktura obyvatelstva v České republice se zřetelem na sociální skupinu osob se zdravotním postižením

Jana Jeníčková

Význam vzdělání

Země je tak vzdělaná, jak jsou vzdělání její občané. Vzdělaná populace je jedním z nejdůležitějších předpokladů dosažení celkové vysoké úrovně státu. Na tuto skutečnost poukazují nejedny statisticky potvrzené údaje z vyspělých zemí Evropy a Spojených států, ale zejména z řady zemí, především třetího světa, kde vzdělání začali podporovat teprve v nedávné minulosti. Ukazuje se, že investice vynaložené do vzdělání populace se bohatě zemi vyplatí, i když až z dlouhodobějšího hlediska. To je problém nejen ekonomický, ale i politický, zejména v České republice, kdy střídání vlád různých parlamentních stran jako by neumožňovalo uvést tuto politickou strategii v život. Byli jsme v posledních deseti letech svědky toho, jak rétoricky byla našimi politickými představiteli důležitost a význam vzdělání podporována a propagována, ale skutečnost pak bývala a je často jiná.

Význam dosažené úrovně vzdělání se v České republice projevuje přímo v evidencích nezaměstnanosti. Je jednoznačně prokázáno, že čím nižší vzdělání a kvalifikace, tím nižší je možnost práci získat. Jistě lze namítat, že mohou existovat různé regionální zvláštnosti. Ano, existují, ale na celkovou situaci nemají větší vliv. Obecně lze tvrdit, že člověk s vyšším vzděláním je flexibilnější a ochotnější si vzdělání doplnit a získat tak celou řadu možností dalšího profesního uplatnění ve chvíli, kdy své dosavadní zaměstnání z nějakého důvodu ztratil. Míra nezaměstnanosti v posledních letech prudce stoupla a je pravděpodobné, že jednou z příčin je i nízká vzdělanost naší populace.

I mezi zdravotně postiženými se potvrzuje přímá souvislost mezi stupněm vzdělání a pracovním uplatněním. Lidé s vyšším vzděláním snáze nacházejí práci a jsou méně postiženi uvolňováním ze zaměstnání.

Tab. 1

Bilance obyvatelstva a jeho struktura podle vzdělání v roce 2001 (v tis. osob)							
Ukazatel	Obyvatelstvo celkem	v tom					
		aktivní		neaktivní			
		za-měst-naní	neza-měst-naní	celkem	z toho		
					důchodci	studenti	děti do 15 let
Celkem	10 260,4	4 750,2	421,0	5 089,2	2 196,8	796,7	1 644,6
Nejvyšší dosažené vzdělání:							
základní	1 945,0	409,2	109,0	1 426,7	862,4	481,6	–
střední odborné (OU+OŠ)	3 122,7	2 010,1	185,9	926,7	736,6	13,4	–
vyučení s maturitou	107,1	84,2	7,8	15,1	5,9	2,4	–
úplné střední odborné	2 130,0	1 467,3	81,6	581,0	370,6	84,8	–
úplné střední všeobecné	407,7	187,8	16,1	203,8	62,2	116,5	–
vysokoškolské	750,0	586,1	14,7	149,2	110,6	10,6	–
bez vzdělání a nezjištěno	1 797,9	5,4	5,8	1 786,8	48,5	87,4	1 644,6

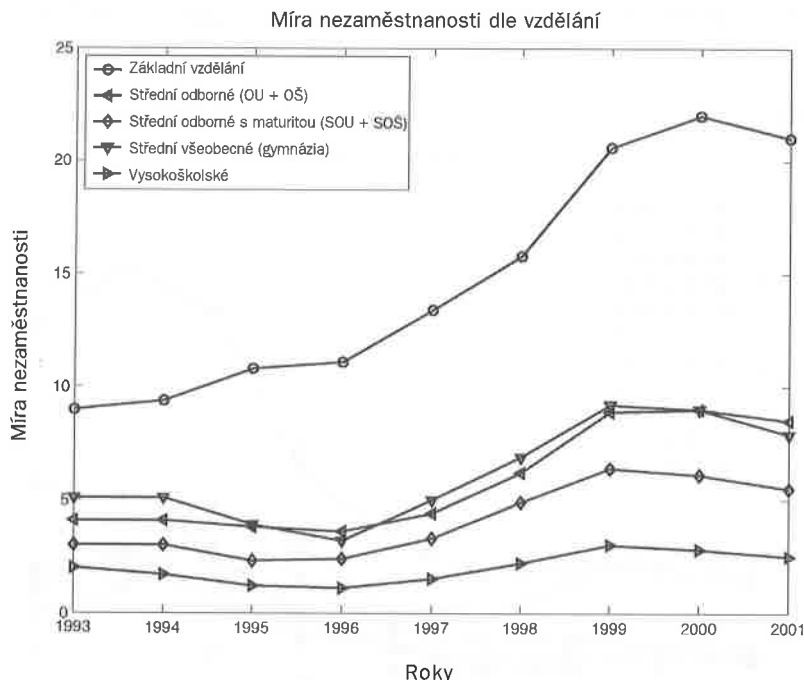
Pramen: ČSÚ, www.csu.cz, květen 2003

Vliv míry vzdělání na úroveň míry nezaměstnanosti a další statistické ukazatele

Míra nezaměstnanosti u lidí se základním vzděláním je mnohonásobně vyšší než u lidí se vzděláním vyšším, přičemž největší rozdíl je mezi základním a vysokoškolským vzděláním, a je možné vidět i propastný rozdíl mezi nimi. Lidé s vysokoškolským vzděláním jsou nezaměstnaností postiženi nejméně.

Graf 1

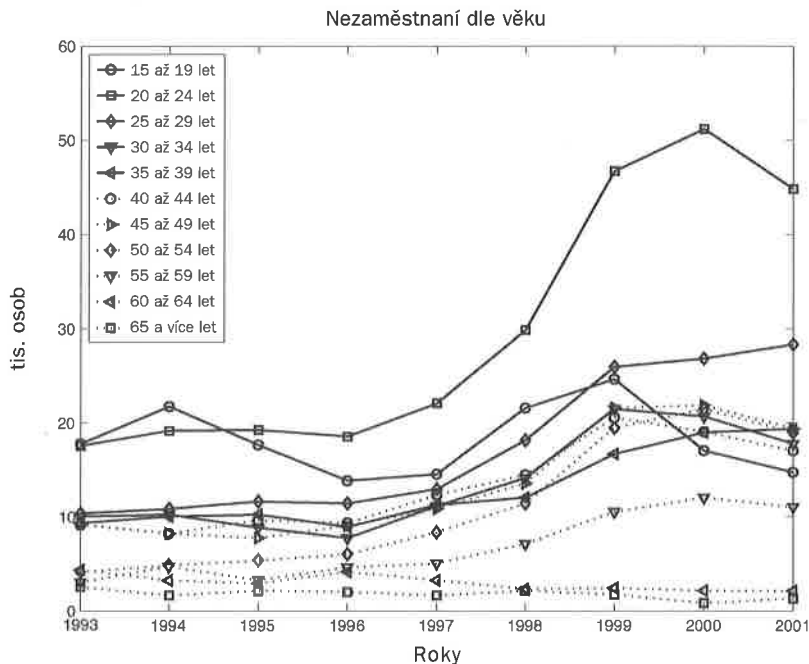

Pramen: ČSÚ, www.csu.cz, květen 2003

Co je nesporně zajímavé, je i věková struktura nezaměstnaných lidí (viz graf 2) a uvádíme ji zde jen pro ilustraci a doplnění popisu situace nezaměstnaných v České republice. Nezaměstnaností jsou postiženi nejvíce mladí lidé mezi 20 a 24 lety, vzhledem k věku patrně absolventi středních škol, kteří s nedostatkem praxe a s relativně nižším stupněm vzdělání obtížně nacházejí uplatnění na našem trhu práce. Křivka zobrazující skupinu nezaměstnaných od 15 do 19 let (lidé se základním vzděláním a vyučením) se vyvíjí nestabilně a v posledních letech klesá. Vzhledem k jejímu kolísání ale nemůže být klesání považováno za dlouhotrvající trend. Ovšem trvale stoupá křivka nezaměstnaných ve věku 25 až 29 let, dříve prudčeji, nyní pomaleji. Tyto nezaměstnané lze považovat za absolventy vysokých škol a za uchazeče o zaměstnání, kteří v dřívějším zaměstnání neuspěli. Všechny další věkové kategorie od 30 do 59 let mají tvar křivky téměř shodný. Od roku 1993 do roku 1997 víceméně stagnace, pak mírný nárůst počtu nezaměstnaných a od roku 1999 pokles. To je zřejmé

pozitivní ukazatel, protože vzhledem k stárnutí populace je těchto lidí relativně mnoho a nepotvrzují se tak pesimistické obavy, že by lidé starší nemohli najít pracovní uplatnění.

Graf 2

Pramen: ČSÚ, www.csu.cz

Dále lze situaci charakterizovat pomocí kategorie lidí, kteří jsou vedeni pracovními úřady jako neumístění uchazeči o zaměstnání, tedy ti, kterým se jednou či opakovaně nepodařilo zaměstnání získat.

Tab. 2a

Struktura neumístěných uchazečů o zaměstnání dle věku						
Ukazatel	1999		2000		2001	
	celkem	z toho ženy	celkem	z toho ženy	celkem	z toho ženy
Neumístěný uchazeči o zaměstnání celkem	487 623	248 120	457 369	229 804	461 923	231 870
Věkové skupiny:						
do 19 let	23 551	10 888	16 167	6 756	36 180	15 588
20–24 let	120 233	51 147	103 808	41 960	83 324	33 542
25–29 let	63 563	35 451	61 788	34 103	63 512	33 990
30–34 let	54 072	32 546	51 991	31 422	51 374	31 142
35–39 let	47 836	27 053	47 435	27 196	48 302	27 693
40–44 let	50 280	26 971	47 285	25 548	45 442	24 537
45–49 let	56 299	30 911	54 783	29 627	54 701	29 398
50–54 let	53 294	30 156	54 286	29 795	56 066	31 264
55–59 let	17 563	2 686	18 510	2 994	21 377	4 280
60 a více let	932	311	1 316	403	1 645	436

Pramen: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR, www.mpsv.cz

Tab. 2b

Struktura neumístěných uchazečů o zaměstnání dle výše vzdělání						
Ukazatel	1999		2000		2001	
	celkem	z toho ženy	celkem	z toho ženy	celkem	z toho ženy
Nejvyšší dosažené vzdělání:						
základní	146 283	77 498	144 592	75 260	148 443	76 730
vyučení	198 212	85 725	187 464	81 497	185 560	81 498
střední (bez maturity)	11 482	6 881	11 781	6 679	14 064	7 494
vyučení (s maturitou)	26 848	12 327	21 125	9 354	17 669	7 708
úplně střední všeobecné (s maturitou)	16 410	11 402	14 310	9 825	14 358	9 675
úplně střední odborné (s maturitou)	72 020	46 758	62 503	40 335	64 621	41 377
vyšší	1 958	1 157	2 226	1 368	2 760	1 607
vysokoškolské	14 410	6 372	13 368	5 486	14 448	5 781

Pramen: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR, www.mpsv.cz

Tab. 2c

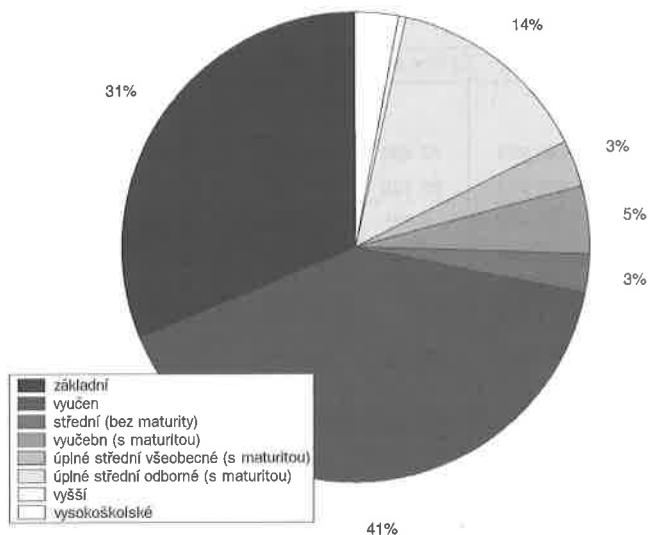
Struktura neumístěných uchazečů o zaměstnání dle délky nezaměstnanosti						
Ukazatel	1999		2000		2001	
	celkem	z toho ženy	celkem	z toho ženy	celkem	z toho ženy
Délka nezaměstnanosti:						
do 3 měsíců	130 533	56 423	116 960	50 426	120 721	52 071
více než 3 měsíce až 6 měsíců	103 684	54 762	83 339	42 525	87 755	45 243
více než 6 měsíců až 9 měsíců	61 785	32 816	47 138	25 315	47 202	25 484
více než 9 měsíců až 12 měsíců	46 895	24 688	34 369	18 149	35 042	18 977
více než 12 měsíců	144 726	79 431	175 563	93 389	171 203	90 095

Pramen: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR, www.mpsv.cz

Přestože jsou údaje uvedené v počtech osob zajímavé z hlediska představy o kolik tisíc nezaměstnaných lidí se jedná, po převedení absolutních hodnot na procenta lze stav nahlédnout přehledněji.

Graf 3

Průměrná struktura neumístěných uchazečů dle vzdělání (1999–2001)

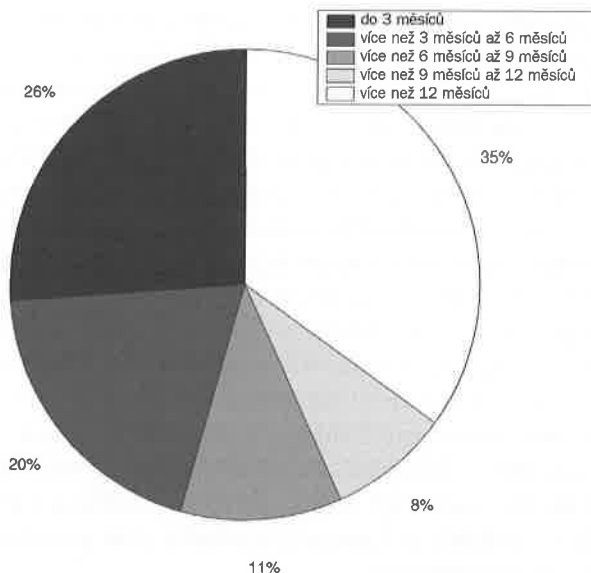

Pramen: ČSÚ, www.csu.cz

Vyučení uchazeči o zaměstnání (41%) mají tedy při opakovaném hledání zaměstnání ještě horší situaci než uchazeči se základním vzděláním (31%). Vysokoškolsky vzdělaní uchazeči (3%) spolu s uchazeči s dosaženým úplným středním vzděláním s maturitou (3%) jsou zjevně mnohem úspěšnější při svém hledání zaměstnání. Nejlépe jsou z tohoto hlediska na tom uchazeči s dosaženým vyšším vzděláním, které je specializační a umožní zřejmě širší uplatnění na trhu práce.

Graf 4

Průměrná délka nezaměstnanosti neumístěných uchazečů (1999–2001)

Pramen: ČSÚ, www.csu.cz

Z uvedeného grafu lze vyčíst, že více než rok je nezaměstnaná téměř třetina neumístěných uchazečů o zaměstnání, což je relativně vysoké procento.

Specifikace situace vzdělávání a zaměstnávání osob se zdravotním postižením

Při srovnávání dosažené úrovně vzdělání v České republice u běžné populace a zdravotně postižených lidí, kteří jsou nedílnou součástí naší

společnosti, lze konstatovat následující. Díky politice komunistické vlády z let minulých přetrvávají často u celé řady nepostižených lidí různé předsudky. Zdravotně postižení jsou neprávem považováni za neschopné pracovat a tudíž za zbytečně vzdělávat. Opak je pravdou, viz dále.

Vzdělávání občanů se zdravotním postižením bylo dříve (před rokem 1989) velmi zanedbávané. Smutným důsledkem byla skutečnost, že z postižených absolventů základních speciálních škol bylo pouze jedno necelé procento dětí přijímáno ke studiu na středních školách, existovaly velice omezené možnosti získání profesní kvalifikace a velmi problematická byla i šance uplatnit se v praktickém životě. V té době bylo jednoznačně preferováno vzdělávání zdravotně postižených dětí v pojetí speciálních škol a zařízení, nezřídká i internátního typu. Při nezaujatém hodnocení je však třeba říci, že na poměrně vysoké úrovni bylo vybavení daných zařízení rehabilitačními a kompenzačními pomůckami. Dobře byla propracována speciální pedagogika a metodiky jednotlivých předmětů. Všechny uvedené klady však byly determinovány základním a výrazným nedostatkem: uskutečňovaly se v podmínkách úplné segregace postižených žáků. Právě proto se jedním z největších úkolů, který se po revoluci vynořil, stala integrace zdravotně postižených žáků do běžných škol.

V České republice byly v období od roku 1989 přijaty nové či generálně novelizovány takřka všechny školské zákony a další předpisy. V roce 1997 byl schválen nový legislativní předpis – vyhláška o speciálních školách, která vytváří širší prostor pro nabídku vzdělávání žákům, kteří byli v minulosti z důvodu svého velmi těžkého zdravotního postižení osvobozeni od povinné školní docházky. Neboť právo na vzdělání a jeho naplňování je zakódováno článkem 33 Listiny základních práv a svobod, která je součástí Ústavy České republiky.

Protože vznikla nová filozofie přístupu k vzdělání zdravotně postižených, tedy integrace postižených žáků do běžných tříd, narostl počet škol umožňujících další vzdělávání, ať již státních, soukromých, církevních či obecných škol. Velmi výrazně se rozšířila možnost získat kvalifikaci v oborech umožňujících reálné společenské uplatnění. Začala se rozvíjet speciální pedagogická centra, jejichž posláním je napomáhat po odborné i materiální stránce integraci dětí se zdravotním postižením do normálních škol. Pokud jde o integrovanou výuku žáků, je integrace podporována finančním zvýhodněním škol, které zdravotně postižené žáky přijímají.

Dosažená výše vzdělání u zdravotně postižených stoupá, jak ukazuje srovnání dat z let 1996 a 2000, ve kterých úřady práce tuto skutečnost zjiš-

tovaly. Zvýšení úrovně vzdělání je zřejmým důsledkem uvědomování si důležitosti vzdělání pro další profesní uplatnění.

Tab. 3

Změny podílu uchazečů o zaměstnání se zdravotním postižením jednotlivých kategorií podle stupně vzdělání v %					
Rok	Zákl. a bez vzd.	Střední bez mat.	Střední s matur.	VS a VOŠ	Celkem
1996	44,1	45,3	9,8	0,8	100,0
2000	38,6	47,6	12,2	1,6	100,0

Pramen: Úřady práce, Výběrové šetření pracovních sil

Při porovnání dosažené úrovně vzdělání u „zdravé“ populace a zdravotně postižených můžeme vidět poměrně značné rozdíly.

Tab. 4

Struktura obyvatelstva podle stupně dosaženého vzdělání v % (osoby nad 15 let, rok 2001)					
Obyvatelé	Bez vzdělání a se zákl.vzděláním	Střední vzdělání bez maturity	Střední vzdělání s maturitou	Vysokoškolské vzdělání	Celkem
„Zdraví“	24,0	35,4	31,0	9,6	100,0
Zdravotně postižení	35,9	41,2	19,2	3,7	100,0
Rozdíl	+11,9	+5,8	-11,8	-5,9	

Pramen: ČSÚ, Výběrové šetření pracovních sil

Z uvedeného je patrné, že dosažené vzdělání je v celkové populaci zastoupeno nejvíce středním bez maturity, poté středním s maturitou. (Následováno základním vzděláním a konče vysokoškolským.) Ovšem u zdravotně postižených je situace trochu odlišná. Zatímco mezi „zdravými“ v roce 2001 bylo 24 % těch, kteří měli nejvýše základní vzdělání, a více než 40% maturantů, mezi zdravotně postiženými nejvýše základní vzdělání mělo téměř 36 % a naopak maturitu jen 22,9 % zdravotně postižených. Potvrzuje se tím, že občané se ZPS (změněnou pracovní schopností) mají v průměru nižší vzdělání než ostatní. Zejména je patrné, že zdravotně postižení mají hlavně vzdělání základní a bez maturity, zatímco u tzv. „zdravé“ populace převažuje vzdělání střední (bez a s maturitou).

Následující srovnání zdravotně postižených podle míry jejich ekonomické aktivity vykazuje vysokou míru neaktivity u osob se základním

vzděláním. Ekonomicky neaktivní osobou rozumíme jedince, který nepracuje a nezískává finanční zdroje vlastní prací.

Tab. 5

Zdravotně postižení podle stupňů vzdělání a podle své ekonomické aktivity v % (osoby nad 15 let, rok 2001)					
Skupina zdravotně postižených	Bez a se základním vzděláním	Střední vzdělání bez maturity	Střední vzdělání s maturitou	Vysokoškolské vzdělání	Celkem
Zdrav. post. celkem	35,9	41,2	19,2	3,7	100,0
V tom: Zaměstnaní	15,7	52,8	26,6	4,9	100,0
Nezaměstnaní	34,2	49,1	14,5	2,2	100,0
Ekon. neaktivní	42,0	36,9	17,6	3,5	100,0

Pramen: ČSÚ, Výběrové šetření pracovních sil

Pro přehlednost a pro doplnění celkového obrazu uvádíme ještě absolutní počty obyvatel starších patnácti let a podílů občanů se změněnou pracovní schopností, absolutní počty zaměstnaných i nezaměstnaných a podílů občanů se změněnou pracovní schopností.

Tab. 6

Zaměstnaní, nezaměstnaní a zdravotně postižení (osoby nad 15 let, rok 1993–2001)									
	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Obyvatelstvo 15+	8292,7	8354,6	8406,4	8447,5	8487,0	8523,2	8555,3	8586,5	8615,8
z toho ZPS celkem	597,8	560,5	580,6	574,3	545,5	515,1	470,5	445,5	411,9
podíl	7,2	6,7	6,9	6,8	6,4	6,0	5,5	5,2	4,8
Zaměstnaní 15+	4873,5	4926,8	4962,6	4972,0	4936,5	4865,7	4764,1	4731,6	4750,2
z toho ZPS celkem	204,7	176,5	173,2	155,5	133,8	122,7	103,9	90,2	83,9
podíl	4,2	3,6	3,5	3,1	2,7	2,5	2,2	1,9	1,8
Nezaměstnaní 15+	220,0	221,2	208,1	201,5	248,3	335,7	454,1	454,5	421,0
z toho ZPS celkem	28,1	27,8	25,4	26,3	30,5	33,6	42,7	41,3	36,7
podíl	12,8	12,6	12,2	13,1	12,3	10,0	9,4	9,1	8,7

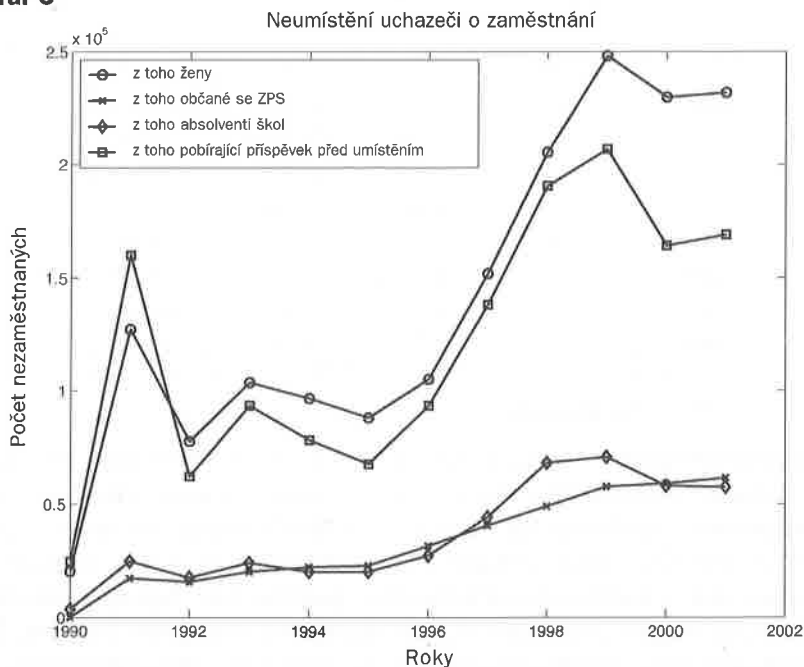
Pramen: Výběrové šetření pracovních sil, ČSÚ

Při srovnání počtu neumístěných uchazečů o zaměstnání – viz graf 5 – vidíme, že neumístění uchazeči o zaměstnání z řad zdravotně postižených nejsou v celkové bilanci na nejhorším místě. Je však patrná stoupající tendence tohoto stavu, zatímco u absolventů škol je klesající. Rozdíl mezi křivkami zobrazujícími např. ženy a zdravotně postižené je nepodstatný,

protože počet žen v naší populaci je vyšší než počet zdravotně postižených. Zajímavé jsou tedy tvary křivek. Zde tedy pouze jediné u křivky zobrazující zdravotně postižené nedochází k poklesu jako u ostatních kategorií.

Graf 5

Pramen: ČSÚ, www.csu.cz

Pro úplnost uvádíme opět také absolutní počty neumístěných uchazečů o zaměstnání s tím, že Český statistický ústav rozčlenil tyto uchazeče do následujících kategorií takto – viz. tabulka 7 (na s. 148).

Závěry a shrnutí

Konkurenční prostředí v podmínkách tržní ekonomiky nevyhnutelně vede k úbytku pracovních příležitostí pro občany se zdravotním postižením. Ani velké podniky si již nemohou dovolit udržovat tzv. sociální místa, ve kterých byli zaměstnáváni zdravotně postižení, aniž by se od nich očekával pracovní výkon srovnatelný s ostatními.

Tab. 7

Neumístění uchazeči o zaměstnání				
	z toho			
	ženy	občané se ZPS	absolventi škol	pobírající příspěvek před umístě-
1990	20 169		3 505	24 627
1991	127 196	17 032	24 568	159 766
1992	77 684	15 502	17 435	62 289
1993	103 592	20 016	23 859	93 380
1994	96 632	22 015	19 997	78 331
1995	88 113	22 687	20 085	67 623
1996	105 100	31 455	27 178	93 430
1997	151 772	40 460	44 174	138 107
1998	205 401	48 951	68 220	190 396
1999	248 120	57 615	70 751	206 836

Pramen: CSÚ, www.csu.cz

Naše legislativa sice zahrnuje systém povinné kvóty ve výši 4% všech zaměstnanců zaměstnávat občany se změněnou pracovní schopností pro zaměstnavatele zaměstnávající více než 25 zaměstnanců, ale za to je podnikům poskytnuta pouze celkem malá daňová úleva, která nemotivuje zaměstnavatele k zaměstnávání zdravotně postižených. Podniky pak často řeší svou povinnost zaměstnávat zdravotně postižené jinou formou, a to nejčastěji odvodem prostředků do státního rozpočtu v rámci možností stávající legislativy.

Je pravděpodobné, že při zaměstnávání zdravotně postižených hrají velkou roli obavy, zda zdravotně postižený bude stačit pracovnímu tempu, zda nebude častěji nemocen či jak dobrá s ním bude komunikace. Malá informovanost managerů o problematice zaměstnávání zdravotně postižených spolu s těmito obavami často tedy nevedou k tomu, aby zaměstnanost zdravotně postižených stoupala.

Obecně se ale potvrzuje, že snaha o zvýšení vzdělání a kvalifikace je jednou z cest ke zvýšení zaměstnanosti, a to zejména u osob se zdravotním postižením. Nikdy nepřestalo platit, že vzdělání je jednou z nejcennějších deviz, které můžeme lidem poskytnout, a je jistě zapotřebí snahu o vzdělanou populaci podporovat.

Literatura a prameny

Statistická ročenka České republiky 2002, www.csu.cz

Analýza systému podpory zaměstnavatelů k zaměstnávání zdravotně postižených občanů, Svaz Českých a Moravských výrobních družstev

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, www.vupsv.cz

Educational structure of population of the Czech Republic with a view to the social group of the handicapped

Jana Jeníčková

The importance of the attained educational level in the Czech Republic is clearly seen in the registries of unemployment. It has been unequivocally demonstrated that the lower the education and qualification, the smaller the chance of finding a job. The unemployment rate is several times higher among those with elementary education than among those with high education, while the biggest discrepancy can be found between those with the elementary and university education.

People with university education are the least afflicted by unemployment. In recent years, the unemployment rate surged in the Czech Republic, with low education of the Czech population probably being one of the causes.

Among the handicapped, one can also see a direct connection between the educational level and opportunities for work. People with high education face less difficulties when looking for jobs and are less afflicted by the lay-offs. On average, people with „changed working ability“ have lower education than the rest. The handicapped have mostly basic education or that without the school-leaving examination, while among the „healthy“ part of the population, there is a dominance of secondary education. Competitive environment in the conditions of market economy reduces the number of jobs for the handicapped. In general, it has been confirmed that the effort at raising education and qualification is one of the methods with which to increase employment, especially among the handicapped.

Struktura neverbálního chování u vesnických dětí (mladší školní věk). Metody a výsledky výzkumu

Hana Světlíková – Božena Škvařilová

Obecná antropologie jako věda se širokým spektrem poznání zahrnuje mnohé oblasti včetně etologie, která se zabývá chováním zvířat i člověka. Definovat pojem lidské chování je velmi obtížné a je zvažováno na různých úrovních při využití klasických metod výzkumu. Pro etologii je hlavní metodou aktivní pozorování a objektivní popis v daných (přirozených) podmínkách. U člověka se v rozhodující míře na přenosu zpráv (komunikaci) podílí druhově specifická vlastnost artikulovaná řeč a v neměnnější míře je důležitá i neverbální komunikace, tj. biologicko-sociální jev, kterým se rozumí přenos informací mezi dvěma (i více) jedinci bez použití lidské řeči. V sociálním chování člověka hraje neverbální komunikace významnou roli a podílejí se na ní nesteréjným způsobem všechny smyslové analyzátoři, které vytvářejí v závislosti na okolnostních charakteristikách složitou strukturu komponent (Klein, 1994A).

Metodika

Pro výzkum neverbálního chování dětí mladšího školního věku byly zvoleny metoda pozorování a dotazníková. V tomto věkovém období se u dětí značně rozvíjí osvojování sociálních rolí, tj. vzorců chování očekávaných od určitého jedince v dané situaci. Reakce na konkrétní situace nejsou reprezentovány vždy stejnými vzorci chování. Studie poukazuje na vybrané biologické a sociální činitele, jejichž působením jsou jednotlivé komponenty chování určitým způsobem ovlivněny.

Dotazník sledoval základní údaje o dítěti (pohlaví, věk, bydliště, závažné choroby a úrazy, atd.) a byl vyplňován rodiči. Vlastní výzkum byl prováděn na 172 dětech (tabulka č. 1) v místnosti při individuální hře, činnosti dítěte. Děti byly sledovány jediným pozorovatelem o přestávkách v době od 7.50 do 11.55. První záznam dětského chování byl pozorovatelem pořízen vždy bezprostředně po jeho příchodu do třídy, tj. před zahájením výuky, do připravených protokolů tak, aby každé přítomné dítě získalo pouze jeden záznam (jeden záznam = zápis projevu chování dítěte v každé ze sledovaných komponent číslem, které odpovídá podkategorii příslušné komponenty). Zaznamenávalo se momentální (okamžité) chování pozorovaného dítěte vůči dítěti, popř. skupině dětí, s nimiž spolupracovalo, v případě samostatné činnosti dítěte vůči dítěti nejbližšímu. Sledování byla pořizována přesně v intervalu 60 minut, v každé třídě minimálně osm dní. Během jednoho dne bylo provedeno pět záznamů chování dítěte ve stanoveném časovém okamžiku. Celkem bylo získáno 40 záznamů chování jednoho dítěte. Jedině přesně zvolený časový interval mohl zajistit badateli porovnávat reprezentativní vzorky chování častého výskytu. Vzorce chování zřídka se objevující měly vysokou pravděpodobnost, že uniknou ze vzorkovací sítě (Kerlinger, 1972).

Tabulka č. 1: Přehled četností základních souborů rozdělených podle věku a pohlaví

soubor	pohlaví	dívky		chlapci		celkový
	věk	6–8	8–11	6–8	8–11	součet
zdravé		37	46	34	39	156
LMD-hyperaktivita		–	–	7	9	16
celkový součet		37	46	42	50	172

Přehled sedmi pozorovaných komponent neverbálního chování

Pro každý vzorec chování jsou charakteristické prvky – komponenty (Lorenz, 1993). Komponenty byly rozděleny na ordinální škále do šesti nebo čtyř podkategorií, přičemž podkategorie 0 znamená minimální expresivitu dané komponenty a podkategorie 5, popř. 3 (u komponent pohyblivost a intenzita akustických projevů) znamenala maximální expresivitu.

Dále byla vypočítána celková expresivita aktuálního neverbálního chování jedince daného časového okamžiku součtem všech sedmi hodnot komponent jednoho záznamu chování. Byl tak stanoven nový znak – celková aktivita dítěte.

Komponenta – k (pohyblivost (kinezika))

Znak sleduje celkovou dynamiku pohyblivosti dítěte v omezených prostorách školní třídy a zahrnuje podkategorie:

0bez jakéhokoli pohybu (*dítě s velmi nízkým stupněm aktivity*)

1pohyb některé z částí těla dítěte, dítě je přítom na jednom místě, nepřemísťuje se (*střední stupeň aktivity dítěte*)

2chůze přiměřeně stejné rychlosti (*střední stupeň aktivity dítěte*)

3rychlá chůze, běh (*zvýšený až velmi vysoký stupeň aktivity dítěte*)

Komponenta – s (sociální interakce)

Znak sleduje zapojení dítěte do hry s ostatními dětmi, popř. jeho distancování se od ostatních dětí a je dělena na podkategorie:

0nehraje si, ani se nezajímá o činnost ostatních (*dítě nespolupracuje, distancuje se od okolních dějů*)

1dítě poslouchá, v klidu přihlíží činnosti jiných dětí, samo se aktivně nezapojuje (*dítě pasivně sleduje okolní děje*)

2hraje si samostatně, popř. v daném okamžiku hovoří či poslouchá příkaz učitelky (*dítě je aktivní, ale nespolupracuje s ostatními dětmi*)

3hra, spolupráce ve dvou (*sociální spolupráce*)

4hra, spolupráce ve skupině tří a více dětí (*sociální spolupráce*)

5organizuje ostatní (*vyšší forma sociální spolupráce*)

Komponenta – d (vzdálenost od nejbližšího dítěte)

Znak sleduje vzdálenost mezi dvěma nebo více jedinci. Velikost osobního prostoru je závislá také na některých vlastnostech osobnosti. Introverti mají tendenci udržovat si větší odstup než extroverti (Fraňková, Klein, 1997). Podkategorie:

0nad 4m (*veřejná zóna, představuje maximální možnou vzdálenost od dítěte ve třídě*)

13–4m (*veřejná zóna*)

22–3m (*společenská zóna*)

31–2m (*společenská zóna*)

40,5–1m (*osobní zóna*)

50–0,5m (*intimní zóna*)

Komponenta – e (oční kontakt)

Znak sleduje pouze směr pohledu očí.

Podkategorie:

Ozavřené oči (*neumožňují komunikaci, případně ji veřejně odmítají*)

1 pohled směřující na vlastní tělo (*neumožňuje komunikaci, případně ji veřejně odmítá*)

2 pohled na zem, do prázdného prostoru bez dětí, na předmět, s nímž momentálně pracuje (*neumožňuje komunikaci, případně ji veřejně odmítá*)

3 pohled na tělo nebo předmět držený osobou ve vzdálenosti nad 2 m (*představuje standardní součást sociální komunikace*)

4 pohled na tělo nebo předmět držený osobou blíže než 2 m (*představuje standardní součást sociální komunikace*)

5 pohled do očí druhé osoby (*velmi významná komunikační jednotka, může být i projevem dominantního chování*)

Komponenta – v (akustická komunikace)

Znak zaznamenává komunikační situace, které mohou v průběhu přestávek mezi dětmi nastat. Podkategorie:

Odítě nemluví (*neutrální komunikační kategorie*)

1 mluví samo k sobě, zpívá si nebo vydává jiné zvuky (*situace, kdy akustické projevy nemají konkrétní komunikační význam*)

2 hovoří k předmětu, směje se (*jde o formu komunikace, i když ještě ne o verbální mezi dvěma jedinci*)

3 pozorně naslouchá (*klasická komunikační situace mezi dvěma jedinci*)

4 hovoří k jedné osobě (*klasická komunikační situace mezi dvěma jedinci*)

5 hovoří k více osobám (*může představovat určitou formu sociálního chování, např. dominance*)

Komponenta – i (intenzita akustických projevů)

Sleduje hlasitost mluveného projevu. Podkategorie:

Odítě mlčí (*neutrální kategorie*)

1 šeptá, tiše mluví (*nejistota v sociální komunikaci nebo temperament dítěte*)

2 normální hlasitost (*přiměřená intenzita akustických projevů*)

3 nahlas, velmi hlasitě mluví – křičí (*zvýšená intenzita nad standardní hladinu; může se jednat o emocionální zbarvení komunikace, ale i poruchu přiměřeného korigování hlasových projevů*)

Komponenta – h (dotykové chování)

Znak zachycuje typy dotykového chování, které mohou nastat mezi dětmi o přestávkách ve školní třídě. Podkategorie:

Odítě se dotýká samo sebe oběma rukama, má ruce v kapsách (*situace vytvoření bariéry proti vnějším faktorům; toto chování se projevuje při ohrožení, odmítání kontaktu, časté je také u některých duševních poruch*)

1 dítě tiskne k sobě hračku či jiný předmět (*dítě může pociťovat nejistotu, strach nebo stres; toto chování je typické zejména pro mladší děti, kdy hračka může představovat určitou formu bariéry*)

2 dítě se dotýká sebe jednou rukou (*neutrální komunikační kategorie*)

3 dítě se nedotýká nikoho, ani sebe, ruce má volně podél těla, drží volně předmět (*neutrální komunikační kategorie*)

Foto č. 1: Příklad zaznamenání jednotlivých znaků (k, s, d, e, v, i, h). Chlapec vlevo 0355304. Chlapec vpravo 1355424.

Foto č. 2: Příklad zaznamenání jednotlivých znaků (k, s, d, e, v, i, h). Chlapec s knihou 0123003.

4 dítě se dotýká druhého jednou rukou nebo nohou, popř. jinou částí těla (*má zřetelný komunikační charakter, ať už pozitivní (hlazení, držení) nebo negativní (úder), apod.*)

5 dítě se dotýká druhého oběma rukama nebo nohama (*má zřetelný komunikační charakter, ať už pozitivní (hlazení, držení) nebo negativní (úder), apod.*)

Spolehlivost v odečítání jednotlivých podkategorií každé z komponent byla ověřována před zahájením výzkumu testem shody dvou nezávislých pozorovatelů (Kappa index). Přijatelné hodnoty Kappa indexu jsou pro etologické výzkumy od 0,71 do 1,00. Námi zjištěné hodnoty Kappa indexu byly přijatelné pro všechny sledované komponenty chování (tabulka č. 2).

Tabulka č. 2: Výsledné hodnoty Kappa indexu pro jednotlivé komponenty

komponenta	Kappa Index
k pohyblivost (kinezika)	0,83
s sociální interakce	0,86
d vzdálenost od nejbližšího dítěte	0,78
e oční kontakt	0,80
v akustická komunikace	0,88
l intenzita akustických projevů	0,95
h dotykové chování	0,90

Získaná data byla testována vhodnými parametrickými a neparametrickými testy. Nejčastěji byl volen dvouvýběrový t-test, který se využívá pro testování shody středních hodnot dvou nezávislých populací. Neparametrickou obdobou tohoto testu je Mann-Whitneyho test (MW-test). Tento test nepředpokládá normální rozdělení souborů, naopak t-test ano. Pokud jsme mezi sebou porovnávali více souborů než dva, volili

jsme modifikovaný t-test – tzv. Bonferoniho test.

V části Výsledky je navíc použito zkratky N, která udává počet dětí v souboru, a označení p-value, vyjadřující dosaženou hladinu významnosti příslušného testu, na základě které rozhodujeme, zda nulovou hypotézu znějící: „Střední hodnoty průměrného chování jsou pro porovnávané skupiny stejné,“ zamítáme, či nikoliv (Anděl, 1978; Zvárová, 1998; zpracování dat programem BMDP v1.1)

Výsledky

Při zjišťování odlišností v neverbální komunikaci mezi zdravými chlapci a dívkami pomocí t-testu a jeho neparametrické obdoby Mann-Whitneyho (=MW) testu jsme dospěli k následujícím statisticky významným závěrům. Chlapci ve věku 6–11 let v průměru vykazovali větší pohyblivost. Hodnota p-value t-testu vyšla 0,0004 (p-value MW testu 0,0005). Mladší chlapci ve věku 6–8 let dosahovali v průměru vyšších hodnot u komponenty dotykového chování a nižších hodnot u komponenty akustická komunikace. Hodnota p-value t-testu pro dotykové chování vyšla 0,0034 (p-value MW testu 0,0034), p-value t-testu pro akustickou komunikaci vyšlo 0,0146 (p-value MW testu 0,0393). Mezi dívkami a chlapci ve věku 8–11 let tyto rozdíly v neverbální komunikaci již zřetelné nebyly, ale byl pozorovatelný jiný rozdíl. Chlapci ve věku 8–11 let vykazovali v průměru vyšší hodnoty u komponenty intenzita akustických projevů. Hodnota p-value t-testu vyšla 0,0301 (p-value MW testu 0,0335).

Při srovnávání jednotlivých komponent chování mezi zdravými dětmi ve věku 6–8 let a dětmi ve věku 8–11 let bylo zjištěno, že mladší děti vykazovaly v průměru vyšší hodnoty u komponenty

pohyblivost a oční kontakt a nižší hodnoty u komponenty sociální interakce. Hodnota p-value t-testu pro pohyblivost vyšla 0,0296 (p-value MW testu 0,0476), hodnota p-value t-testu pro oční kontakt vyšla 0,0492 (p-value MW testu 0,0442), hodnota p-value MW testu pro sociální interakci vyšla 0,0236.

Při porovnávání chování chlapců zdravých a chlapců s poruchou LMD-hyperaktivita bylo zjištěno, že chlapci s diagnózou LMD-hyperaktivita vykazovali v průměru vyšší hodnoty u komponent sociální interakce, oční kontakt, intenzita akustických projevů a celková aktivita. Hodnota p-value t-testu pro sociální interakci vyšla 0,0013 (p-value MW testu 0,0006), p-value t-testu pro oční kontakt vyšlo 0,0010 (p-value MW testu 0,0048), p-value t-testu pro intenzitu akustického projevu vyšlo 0,0007 (p-value MW testu 0,0013), p-value t-testu pro celkovou aktivitu vyšlo 0,001 (p-value MW testu 0,0002).

Při srovnání jednotlivých komponent chování v závislosti na sociálních činitelích jsme našli několik statisticky významných výsledků. Dívky ve věku 6–8 let žijící bez prarodičů (N=31) vykazovaly v průměru vyšší hodnoty u komponenty dotykové chování v porovnání s dívkami žijícími s prarodiči (N=6). Hodnota p-value t-testu pro dotykové chování vyšla 0,0408 (p-value MW testu 0,0286).

Chlapci ve věku 6–8 let, jejichž rodiče mají středoškolské nebo vysokoškolské vzdělání (N=17), vykazovali v průměru nižší hodnoty u komponenty vzdálenost od nejbližšího dítěte v porovnání se stejně starými chlapci, jejichž rodiče jsou vyučení nebo se základním vzděláním (N=17). Hodnota p-value t-testu pro vzdálenost od nejbližšího dítěte vyšla 0,0146 (p-value MW testu 0,0157).

Chlapci ve věku 8–11 let (N=18), jejichž rodiče mají středoškolské nebo vysokoškolské vzdělání, vykazovali v průměru vyšší hodnoty u komponent sociální interakce (p-value t-testu = 0,0059, p-value MW-testu = 0,0136), vzdálenost od nejbližšího dítěte (p-value t-testu = 0,0177, p-value MW-testu = 0,0420), akustická komunikace (p-value t-testu = 0,0442, p-value MW-testu = 0,0427), intenzita akustických projevů (p-value t-testu = 0,0380, p-value MW-testu = 0,0410), celková aktivita (p-value t-testu = 0,0187, p-value MW-testu = 0,0112) v porovnání se stejně starými chlapci (N=21), jejichž rodiče jsou vyučeni nebo se základním vzděláním.

Chlapci ve věku 6–8 let z úplných vlastních rodin (N=27), kteří neprožili rozvod svých rodičů, vykazovali v průměru vyšší hodnoty u komponenty akustická komunikace a nižší hodnoty u dotykového chování v porovnání se stejně starými chlapci z jiných typů rodin (N=7). Hodnota p-value t-testu pro akustickou komunikaci vyšla 0,0279 (p-value MW testu 0,0099) a pro dotykové chování je p-value t-testu = 0,0089 (p-value MW testu 0,0052).

U chlapců ve věku 8-11 let z úplných vlastních rodin (N=36), kteří neprožili rozvod svých rodičů, výše popisované rozdíly již nebyly patrné, pouze v průměru vykazovali vyšší hodnoty u komponenty intenzita akustických projevů v porovnání se stejně starými chlapci z jiných typů rodin (N=3). Hodnota p-value t-testu vyšla 0,0086 (p-value MW testu 0,0203).

Dívky ve věku 6–8 let, které nejsou prvorozené ani druhorozené (N=4), vykazovaly v průměru vyšší hodnoty u komponenty oční kontakt v porovnání s prvorozenými dívkami (N=18). Hodnota p-value Bonferroniho-testu vyšla 0,0324.

Dívky ve věku 8–11 let, které nemají sourozence (N=7), vykazovaly v průměru větší pohyblivost v porovnání se stejně starými dívkami, které mají jednoho sourozence (N=30) nebo více sourozenců (N=9). Hodnota p-value Bonferroniho-testu při porovnávání chování dívek bez sourozence a dívek s jedním sourozencem vyšla 0,0431. Hodnota p-value Bonferroniho-testu při porovnávání dívek bez sourozence a dívek s dvěma a více sourozenci vyšla 0,0087.

Chlapci ve věku 6–8 let, kteří mají jednoho sourozence (N=22), vykazovali v průměru vyšší hodnoty komponenty intenzita akustických projevů v porovnání se stejně starými chlapci majícími více sourozenců (N=9). Hodnota p-value Bonferroniho-testu vyšla 0,0406.

Tabulka č. 3 ukazuje závislosti vzájemných vztahů mezi komponentami (k, s, d, e, v, i, h), které byly zjišťovány pomocí Pearsonova korelačního koeficientu – r. U zdravých dětí se zvyšující se hodnotou znaku s (sociální interakce) stoupá hodnota znaku d (vzdálenost od nejbližšího dítěte), znaku v (akustická komunikace), znaku i (intenzita akustických projevů) a znaku h (dotykové chování). Znamená to, že při vzájemné spolupráci dětí se mezi nimi snižují vzdálenosti, což vede nejenom ke zvýšení akustické komunikace, ale i ke zvýšení její intenzity (dětí mezi sebou hovoří, popř. vzájemně si naslouchají, nemlčí, nešeptají).

Pro děti s diagnózou LMD-hyperaktivita nebyla nalezena žádná statisticky významná hodnota korelačního koeficientu. (Tabulka č. 3, s. 156)

Typy vzorců chování vyskytujících se u dětí mladšího školního věku o přestávkách mezi dvěma vyučovacími hodinami byly zjišťovány pomocí kombinatoriky. Nejčastěji se vyskytující vzorec chování téměř u všech dětí byl 1(k) 3(s) 4(d) 4(e)

Tabulka č. 3: Korelace jednotlivých znaků pro zdravé děti,

Hodnoty polotučně jsou signifikantní (p-value Pearsonova-testu < 0,01).

znak x znak	N = 156 x 40 Pearson – r	znak x znak	N = 156 x 40 Pearson – r
k x s	0,1802	d x e	0,2091
k x d	-0,0026	d x v	0,7118
k x e	0,1577	d x i	0,5596
k x v	-0,0386	d x h	0,3837
h x i	0,2805	e x v	0,2784
k x h	0,2141	e x ě	0,3331
s x d	0,7352	e x h	0,2213
s x e	0,3750	v x i	0,7543
s x v	0,6539	v x h	0,1880
s x ě	0,5919	i x h	0,3390
s x h	0,4949	N = (počet dětí) x (počet záznamů jednoho dítěte)	

4(v) 2(i) 3(h) a vyjadřoval pohyb dítěte některou částí těla, dítě bylo přítom na místě (nepřemísťovalo se v prostorách třídy). Hrál si s druhým dítětem. Děti při hře od sebe udržovaly vzdálenost 0,5 – 1 metr. Dívaly se na tělo nebo předmět druhé osoby, s níž spolupracovaly, hovořily k sobě normální hlasitostí a nedotýkaly se nikoho ani sebe. Nejčastěji měly ruce volně podél těla, popř. držely v ruce předmět.

Diskuse

Vypracovaná metodika se projevila dostatečně citlivá nejen pro zachycení neverbálního chování vesnických dětí mladšího školního věku navštěvujících tradiční základní školy, ale i pro zachycení celkového neverbálního chování dětí předškolního věku v práci Šajnerové a Škvařilové (2000) a při výzkumu chování psychotických pacientů v práci Kleina (1994B).

Při srovnávání jednotlivých kompo-

nent chování v závislosti na pohlaví byly nalezeny mezi dětmi rozdíly v pohyblivosti, intenzitě akustických projevů a dotykovém chování. Jedno z nejpravděpodobnějších vysvětlení je charakterizováno odlišným výběrem her chlapců a dívek (Langmeier, Krejčířová, 1998). Chlapci si častěji volili rušné, pohybové náročné hry, při kterých se honili, pokřikovali na sebe a jako členové zneprátených skupin proti sobě bojovali. Hra dívek byla naopak klidnější, plná citu. V blízkosti svých lavic rozmlovaly, kreslily si a mladší dívky převážně pečovaly o donesené hračky.

Při srovnávání jednotlivých komponent chování v závislosti na věku byla u mladších dětí prokázána vyšší pohyblivost, která nejspíše souvisí s tím, že tyto děti nepřivykly ještě zcela výuce a po 45 minutách ustavičného sezení v lavici bývají rychleji unaveny. Únava se projevuje pohybovým neklidem nejen při hodinách, ale i o přestávkách (Čáp, 1997).

Starší děti (hlavně starší chlapci) vykazovaly vyšší hodnotu komponenty sociální interakce, jak potvrzují i jiné práce zabývající se chováním dětí (Štefanovič, Rosina, 1960; Langmeier, Krejčířová, 1998).

Při porovnávání komponent chování mezi zdravými a LMD-hyperaktivními dětmi byl potvrzen předpoklad o vyšší aktivitě LMD-hyperaktivních dětí, a tudíž i vyšších hodnotách některých komponent chování: sociální interakce, oční kontakt a intenzita akustických projevů.

Srovnání údajů s prací Šajnerové a Škvařilové (2000) ukazuje shodně vyšší hodnoty u LMD-hyperaktivních dětí u komponent sociální interakce a intenzita akustických projevů. Rozdíl v pohyblivosti u chlapců zdravých a LMD-hyperaktivních nebyl v našem výzkumu prokázán, neboť téměř všichni chlapci ve třídě společně provozovali pohybové

Foto č. 3: Dívka v tmavém svetru (vpravo) může být příkladem výše popsaného chování.

náročné hry. Pozorovatelný rozdíl v pohyblivosti dětí byl patrný při vyučovacích hodinách.

Stejně jako v jiných studiích (Říčan, 1990; Drtilová, Koukolík, 1994) výsledky zdůraznily vliv rozvodového řízení na chlapce. Byly prokázány určité rozdíly v neverbální komunikaci u chlapců, kteří prožili rozvod, ve srovnání s chlapci z rodin úplných vlastních.

Závěr

Struktura neverbálního chování je u dětí mladšího školního věku odlišná zejména při sledování rozdílů mezi zdravými a LMD-hyperaktivními dětmi. Významné rozdíly byly zachyceny i při srovnávání jednotlivých komponent chování v závislosti na pohlaví a věku. Ze sociálních činitelů ovlivňujících chování dítěte se ukázala významná především úplnost rodiny a vzdělání rodičů.

Literatura

Anděl, J.: *Matematická statistika*. Praha, SNTL 1978.

Čáp, J.: *Psychologie výchovy a vyučování*. Praha, Karolinum 1997.

Drtilová, J. – Koukolík, F.: *Odlíšné dítě*. Praha, Vyšehrad 1994.

Fraňková, S. – Klein, Z.: *Úvod do etologie*. Praha, HZ Systém 1997.

Kerlinger, F. N.: *Základy výzkumu chování*. Praha, Academia 1972.

Klein, Z.: *Komponenty lidské neverbální komunikace*. Praha, Živa 1994A, s. 42–44.

Klein, Z.: Struktura neverbálního chování u psychologických pacientů (Index DAEST). Abstrakt předneseného referátu na XXI. etologické konferenci v Č. Štemberku, Praha, ČSEŠ 1994B, s. 24–25.

Langmeier, J. – Krejčířová, D.: *Vývojová psychologie*. Praha, Grada 1998.

Lorenz, K.: *Základy etologie*. Praha, Academia 1993.

Říčan, P.: *Cesta životem*. Praha, Panorama 1990.

Šajnerová, A. – Škvařilová, B.: Method of the Ethological Record of the Pre-school Children Behaviour. *Acta Universitatis Carolinae Biologica*, 44, 2000, s. 259–279.

Štefanovič, J. – Rosina, J.: *Psychologie – učebnice pro pedagogické školy*. Praha, SPN 1960.

Zvárová, J.: *Základy statistiky pro biomedicínské obory*. Praha, Karolinum 1998.

Počátky industrializace na Žďársku ve světle nových výzkumů

Josef Porsch

Následující stať vznikla v rámci komplexního výzkumu industrializace za socialismu na Žďársku, který započal v roce 2001. Výzkum je součástí evropského projektu FOROST (*Forschungsverband Ost- und Südosteuropa*), který se pod supervizí mnichovské univerzity odehrává současně také v Bulharsku, Jugoslávii, Polsku, Estonsku, Rusku a na Slovensku. Projekt je zaměřen především na zkoumání kultury všedního dne v době socialismu a na každodenní praktiky a strategie v socialistických zemích a jejich dopad na transformaci společnosti. Cílem je dosáhnout na tomto poli srovnatelných výsledků – tedy nejen se dozvědět něco více o tématu v dané zemi, ale pokusit se určit obecné zákonitosti vývoje socialismu celkově.

Metodologie výzkumu je primárně etnologická s přesahy do historie, psychologie, demografie a dalších tzv. společenských věd. Spočívá nejen ve přímém dotazování pamětníků na vybrané okruhy otázek a na jejich životní příběh (*life story*, tedy jejich vidění zarámování svého života do společenské reality),¹ ale i v podrobném studiu pramenů v archívech a knihovnách. Podobný výzkum – ať už co do komplexnosti nebo pokud jde o téma každodennosti za socialismu – nebyl dosud v České republice prováděn a představuje důležitý krok i pro pochopení směru, kam se ubírá současná česká společnost i jednotlivci.

Následující řádky budou zaměřeny na popis počátků industrializace na Žďársku, zejména pak ve Žďáru samotném, kde na přelomu padesátých let 20. století vznikl velký slévárenský a strojírenský podnik Žďas, který dodnes rozhodující měrou ovlivňuje dění v regionu. Budeme se zabývat situací po válce, která ve městě s převážně zemědělskou výrobou nebyla nikterak uspokojivá, a také tím, jak vlastně došlo k rozhodujícímu obratu, který vývoj Žďárska změnil. Jde o velmi důležitý dějinný bod, bez něhož nelze plně pochopit souvislosti vývoje města a regionu. V mém podání však nepůjde jen o obecně historický popis, zahrnul jsem do něj i etnografický rozměr – rozhovory s pamětníky ve Žďáru nad Sázavou. Již zmíněná metoda „*between the archives and the field*“² se mi pro etnografický výzkum socialismu jeví jako nejspokojivější. A to hned z několika důvodů: za prvé, poskytuje pestřejší, mnohostrannější pohled na realitu společnosti než oficiální ideologie, protože je komplexnější a zohledňuje jak oficiální rovinu, tak rovinu subjektivní, „neoficiální“; za druhé poskytuje osobnější pohled na dobu socialismu; v neposlední řadě umožňuje rozkrýt hlubinné souvislosti, které by jinak byly například při sociologickém nebo historickém zpracování naším očím neviditelné.

Město Žďár nad Sázavou nebylo vybráno náhodně. Jedná se o dobrý modelový příklad socialistické řízené industrializace

¹ Jde o metody biografickou, metodu řízeného rozhovoru a o výzkum kolektivní paměti.

² Roth, K.: *From the Study of „Folk Culture“ to the Study of (Socialist) „Everyday Culture“: An Undesired Transition?* Plenary paper presented at the conference of the International Association for Southeast European Anthropology, Sofia, September 14–17, 2000, s. 5.

a kolektivizace. A to zvláště proto, že Žďas vznikl doslova „na zelené louce“. V předchozích desetiletích a stoletích sice na Žďársku existovala hutní tradice, ale koncem 19. století úplně zanikla. Po vzniku Žďasu vyrostla velmi rychle z malého provinčního sídla (s něco málo přes čtyři tisíce obyvateli) velká městská aglomerace o více než dvaceti tisících obyvatelích. Továrna ovlivnila původně chudé zemědělské město natolik, že to, co se tu odehrálo, byla vlastně tvorba „nové“ (nebo modifikované) lokální kultury, založené na socialistickém plánování a výstavbě. Vývoj města a života jeho obyvatel nelze od té doby pojednávat bez souvislosti s vývojem Žďasu. Ve Žďáru nad Sázavou totiž došlo nejen k ekonomickému, kulturnímu a organizačnímu přerodu, ale i k přeměně sociálních vztahů, které se věnují v samostatné studii.

1. Situace v regionu a městě po druhé světové válce

Příčiny vzniku velkých průmyslových podniků, které změnilo od základu město Žďar nad Sázavou i celý kraj, je třeba hledat v širších souvislostech. Zdá se mi, že ačkoli některé jevy předurčují poválečnou situaci na Žďársku již před druhou světovou válkou i dříve, je jejich hlavní těžiště třeba hledat až po událostech v roce 1945.

Léta po válce nebyla pro již tak chudý kraj vůbec lehká – špatná zásobovací situace, válečné škody, epidemie tuberkulózy, katastrofální sucho v roce 1947 a další události jen podpořily tíživou atmosféru, která tu panovala. V podstatě až do roku 1948 bylo Žďársko (pokud jde o průmysl) ve stavu velmi podobném situaci před válkou. Lidé jen velmi nesnadno nalézali práci, kterou by si

přivydělali, nebo práci jiného druhu než v zemědělství. Situace vedla k návratu podomácké výroby, která se tu ukázala jako adaptivní již před válkou. Jednalo se zejména o sítování (punčochy, šály, ubrusy ad.). Materiál zajišťoval tradičně faktor, který také od lidí odebíral hotové výrobky; jemu připadla velká část zisku. Výrobci byli placeni velmi špatně. Jedna pamětnice říká o tehdejší situaci: „(...) zaměstnávali se tady převážně se ševci. Ti tady ti Zelenýho, měli fabriku, to bylo na té ulici tam a potom i z dědin chodili sem lidi, že nosili zboží hotový do těchle obuvnických podniků a pak tady byl ten lihovar, dole byli ti Frýbovi pila a mlejn, tak kde lidi mohli jako dělat, byla tady Inářská škola (...) Tak tam, tam se vozil ten len na tření. Byly tady cihelny, byla horní a dolní cihelna, jirchárna, sodovkárna. A jinak malý hospodáři. Abych nezapomněla, byl tady Amylon – tam se vyráběl ten brusucukr, jestli ho pamatujete, mejdlíčka se tomu dneska říká. (...) Krutě se dělalo, páč... nebylo to žádný bohatství. Tady bylo jen pár bohatejch lidí. To byli ti majetníci co měli jako ty fabričky, jinak hospodáři potom co měli více.“³ Ani v zemědělství, tolik důležitém pro zdejší kraj, se mnoho nezměnilo. Nastalo sice znárodňování půdy, ale to se zpočátku dotklo pouze největších velkostatků. Jednotná zemědělská družstva (JZD) byla dosud „v plenkách“. Lidé hledali zaměstnání ve velkých městech okresu nebo odchodem úplně jinam.

Po válce existovalo ve Žďáru nad Sázavou i několik průmyslových podniků: znárodněná továrna na obuv Hynka Trojánka a cihelna dědiců Karla Löwa (obě poškozené válkou, nicméně výrobu se podařilo obnovit), soukromá továrna na obuv V. a B. Zelených, továrna na kovové zboží Františka Špilara a továrna na kovové zboží Jaro J. Rouska. Všechny

³ Rozhovor č. 4 – J. Š., rozhovor vedl Josef Porsch 21. 8. 2001.

však měly v letech bezprostředně po válce problémy s nedostatkem surovin, výpadky elektrické energie a nemohly samozřejmě zaměstnat příliš lidí.

Okres Nové Město na Moravě, kam Žďár spadal, spravoval po válce Okresní národní výbor (ONV) složený ze zástupců čtyř povolených politických stran.⁴ Ve volbách v roce 1946 zvítězila ve Žďáru Lidová strana se 784 hlasy, následovala Komunistická strana Československa (KSČ) se 753 hlasy, dále pak Národně sociální strana (637 hlasů) a Sociálně demokratická strana (207 hlasů). Pozoruhodné je, nakolik vyvážené počty jsou a že nevíteží KSČ, jako tomu bylo v jiných oblastech republiky.⁵ Později vládnoucí KSČ kraj charakterizovala jako „převážně zemědělský konzervativní“⁶ (dobově signifikantní je spojení těchto dvou přídavných jmen), což byla patrně jedna ze skrytých příčin, které vedly k rozhodnutí vystavět tu Žďas. Lidé, se kterými jsem o tom mluvil, to vysvětlují tím, že „okres Žďár je vlastně okres vesnic“ a že lidovci tu měli navrch vždycky vzhledem k religiozitě obyvatelstva.⁷

V roce 1946, poté, co byl zvolen předsedou vlády, vyhlásil Klement Gottwald tzv. Budovatelský program třetí vlády Národní fronty Čechů a Slováků. Na jeho základě přijal ONV v Novém Městě na Moravě tzv. pracovní plán, který upravoval myšlenky programu vlády do

podmínek Žďárska. Zpočátku se však o průmyslu vůbec neuvažovalo. Záměrem bylo spíše vytvořit z regionu rekreační oblast, ale nedostávaly se potřebné finanční prostředky. Úředníci z ONV požadovali, aby vláda věnovala Žďársku větší pozornost. Brzy se tak začalo jednat o záměru vybudovat v regionu větší průmyslový podnik. Tradičním řemeslem ve Žďáru bylo obuvnictví, proto se snahy soustředily na vybudování velkého kožedělného závodu. Jednání s vedením firmy Dekva však nebylo úspěšné. (Dekvě byla podřízena mj. továrna H. Trojánka.) Důvody neúspěchu byly vždy obdobné: podniky požadovaly zajištění provozních místností a bytů pro zaměstnance. A ty město poskytnout nemohlo.

Zaměstnanci ONV se ale své snahy zajistit pracovní příležitosti v okrese nevzdávali. Už v říjnu 1947 začali poukazovat na velké místní zdroje surovin, které by byly schopné zásobovat celou řadu nově vybudovaných průmyslových podniků. Jednalo se tehdy například o rafinérii lihu, tkalcovnu lnu, o dřevozpracující průmyslový závod, o závody na zpracování lesních plodů, výrobu předmětů ze slámy, umělých květin, krajek ad. V neposlední řadě se také poprvé jednalo o možnosti výstavby filiálky Brněnských slévárenských a strojírenských závodů ve Žďáru (oficiální

⁴ Zajímavé je, že se tehdejšímu ONV říkalo „učitelský“, protože do něj jednotlivé politické strany delegovaly učitele, a že tento fenomén velmi zajímavě reflektují informátoři (Rozhovor č. 28 a 29).

⁵ Vlastně v celém soudním okrese Žďár i v politickém okrese Nové Město na Moravě dostali víc hlasů lidovci než komunisté.

⁶ Konzbul, J. (ed.): *Budování socialismu na Žďársku*. Blok Brno 1975, s. 42. Tato publikace už svým názvem (*Budování socialismu na Žďársku*) napovídá, že v očích KSČ byla závazným podáním historie a pohledu na realitu oblasti.

⁷ Rozhovor č. 29 – Z. B., rozhovor vedl Josef Porsch 4. 11. 2001. Podle posledního sčítání lidu je Žďársko co do počtu lidí věřících, tj. sdružených v nějaké církvi, druhým (po Zlínsku) krajem v republice. Je také jedním ze šesti okresů, kde počet věřících přesahuje padesát procent.

historie později toto jednání vůbec nezmiňuje). Krátkým úspěchem ve Žďáru byl vznik tkalcovny Františka Fajkse, která – ač prosperovala – byla v roce 1948 zlikvidována a tkalcovské stavby skončily ve šrotu.⁸ Pro naši snahu lépe poznat tehdejší atmosféru je pozoruhodné zaměření navrhovaných podniků i rozhodnutí vybudovat závod využívající především velké množství pracovní síly na Žďársku. S tím ale představy obyvatel Žďáru původně vůbec nepočítaly.

2. Rok 1948: Počátek změn

Únorový převrat, kdy se dostala k moci KSČ, znamenal pro Žďársko obrat. Už první pětiletý plán národního hospodářství kladl důraz především na těžký průmysl, který podle rétoriky KSČ „*naproti předimenzovanému lehkému průmyslu dosud zaostával.*“⁹ Programová industrializace měla zasáhnout hlavně kraje dosud bez průmyslu (zejména jižní Čechy a Žďársko). Informátoři to reflektují dodnes: „*Vědělo se, že Vysočině se muselo pomoci – a Žďas byl tou pomocí.*“¹⁰

Konečnému rozhodnutí umístit podnik do Žďáru (v jednání byla i jiná města na Vysočině) však předcházely dosud uspokojivě nerozpletené události. Velmi zajímavá je interpretace informátorů, kteří počátky Žďasu pamatují: dva z těch, s nimiž jsem měl možnost hovořit, se dokonce ucházejí o to, že mají zásluhu na výběru právě Žďáru nad Sázavou. Stanislav Růžička v úvodu reprezentativní publikace *Cesta k pramenům*, vydané jako reflexe 45 let vývoje Žďasu,

klade důraz na to, že „*teprve příští generace získají patřičný odstup a (...) najdou i reálný pohled na vznik Žďasu.*“¹¹ Proč? Oficiální dějiny nejenže nezmiňují jednání o vybudování podniku již v říjnu 1947, ale vykládají následné rozhodnutí prvotně jako záměr KSČ. Proti této verzi stojí publikované vyprávění Jiřího Pospíšila, tehdejšího zaměstnance ONV Žďár, podle kterého podal uvedený návrh na průmyslovou injekci okresu právě on.¹² Vláda sice svým rozhodnutím vydala souhlas s vybudováním průmyslového podniku, ale neurčila druh výroby. Brněnské slévárny však – jak víme – hledaly místo, kam by umístily svou pobočku. Písemný projekt nového závodu předložily ONV již v květnu 1947. Adepty byla města Velké Meziříčí, Zastávka u Brna a Žďár. Volba nakonec padla na poslední jmenované.

Žďár vyhovoval svou polohou relativně poblíž zdrojů surovin (zvláště Ostravsko-Karvinsko, místní ruda se nevyužívala). Výhodou byla i budovaná železnice Praha – Havlíčkův Brod – Brno a plánovaná dálnice Plzeň – Ostrava (tím by se zlepšily dopravní možnosti, které sto let předtím zapříčinily zánik železářské výroby v oblasti). Žďár poskytoval i prostor pro stavbu bytů a nádrží na vodu, vyskytoval se tu slévárenský písek a v neposlední řadě tu byl dostatek levné pracovní síly.

O svém záměru vybudovat ve městě průmyslový závod (se třemi sty zaměstnanci) informovaly Brněnské strojírny Městský národní výbor (MNV) ve Žďáru

⁸ Pospíšil, J.: *Hospodářské a politické podmínky Žďárska*. In: *Cesty k pramenům, Žďas Žďár nad Sázavou 1996*, s. 15.

⁹ Konzbul, J. (ed.): *Budování ...c.d.*, s. 59.

¹⁰ Rozhovor č. 26 – p. R., rozhovor vedl Josef Porsch 2. 11. 2001.

¹¹ Růžička, S. (ed.): *Cesta...c.d.*, s. 1.

¹² A to s podporou Krajského národního výboru (KNV) v Jihlavě a Státního plánovacího úřadu v Praze. Pospíšil, J.: *Hospodářské... c.d.*, s. 14–15.

při jednání 10. října 1947 a posléze dopisem 22. listopadu 1947. Ten nabídku přijal. „*Návrh však nevzešel z řad KSČ, ale ČSL,*“ píše Jiří Pospíšil a uvádí citát předsedy KNV v Jihlavě Sedláka: „*U zrodu investice Žďas jsme nebyli.*“¹³ Pro následné centrální rozhodnutí vybudovat velký metalurgický a strojírenský podnik ve Žďáru nad Sázavou nemotivovala vládu jen snaha pomoci chudým oblastem, totiž že „*oživí náš kraj a poskytne našemu lidu větší skývu chleba,*“¹⁴ ale také politické důvody: „*Po únoru 1948 se naše mladá lidově demokratická republika ocitla pod těžkým tlakem hospodářského embarga ze strany západních velmocí; hrozilo i zvýšené nebezpečí nového válečného konfliktu.*“¹⁵ Tváří v tvář tomuto „dobovému nastavení“ dalo 12. března 1948 ministerstvo československého průmyslu souhlas s výstavbou slévárenského podniku ve městě Žďár. Současně probíhaly přípravy na stavbu továrny na obuv firmy Dekva; ONV ještě ve své zprávě ze dne 25. března 1948 nevylučoval výstavbu obou.

Schválil též stavbu dalších menších továren ve Žďáru (prýmkárny, továrny

na obuv) a počítal také s rozšířením stávajících podniků ve městě (Špilarovy továrny na kovové zboží [v Zámku Žďár], továrny B. a V. Veselých, Rouskovy továrny na kovové a rybářské náčiní ad.). Sami autoři považovali tento plán za maximalistický¹⁶ a počítali s tím, že jej vláda seškrtá. A opravdu: „*tento plán nebyl úplně v souladu s celkovou linií výstavby především těžkého a strojírenského průmyslu, jak jej předpokládal ÚV KSČ a vláda.*“¹⁷ Ještě v polovině roku 1948 situace nasvědčovala tomu, že alespoň některé plánované stavby budou realizovány. Ve Žďáru se v únoru jednalo o přeložení závodu na stuhy a prýmký z Krnova, stavba se ale nikdy neuskutečnila. Stejně tak byl v červnu dokonce položen základní kámen a začaly se kopat základy již zmíněného podniku Dekva.¹⁸ Přesto měl být plán výstavby průmyslu v budoucnosti co do objemu překročen, protože „*některé plánované objekty byly vybudovány v daleko větších rozměrech, než se původně předpokládalo. To platí především o Žďárských strojírnách a slévárnách.*“¹⁹

Pro lepší pochopení kontextu je třeba

¹³ Tamtéž, s. 15.

¹⁴ 2. ledna 1949. Obecní kronika Žďár nad Sázavou 1947–1973, s. 46.

¹⁵ Kolektiv autorů: Okresní... c.d. s.6. Šlo tehdy o nátlak Sovětského svazu. Tehdejší interpretace KSČ byla tendenční: „*Je přirozené, že vláda obrátila pozornost na chudé a zaostalé kraje.*“ Andrš, J.: *Historie n.p. Žďárské strojírný a slévárny a jeho socialistická výstavba. Závěrečná písemná práce VUML ve Žďáru nad Sázavou 1978*, s. 2. Anebo: „*Vysočina byla dlouho opomíjena. Pak přišla historická spravedlnost.*“ (25 let národního podniku Žďárské strojírný a slévárny.) V roce 1947 zřízena komise pro pomoc hospodářsky slabým krajům a jmenovitě určila kraje pro tuto akci. Vysočina byla určena pro kovoprůmysl. (Zpráva o umístění SBS závodu 11 ve Městě Žďáru. Výroční zpráva o výstavbě. Spojené strojírný a slévárny Bohumíra Šmerala n.p. Brno 1. 1. 1950).

¹⁶ Více o tomto plánu v pojetí KSČ srv. Konzbul, J. (ed.): Budování... c. d., s. 59–61.

¹⁷ Tamtéž, s. 61.

¹⁸ Až v březnu 1949 bylo rozhodnuto, že se podnik stavět nebude. Podrobnosti srv. Kolektiv autorů: Okresní... c. d., s.6.

¹⁹ Konzbul, J. (ed.): Budování ...c. d., s. 61. Je třeba říci, že odezvu tohoto názoru – vybudovat jeden obrovský slévárenský a strojírenský podnik namísto několika menších s jiným zaměřením vidíme i v nedávno přepsaných dějinách Žďáru nad Sázavou: „*Od počátku roku 1949 bylo zřejmé, že jedinou cestou k rozvoji (...) je vybudování většího investičního celku – slévárny a strojírný.*“

připomenout, že Žďár byl tehdy jen zemědělským maloměstem s vesnickými staveními a něco přes čtyři tisíce obyvateli a výstavba velké továrny vzbuzovala mohutnou pozornost i svým dokonalým kontrastem se stávající realitou. Když se začalo uvažovat o stavbě, „bylo přitom slyšet různé názory lidí, někteří nadávali, někteří to vítali.“²⁰ Dnes pamětníci hodnotí vybudování Žďasu velmi pozitivně: bylo to „od Boha“²¹, „až neskutečné,“²² městu „vytrhl – jak se říká – trn z paty.“²³ Postupem času u většiny lidí pocit hrdosti na továrnu převládl: „No my jsme byli hrdý, že děláme ve Žďasu... To byl tady nejlepší podnik, my jsme si toho považovali.“²⁴

Žďas byl sám o sobě nejviditelnějším představitelem plánovité změny zemědělského kraje na průmyslový. Původně zemědělské Žďársko bylo industrializováno velmi rychle. V roce 1930 pracovalo v zemědělství 56 % obyvatelstva a jen 12% v průmyslu. V roce 1963 už byl poměr zcela jiný: 50 % v průmyslu a 26 % v zemědělství.

Vše bylo samozřejmě se vším provázáno. Od 1. ledna 1949 vstoupilo v platnost nové správní uspořádání ČSR a Žďár se stal sídlem nového okresu Jihomoravského kraje s krajským městem Jihlavou. Správní uspořádání, které tímto aktem bylo zrušeno, platilo v podstatě od zrušení roboty v polovině 19. století. Svým charakterem mělo „odpovídat ekonomické

ko-politickým potřebám socialistické společnosti. V důsledku výstavby největšího průmyslového závodu na Žďársku (...) se počítalo s přírůstkem počtu obyvatelstva a především příslušníků dělnické třídy ve Žďáru nad Sázavou a s tím, že se Žďár změnil nejen v hospodářské, nýbrž také v politické, sociální a kulturní centrum širokého okolí.“²⁵ Proto sem bylo přeneseno z Nového Města na Moravě nejen sídlo ONV, ale i dalších organizací s okresní působností, např. okresní výbor KSČ ad. Nový okres zahrnoval 97 obcí s 38 300 obyvateli. Také patrně následkem této skutečnosti byla v červenci 1949 spojena města Žďár a Zámek Žďár pod společným názvem Žďár nad Sázavou (od 12. dubna 1950).

Při další správní reformě v roce 1960 se Žďárský okres podstatně zvětšil sloučením s okresem Velké Meziříčí, Bystřice pod Pernštejnem a Velká Bíteš a stal se jedním z největších v republice (v té době 263 obcí, 1 672 km², 108 000 obyvatel).²⁶ Vznikla tak nová správní jednotka, jejíž hranice poprvé překročily původní horáckou oblast. Pro Žďársko a Žďár znamenala tato změna další výhody. Městský kronikář to v té době vystihuje velmi přesně: „V současné době nelze ani dost dobře docenit, jak velkým přínosem je nový okres pro Žďár.“²⁷

Vlastní stavba hal Žďasu započala 18. července 1949. „Nástup ke stavbě byl nejen slavnostní, ale i pln radostného nadšení

²⁰ Jirout, J.: Tak to bylo. In: *Cesta k pramenům. Žďas Žďár nad Sázavou*, 1996, s. 28.

²¹ Rozhovor č. 6 – K. Ch., rozhovor vedl Josef Porsch 21. 8. 2001.

²² Rozhovor č. 4 – J. Š., rozhovor vedl Josef Porsch 21. 8. 2001.

²³ Rozhovor č. 4 – J. Š., rozhovor vedl Josef Porsch 21. 8. 2001.

²⁴ Rozhovor č. 8 – M. B., rozhovor vedl Josef Porsch 22. 8. 2001.

²⁵ Konzbul, J. (ed.): *Budování... c. d.*, s. 103. Administrativní změny se staly zdrojem averze zrušených okresních sídel vůči Žďáru nad Sázavou, která je pocíťována dodnes a odráží se i ve výpovědích pamětníků. Zmiňuje se o tom například Obecní kronika (s. 171, 182 ad.) i pamětníci.

²⁶ Podle posledního sčítání lidu (v roce 2001) měl okres Žďár nad Sázavou 196 obcí a 125 590 obyvatel. Nejvíce obyvatel z nově vzniklého kraje Vysočina žije právě v okrese Žďár nad Sázavou (24 %). Available at: www.czso.cz [2. 4. 2002].

a energie," oznamuje leták ke 20. výročí vzniku podniku. „Všichni občané Žďáru i celého okolí si uvědomovali, jakým přínosem pro město i celou Vysočinu nový závod bude.“ Do poloviny roku 1951 byla dokončena slévárenská hala. Za zpěvu Písně práce proběhla 27. srpna 1951 první slavnostní tavba, při níž byl za přítomnosti ministra těžkého strojírenství Gustava Klimenta slavnostně odlit tradiční zvon. Výroba – „předzvěst šťastné budoucnosti“²⁸ – byla zahájena. Začátkem roku 1953 se začalo vyrábět i ve strojírenské části. V době svého největšího rozmachu zaměstnával podnik přes šest tisíc zaměstnanců.²⁹

Změny, které Žďas přinesl, byly natolik pronikavé, že podstatnou měrou ovlivnily vzhled města, jeho postavení, podobu krajiny a hlavně život jeho obyvatel. Podnik brzy získal ekonomickou nadváhu, řídil správní i společenské instituce, určoval rozhodujícím způsobem život nově příšlých dělníků i původních obyvatel Žďáru. Díky tomu proběhl ve městě v prvních desetiletích po druhé světové válce společenský „tavicí kotlík“ se všim, co jej provází. Nepochopíme-li tedy hlavní příčiny těchto změn, nepochopíme ani změnu samu.

Literatura

- 25 let národního podniku Žďárské strojírný a slévárny. Žďas 1976.
- Andrš, J.: *Historie n.p. Žďárské strojírný a slévárny a jeho socialistická výstavba*. Závěrečná písemná práce VUML ve Žďáru nad Sázavou, 1978.
- Jirout, J.: Tak to bylo. In: *Cesta k pramenům, Žďas Žďár nad Sázavou 1996*, s. 28–32.
- Kolektiv autorů: *Okresní město Žďár nad Sázavou zdraví 35. výročí osvobození ČSSR Sovětskou armádou*. ONV Žďár nad Sázavou, 1972.
- Konzbul, J. (ed.): *Budování socialismu na Žďársku*. Blok Brno 1975.
- Obecní kronika Žďár nad Sázavou 1947–1973*.
- Pospíšil, J.: Hospodářské a politické podmínky Žďárka. In: *Cesta k pramenům, Žďas Žďár nad Sázavou 1996*, s. 14–15.
- Roth, K.: *From the Study of „Folk Culture“ to the Study of (Socialist) „Everyday Culture“: An Undesired Transition? Plenary Paper presented at the Conference of the International Association for Southeast European Anthropology, Sofia, September 14–17, 2000*.
- Růžička, S. (ed.): *Cesta k pramenům, Žďas Žďár nad Sázavou 1996*.
- Zpráva o umístění SBŠ závodu 11 ve Městě Žďáru. Výroční zpráva o výstavbě*. Spojené strojírný a slévárny Bohumíra Šnerala n. p. Brno 1. 1. 1950.

²⁷ Obecní kronika, s. 182.

²⁸ 25 let národního podniku Žďárské strojírný a slévárny.

²⁹ Bylo to v roce 1967, přesně 6329. Zdroj: materiály a.s. Žďas.

Co inspiruje proklamaci romské identity?

Skupina romských pedagogických asistentů
 Mirjam Moravcová, Miloslava Turková

Romové v České republice permanentně procházejí nejen složitým a vnitřně komplikovaným procesem kulturního a společenského vyrovnávání, ale také neměně složitým procesem sebeuvědomování v etnické, národní a státní příslušnosti.

Romské obyvatelstvo ČR doposud uznává vzájemné vnitřní rozlišení Romů, které vychází z rodově-skupinové příslušnosti. Romové v Čechách, na Moravě i ve Slezsku vnímají a respektují tyto vnitřní ohraničující vazby, přestože současně procházejí novou společenskou diferenciací, která je již modelována podle sociálních struktur občanské společnosti republiky.

Uvnitř romské společnosti postupně stále početně sílí romské kulturní a politické elity, které jsou svým charakterem analogické elitám většinové společnosti. Společenským cílem takto konstituovaných romských elit (a sympatizantů) je dosáhnout docenění, respektování a uznání: sebe sama i Romů jako svébytné a rovnocenné skupiny občanů ČR.¹ Součástí tohoto cíle je sebeuvědomovací proces,² který

zahrnuje i uvědomělé a záměrné identifikování se s romstvím.

Zápas za sebeuvědomění uskutečňují romské kulturní a politické elity v čase složitého názorového diskurzu o národní identitě. Mnozí ideologové postmoderní doby nazírají tuto identitu jako možnou volbu člověka; v rámci různých národních identit i v rámci různých společenských a kulturních identit.³ Možnost využití takové volby je předkládána i Romům.⁴

Současné romské kulturní a politické elity v ČR ovšem jednoznačně zvolily vizi národní identity jako identity nadřazené identitám ostatním. Budují na představě romství jako záležitosti etnických kořenů, tedy záležitosti zrození a rodinné enkulturace.⁵ Kulturní osobitost pak v této souvislosti chápou jako právo a podmínku romské jsočnosti a budoucnosti. Z těchto myšlenkových základů vychází nejen jejich úsilí o národní emancipaci Romů v ČR, nýbrž i idea národně politického sjednocení Romů v rovině celoevropské.⁶ Víze, formulované romskou

¹ Skutečnost, že při prosazování svých záměrů využívají Romové i tradiční sociální struktury romských komunit, nemění nic na základním cíli směřování. Je strategií na cestě společenského vyrovnání.

² Raichlová, Irena a kol.: *Romové a nacionalismus?* Brno, Muzeum romské kultury 2001, s. 15–31.

³ Barša, Pavel – Strmiska, Maxmilián: *Národní stát a etnický konflikt. Politologická perspektiva.* Brno, CDK 1999, s. 69–72.

⁴ Moravcová, Mirjam – Turková, Miloslava: Sebereflexe Romů zapojených do vládních struktur. In: *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí. Sborník z mezinárodní konference konané ve dnech 12. a 13. listopadu 2002 ve Slezském ústavu Slezského zemského muzea v Opavě.* Opava, SÚ SZM 2002, s. 212–218.

⁵ Raichlová, Irena a kol.: *Romové a nacionalismus? ...*, c.d., s. 15–31.

⁶ Cestu za doceněním a uznáním chtějí někteří političtí představitelé Romů podstoupit jako představitelé sjednocené evropské etnosociální komunity, která má řadu společných charakteristik, přestože žije roztroušena v různých zemích, není kulturně vnitřně totožná a přijala kulturní rysy různých většinových společností. Na těchto charakteristikách se snaží zastánci víze romského exteritoriálního národa konstruovat novou společnou identitu evropských Romů. K protagonistům této myšlenky patří např. Emil Ščuka.

elitou mohou, ale nemusí korelovat se stanovisky romské veřejnosti. A stanoviska, která zastávají řadoví Romové, představují nezanedbatelnou společenskou realitu dneška.

V souvislosti konfrontace cílů vytyčovaných elitami a postojů romské veřejnosti jsme si již dříve položili otázku, jak sami sebe vnímají ve skupinových identitách⁷ Romové, kteří se teprve zařazují mezi romskou elitu. Tázali jsme se, jak vidí sami sebe ti, kteří se začínají profesně podílet na realizaci vládních programů a jsou správním aparátem státu nově zainteresovaní na práci s romským obyvatelstvem.⁸ Ze souvislostí takto položených otázek nám vyplynuly otázky další, otázky,

které chceme otevřít v předkládaném diskusním zamyšlení. Otázky znějí: Jaké momenty iniciují překročení hranice skupinového vědomí společných rodových kořenů? Jaké impulzy nastrovávají proces formování vědomí nadskupinové etnické totožnosti a přetavují toto sjednocující vědomí do uvědomělé deklaraace romství či češství?

Modelovou skupinou při řešení všech položených otázek se nám stala skupina romských pedagogických asistentů, Romů, kteří se zapojili do jednoho z programů Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR.⁹ Tito pedagogičtí asistenti pocházeli z různých lokalit Čech, Moravy a Slezska.¹⁰ Spojovala je pouze

⁷ V naší diskusně formulované stati se zabýváme sociální identitou (srv. Tajfel, H.: *Human Groups and Social Categories: Studies in Social psychology*. Cambridge, Studies University Press 1981), tedy sebezačleněním asistentů do určité sociální skupiny. Jako sociální skupinu chápeme i rodinu. Cíleně se ovšem orientujeme na identitu etnickou. Sebeidentifikaci v identitě etnické opíráme o proklamaci této identity, sebeidentifikaci v identitě rodinné o vymezení vlastní role ve struktuře rodiny. Ve výkladu zohledňujeme i místo, na které asistenti svou romskou identitu zařadili v sebereflexi své osobnosti, tedy ve škále vyjádřených osobnostních vlastností, životních rolí a ve škále skupinových příslušností. O různých pojetích identity srv. např. Erickson, H. E.: *Identity: Youth and Crisis*. New York, Norton 1968. – Stryker, S.: *Identity: Saliance and Role a Performance: The Relevance of Symbolic Interaction Theorys for Family Research*. *Journal of Marriage and the Family*, 30, 1968, s. 558–564. – Frankovský, M.: *Posudzovanie identity k makrosociálnym útvarom*, in: *Agrese, identita, osobnost*. Čermák, I. – Havlíčková, M. – Macek, P. (eds.): Brno SCEA Psychologický ústav v Brně 2003, s. 215–230. – Bačová, V.: *Etnická identita*, in: *Agrese, identita, osobnost*. Čermák, I. – Havlíčková, M. – Macek, P. (eds.): Brno SCEA, Psychologický ústav v Brně 2003, s. 230–234. – Kusá, Z.: *Sociálne puto a konštrukcie sociálnej identity*, in: *Identity v meniacj sa spoločnosti*, Bačová, V. – Kusá, Z. (eds.): Košice Spoločenskovedný ústav SAV 1997, s. 253–262.

⁸ Tato položená otázka byla součástí širší koncipovaného výzkumu postojů romských pedagogických asistentů. Výsledky tohoto výzkumu srov. Moravcová, M. – Turková, M.: *Identita deklarovaná a žitá. Romští pedagogičtí asistenti – reflexe etnické, kulturní a občanské identity*. *Lidé města*, 8/2002, s. 13–54. – Moravcová, M. – Turková, M.: *Diskurs: národní, etnická či rodinná identita. Pozice romských pedagogických asistentů*. In: *Etnicita a mesto. Etnicita ako faktor polarizácie mestského spoločenstva v 20. storočí*. Ed. Salner, Peter – Luther, Daniel. Bratislava, Ústav etnológie SAV 2001, s. 157–182.

⁹ O vzniku této profesní skupiny srov. např. Moravcová, M. – Turková, M.: *Sebereflexe Romů ...*, c.d., s. 213, pozn.3. – Naprostá většina asistentů, které jsme zahrnuli do naší analýzy, pocházela z romských rodin. Pouze výjimečně se jednotlivci označili za děti z etnicky smíšených rodin česko-romských. Jeden asistent uvedl, že jeho rodina byla romsko-židovská a další, že byl adoptován českou rodinou.

¹⁰ V prvé etapě výzkumu jsme zaznamenali názory romských pedagogických asistentů z Prahy (6), Mostu (2), Ústí nad Labem (5), Teplic (2), Frýdlantu v Čechách (1), Liberce (2), Semil (1), Pardubic (2), Police nad Metují (1), České Těbové (2), Aše (1), Velkého

nově zaujatá profese a právě absolvovaná povinná pedagogická průprava.

Sebereflexi vlastní totožnosti námi zvolené skupiny romských pedagogických asistentů jsme zjišťovali výzvou k osobní prezentaci dotázaného sedmi výroky, jimiž se měl možnost se představit, tj. odpovědět na otázku: kdo jsem. Strukturu přiznaných identit v sedmi pozicích významnosti jsme zjišťovali anketou. Následnými rozhovory jsme pak hledali vysvětlení zaujatých pozic. Sběr dat jsme uskutečnili ve dvou časových etapách u čtyř různých studijních skupin jednorázového desetidenního kurzu romských pedagogických asistentů. Prvé výzkumy jsme realizovali na jaře a v létě roku 2001¹¹ s cílem zachytit aktuální identitní postoje asistentů (v čase konstituování této profesní skupiny). Druhé výzkumy jsme provedli na

sklonku podzimu roku 2002 a na jaře roku 2003¹² s cílem sledovat postojový profil asistentů, kteří zahajovali profesní dráhu pedagogického asistenta v časovém odstupu dvou let (měřeno školním rokem). V první etapě výzkumu jsme zaznamenali postoje padesáti,¹³ ve druhé etapě postoje čtyřiceti jednoho asistenta.¹⁴ Charakteristiku obou souborů respondentů srov. Příloha: Graf. I-a až III-b.

V první etapě výzkumu jsme dospěli k následujícím poznatkům:

Prioritní postavení v sebereflexi romských pedagogických asistentů, vyjádřenou sedmi pozicemi sebeidentifikace, zaujala charakteristika individuality vlastní osobnosti. Sebeidentifikace v kolektivní identitě se ukázala menšinovým stanoviskem.¹⁵

Pokud se romští pedagogičtí asistenti ztotožnili s určitou sociální kolektivitou, identifikovali se buď svým človen-

Meziřící (1), Jihlavy (2), Brna (6), Znojma (1), Třebíče (1), Břeclavi (3), Krnova (1), Ostravy (5). Údaje nebyly zjištěny u pěti asistentů (uvedli: ČR – 3, Slovensko – 1, neuvedl – 1). Ve druhé etapě výzkumu jsme zachytili názory asistentů z Prahy (8), Kladna (1), Neratovic (1), Litvínova (1), Vejprt (2), Benešova u Prahy (1), Čáslavi (1), Hradce Králové (1), Liberce (1), Hrádku nad Nisou (1), Lipníka nad Bečvou (1), Jihlavy (3), Ostravy (1), Bohumína (2), Havříova (1), Karviné (1), Velkého Oseku (1), Nového Jičína (1), Jeseníku (1), Opavy (1), Blanska (1), Těšína (1). Údaje nebyly zjištěny u 6 asistentů. Srov. též: Moravcová, M. – Turková, M.: Identita deklarovaná ..., c.d., s. 47.

¹¹ Prvou etapu výzkumu jsme realizovali v průběhu kurzů pro romské asistenty, které uspořádala Humanitas Profes o.p.s. v Praze v dubnu 2001 a nadace Nová škola v Jihlavě v červnu 2001. Některé další asistenty jsme oslovili individuálně v Ústí nad Labem, v Mostě a v Praze. – Výsledky tohoto výzkumu srov. Moravcová, M. – Turková, M.: Identita deklarovaná a žitá, ..., c.d., s. 13–54. Tytéž: Diskurs: národní, etnická či rodinná identita, ... c.d., s. 157–182.

¹² Druhou etapu výzkumu jsme realizovali v kurzu Humanitas Profes o.p.s. v Praze v listopadu 2002 a v květnu 2003. Některé další asistenty jsme oslovili v Praze.

¹³ V první etapě výzkumu jsme zaznamenali: v dubnu 2001 postoje 25, v červnu 2001 také 25 asistentů. Tímto výzkumem jsme zachytili názory 23,4 % asistentů působících ve školním roce 2001–2002 na českých školách.

¹⁴ Ve druhé etapě výzkumu jsme zaznamenali: v listopadu 2002 postoje 23 a v květnu 2003 postoje 18 asistentů – Romů. Obou těchto výzkumů se účastnili i další čtyři asistenti, kteří vyšli z českých rodin. Jejich výpovědi jsme nezohlednili. Respondenti jednotlivých výzkumů nebyli tíž lidé. Srovnání postojových změn nevyhovává proto o proměně stanovisek konkrétních jednotlivců (vzhledem k anonymitě ankety nelze ani tento požadavek vytyčit). Vypovídá pouze o posunech názorové hladiny členů profesní skupiny.

¹⁵ Moravcová, M. – Turková, M.: Identita deklarovaná ..., c.d., s. 28–31, s. 39. – Tytéž: Sebereflexe Romů ..., c.d., s. 212–218.

Tab. 1. Sebeidentifikace romských asistentů, přiznaná identita – soubor respondentů 1. ankety

sebeidentifikace	pořadí výpovědi							výpovědi celkem
	1	2	3	4	5	6	7	
osobní charakteristika	10 ¹	14	14	27	24	24	20	133
lidství/gender	27	12	3	1	1	1	1	46
status příbuzného	10	18	17	10	9	4	2	70
skupina profes. a zájmová	1	4	9	4	4	4	3	29
Rom	1	–	3	1	–	–	1	6
Čech	–	–	–	–	–	–	–	–
občan ČR	1	–	–	–	–	–	–	1
celkem odpovědělo	50	48	46	43	38	33	27	
neodpovědělo	–	2	4	7	12	17	23	
celkem	50	50	50	50	50	50	50	285

Poznámka: ¹ V tom výrok jednoho asistenta, který se označil slovem *černej*.

stvím a svou ganderovou rolí, nebo, a to zejména, svým postavením ve skupině pokrevních a afinitních příbuzných. Široká škála příbuzenské terminologie, označující blízké i vzdálené příbuzné (včetně neregistrovaných partnerských vztahů a tím i „neoficiálních“ příbuzenských vazeb), ukázala důležitost širší rodiny jako společenského a ekonomického zázemí asistentů i jako nástroje jejich orientace v lokální společnosti. Sebeidentifikací v příbuzenské skupině zůstali asistenti ukotvení v tradičním romském chápání začlenění člověka ve společnosti. Naproti tomu především sebeidentifikace v romských etnických kořenech, ale také sebeidentifikace s profesní, přátelskou či zájmovou skupinou, zůstaly v první etapě výzkumu na okraji pozornosti asistentů. Srov. tab. 1.

Romští pedagogičtí asistenti v roce 2001 zařadili svou romskou totožnost pouze výjimečně do charakteristiky své

osobnosti, přestože byla pro ně samozřejmá a všudypřítomná.¹⁶ Uvědoměnou sebeidentifikaci v romské jsočnosti, vyjádřenou slovy jsem Rom, jsem Romka, formulovalo pouze šest z celkového počtu padesáti dotázaných asistentů (12 %). A jen jediný postavil své romství na první místo mezi deklarovanými identitami. Ostatních pět ji zařadilo až na třetí a další místa v pořadí. Sjednocující romství mělo tedy i u většiny z těchto šesti etnických „uvědomělých“ Romů nižší váhu než příslušnost k rodině.¹⁷ Srov. tab. 1. V roce 2001 většina romských pedagogických asistentů, kterých jsme se tázali, tedy nevyjádřila potřebu přehodnotit sebeidentifikující postoj s vlastními etnickými kořeny, ukotvený v rodinné skupině, do proklamace romství.

Návratný výzkum, realizovaný v letech 2002/2003, zaznamenal zásadní, avšak zároveň i v podstatě jediný výrazný

¹⁶ Pevně ukotvení v romství prokázaly další zodpovězené otázky ankety. Srov. Moravcová, M. – Turková, M.: Identita deklarovaná ..., c.d., s. 13–51.

¹⁷ Dva asistenti dokonce zařadili romství až za svou příslušnost k profesní skupině.

Tab. 2. Sebeidentifikace romských asistentů, přiznaná identita – soubor respondentů 2. ankety

sebeidentifikace	výpovědi							výpovědí celkem
	1	2	3	4	5	6	7	
osobnost v individualitě	8	12	14	15	16	11	11	87
lidství/gender	21	8	4	–	–	3	1	37
skupina příbuzenská	6	5	12	11	8	6	3	51
skupina profes. a zájmová	–	3	2	3	4	2	–	14
Rom	4	10	1	4	–	1	1	21
Čech	–	–	2	1	–	–	–	3
občan ČR	2	1	3	1	–	–	–	7
celkem odpovědělo	41	39	38	35	28	23	16	
neodpovědělo	–	2	3	6	13	18	25	
celkem	41	41	41	41	41	41	41	220

názorový posun v sebereflexi romských pedagogických asistentů. A tento posun se týkal právě postojů k uvědomělému romství, češství a občanství. Výrok jsem Rom/Romka uvedlo již 21 z celkového počtu 41 dotázaných romských pedagogických asistentů (51,2 %).¹⁸ Tedy v druhé etapě výzkumu více než jedna polovina asistentů do škály sedmi sebereflexiv zařadila sebeidentifikaci v romství. Navíc čtyři z nich tak učinili na prvním a deset na druhém místě škály. Identitu českého občanství deklarovalo v souboru 41 dotázaných sedm asistentů (v roce 2001 z 50 jen jediný) a tři se dokonce označili jako Češi. Srov. tab. 2.

Všechny tyto skutečnosti vyvolaly otázku po příčinách tak výrazné změny ve velice krátkém časovém odstupu obou výzkumů – a to u lidí různých, kteří buď začínali pracovat jako romští pedagogičtí asistenti, nebo se dokonce na profesi asistenta teprve připravovali. Nemohli

být tedy ovlivněni dlouhodobým výkonem tohoto povolání, v němž se stali spoluzodpovědnými za výchovu romských dětí, styčnými pracovníky mezi školou a romskou rodinou a svým způsobem i představiteli zájmů romských lokálních komunit adresovaných škole.

Příčinnou vazbu mezi profesním působením ve funkci pedagogického asistenta a sebereflexí v romské identitě tedy vyloučila sama koncepce výzkumu, jeho orientace na frekventanty kvalifikačních kurzů, tj. na začínající pedagogické asistenty.

Komparace tří sledovaných demografických ukazatelů: místa bydliště, věku a úrovně dosaženého vzdělání asistentů pak také nevedla k nalezení příčin. Zcela ovšem vyloučila vazbu uvědomělé sebeidentifikace v romství se stupněm asistentem dosaženého vzdělání (prvá i druhá etapa výzkumu).¹⁹ Ti asistenti, kteří do škály sebereflexí zařadili svou romskou

¹⁸ Jedna asistentka se označila jako romská maminka.

¹⁹ Z celkového počtu 27 asistentů (6 prvá etapa, 21 druhá etapa výzkumu), kteří ve své osobnostní charakteristice uvedli, že jsou Romové, dosáhlo vzdělání: 7 základní, 10 odborné, 8 středoškolské, 2 údaj o vzdělání nevyplnili.

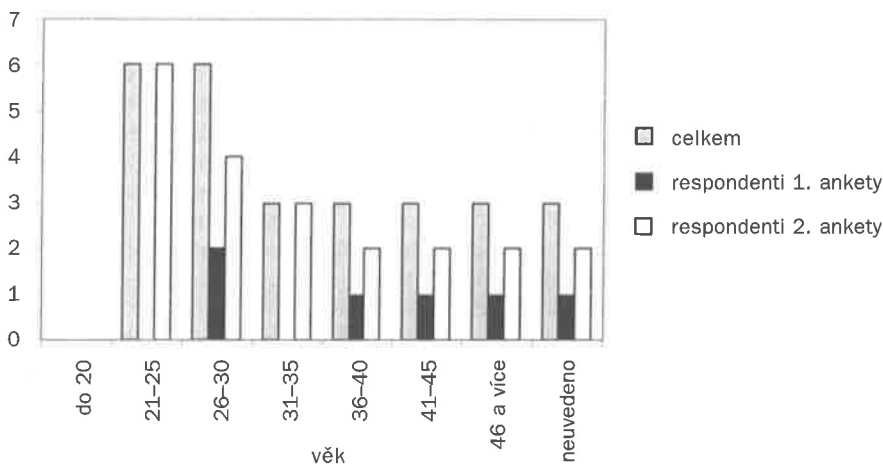
identitu, měli v téměř rovnoměrném podílu ukončené základní, odborné a středoškolské vzdělání. Nebyl mezi nimi ovšem ani jediný ze dvou vysokoškolsky vzdělaných Romů, kteří zodpověděli anketu.²⁰

Jistou ne zcela výraznou vztahovou závislost sebeidentifikace v romství jsme doložili ve vztahu k místu bydliště a dosaženému věku asistenta – ovšem ani v těchto souvislostech shromážděná data nedovolují hovořit o „lokálních“ či „generačních“ názorových modelech (prvá i druhá etapa výzkumu). Romští pedagogičtí asistenti, kteří do své sebe-reflexe zařadili romskou totožnost, pocházeli z různých lokálních prostředí,

i když především z měst, kde fungují romské programy.²¹ Sebeidentifikaci v romské totožnosti pak učinili asistenti ze všech věkových skupin, které jsme zachytili naším výzkumem. Částečně větší zastoupení Romů ve věku 21 až 30 let do jisté míry ovlivnila věková struktura dotázaných.²² (Srov. Graf 1 a Příloha: Graf II-a, II-b)

Názorový posun „v čase“, byť velice krátkém, nelze vyloučit, avšak nelze ho ani přijmout jako jediné vysvětlení. Změnu jsme doložili u různých skupin lidí aktuálně začínajících pracovat ve školství. Ti přicházeli s vlastním specifickým názorovým vybavením, a toto vybavení si vytvořili předtím, než se

Graf 1. Věková struktura romských pedagogických asistentů, kteří do své sebe-reflexe zařadili romskou totožnost (absol. čísla)

²⁰ Jeden z těchto dvou asistentů deklaroval romskou, druhý českou národnost.

²¹ Jako místo svého bydliště uvedli: Prahu (5), Kladno (2), Benešov (1), Kolín (1), Pardubice (2), Hradec Králové (1), Vejprty (2), Brno (1), Jihlavu (3), Tišnov (1), Ostravu (2), Bohumín (2), Nový Jičín (1), Krnov (1), Břeclav (1). Jeden asistent místo svého bydliště neuvedl.

²² Mezi těmito Romy byli lidé ve věku: šest ve věku 21–25 let, šest ve věku 26–30 let, po třech ve věku 31–35, 36–40, 41–45 a 46 a více let. Jeden asistent uvedl, že svůj věk nezná a dva ho neuvedli.

začali zajímat o práci pedagogického asistenta. V úvahu bylo proto nutné vzít osobnostní profil asistentů, kteří zařadili sebeidentifikaci v romství do škály sedmi sebereflexí.

Otázku jaké osobnostní charakteristiky (nesledované anketou) spojují asistenty, kteří jako znak své osobnosti uvedli, že jsou Romové, jsme sledovali až v druhé etapě výzkumu. Otázku jsme si položili v okamžiku, když jsme zjistili zásadní postojový posun. Teprve tehdy jsme hledali další příčinné souvislosti, které nebylo lze doložit odpověďmi ankety. Mohli jsme je ovšem sledovat pouze u těch 21 asistentů, kteří se v druhé etapě výzkumu v sebereflexi sebeidentifikovali s romstvem.

Tázali jsme se: na životní osudy, vztah k romskému společenství a romské kulturní osobitosti, na názorové stereotypy, vztah k náboženství a víře, vztah ke vzdělání a životnímu uplatnění, na profesní kariéru. Na základě tohoto dotazování jsme dokázali definovat jediný spojující článek, který ovšem současně znamenal svébytnou exkluzi z běžnosti. Tito Romové vesměs pracovali buď v neziskových občanských sdruženích, církevních a společenských organizacích, které se programově zabývaly problematikou romského obyvatelstva, nebo byli zapojeni do romských kulturních aktivit, měli osobní kontakty s romskými politickými elitami, anebo navštěvovali (absolvovali) výukový program vzdělávání Romů na Romské střední škole sociální v Kolíně. Ve své předchozí profesní a životní kariéře se tedy setkali s romskou problematikou z pozice „aktivistů“. Odtud tedy zřejmě vyplynula jejich potřeba zařadit do své sebeidentifikace také romskou totožnost své jsočnosti. Odtud jejich sebeuvědomění

v sjednocující romské identitě, odtud váha položená na proklamaci romství.

Pozici sebereflexe v romské totožnosti u romských pedagogických asistentů spojujeme tedy s jejich osobní zkušeností a s jejich individualitou vyhraňující se ve společenské, z pozice romství uvědomělé, aktivitě. Společenskou aktivitu považujeme za katalyzátor, který vedl jednotlivce k poznání významu proklamovaného romství v osobnostní charakteristice. A v této souvislosti jsme si položili další otázku – a to, jak se asistenti, kteří formulovali uvědomělou pozici své romské totožnosti, deklarovali v národnosti a jak se vymezovali ve vztahu k češtví. Tyto úvahy již zakládáme na datech ankety. Proto v nich pracujeme se stanovisky celkem 27 asistentů, kteří se v sebereflexi přihlásili ke svému romství: a to v první (6 asistentů) i druhé (21 asistentů) etapě výzkumu. Srov. tab. 3 (viz následující strana).

U této malé skupiny 27 „uvědomělých“ romských pedagogických asistentů, kteří uvedli v sebereflexi vlastní osobnosti jsem Rom, Romka, jsme doložili čtvero pojetí vztahu k romství (k romské jsočnosti) a v návaznosti i vztahu k češtví (k české národnosti). Každé z těchto pojetí současně jinak vnímalo sociální kategorii národa a jinak pracovalo s pojmem národnost.

Jedna část „uvědomělých“ asistentů se již jednoznačně identifikovala s romskou národností v pojetí, které zastávají romské politické a kulturní elity (a jejich sympatizanti) v ČR.²³ Pro tyto asistenty se romská národnost stala součástí národně-politické identity, identity nadřazené, z níž se odvíjí vztah k České republice jako státu, v němž v současnosti Romové žijí. Uvedme příkladem

²³ Skupina sedmi romských pedagogických asistentů.

Tab. 3. Romští pedagogičtí asistenti, kteří se sebeidentifikovali v romství, podle národnosti a vztahu k češtví – soubor respondentů 1. a 2. ankety.

z 27 asistentů ¹ deklarovalo národnost ²					
	romskou	českou	česko/romskou	neuvadl	celkem
	9	16	1	1	27
z asistentů ¹ , kteří deklarovali shora uvedenou národnost prohlásilo ³					
nejsem Čech	6	1	1	–	14
jsem Čech	2	7	–	–	9
nevím zda jsem Čech	1	–	–	1	2
neodpověděl	–	2	–	–	2

Poznámky: ¹ Skupina asistentů, kteří mezi sedmi sebeidentifikacemi uvedli *Rom, Romka*,

² Odpověď na otázku: *Jaké je vaše národnost?*

³ Souhlas – nesouhlas s výrokem: *Jsem Čech: ano, ne, nevím.*

výroky: „*jsem Rom, pocházím z Čech*“,²⁴ „*jsem Rom žijící v ČR.*“²⁵ Tito asistenti se v sebereflexi identifikovali jako Romové, přihlásili se k romské národnosti a odmítli se považovat za Čechy, tedy lidi jiného „etnického“ národa. Pro sebe neuznali jinou než romskou národnost. Současně romskou národnost vnímali nejednotně: jako kladnou, zápornou i zvažovanou hodnotu své existence²⁶ – pokud ovšem toto stanovisko nebylo zároveň politicky motivovaným postojem.²⁷

Druhá část „uvědomělých“ romských asistentů přijala stanovisko, které existenci Romů neukotvuje v národnosti a neztotožňuje s pojmem národnost.²⁸ Tito asistenti sami sebe vnímali v kořenech romského společenství, avšak nikoli v souvislostech sociálních kategorií národ

a národnost. Slovo národnost bylo pro ně pouhým synonymem státní příslušnosti. V logice naznačené pozice se tyto asistenti, kteří se sebeidentifikovali jako Romové a byli hrdí na své romství, přesto deklarovali v české národnosti (z jejich pozice ve státní příslušnosti) a současně ovšem striktně popřeli tvrzení, že by byli Čechy.²⁹ Příkladem výroky: „*jsem Romka, jsem obyvatelka ČR,*“³⁰ „*jsem občanka České republiky, jsem Romka,*“³¹ „*pouze národnost mám českou, ale jinak jsem Romka.*“³²

Třetí část „uvědomělých“ Romů přijala koncept národa a svého ukotvení v národnosti. Sebe sama však pocítovala ve dvojí národnosti – a to romské a české.³³ Přijala tedy dvojí národní identitu, v tomto případě zřejmě pochopenou jako prolí-

²⁴ Muž, Z, rom., dot. č. 74.

²⁵ Muž, O, rom., dot. č. 85.

²⁶ Všichni souhlasili s výrokem *Je dobré být Romem* (odpovědi: ano, ne nevím).

²⁷ Moravcová, Mirjam – Turková, Miloslava: *Identita deklarovaná ...*, c.d., s. 42.

²⁸ Skupiny devíti romských pedagogických asistentů.

²⁹ Nesouhlasili s výrokem *Jsem Čech* (odpovědi: ano, ne nevím).

³⁰ Žena, Z, česká, dot. č. 71.

³¹ Žena, Z, česká, dot. č. 73.

³² Žena, Z, česká, dot. č. 90.

³³ Skupina pěti romských pedagogických asistentů.

nání dvou kulturních modelů: romského a českého. Tito Romové se identifikovali jako Romové, deklarovali se v romské nebo ve dvojí národnosti a souhlasili s tvrzením, že jsou Češi. Svou pozici vysvětlovali tvrzením: „jsem i nejsem Čech“,³⁴ „mám národnost česko-romskou“,³⁵ „jsem Romka, ale cítím se spíše jako Češka.“³⁶

Čtvrtá část „uvědomělé“ skupiny asistentů se pak komplementárně prohlásila za Romy i Čechy.³⁷ Výchozí vjem dvojí národní identity posunula dále. Tito asistenti se paralelně identifikovali jako Romové a Češi: ovšem důsledně se nejen deklarovali v české národnosti, ale stejně důsledně souhlasili s tvrzením, že jsou Češi. Ve svých sebeidentifikacích souběžně proklamovali: „jsem Rom, jsem Čech“.³⁸ Ve svém vlastním pojetí se stali Čechy, příslušníky českého národa v občanském slova smyslu. Pojetí národa odloučili od etnických kořenů a pochopili v souvislostech národa státního. Přijali názorovou pozici, v níž národ interpretují např. Francouzi, pozici, která se dosud vymyká pojetí střeoevropskému, budovanému na etnickém principu národa. Dvojí – českou a romskou – totožnost nenaházeli tedy jako kulturní kontaminaci a změnu, nýbrž jako koexistenci dvou významově různých, vzájemně nesoupeřících identit. Ať již živelně nebo vědomě našli východisko své integrace do občanské společnosti České republiky.

Názorové odlišnosti, které jsme ve stanoviscích 27 „uvědomělých“ romských

pedagogických asistentů definovali jako třetí a čtvrté pojetí jejich vztahu k deklarované národnosti a k češtví, jsou vnějškově minuciózní, úzce propojené a zdánlivě zaměnitelné. Hloubka těchto odlišností spočívá v přijetí odlišného konceptu národa a především ve vnitřním prožívání vlastní identity. Spočívá tedy na faktorech, z nichž se právě odvíjí vztah k občanské společnosti, české veřejnosti a České republice. Proto jsme se pokusili tato názorová stanoviska, i když doložená u malého počtu „uvědomělých“ příslušníků nově se tvořící profesní skupiny Romů, formulovat, upozornit na ně a předložit naše zjištění k diskusi.

V našem výzkumu jsme anketou oslovili celkem 91 romských pedagogických asistentů: v první etapě 50, ve druhé etapě 41.

Vyhodnocení dat získaných v první etapě výzkumu nás vedlo ke konstataci vysoké variability pozic zastávaných asistenty při deklaraci národnosti a při vysvětlování vztahu k češtví. Vedlo nás k závěru, že ti Romové, kteří nastupují místa pedagogických asistentů, v naprosté většině pojmají svou etnickou identitu jako přirozenou a nikoli uvědomělou pozici.

Vyhodnocení dat druhé etapy výzkumu nám dovolilo diferencovat skupinu dotázaných asistentů s ohledem na zastávané pozice k romství, češtví i občanství. Umožnilo nám na pozadí celého souboru dotázaných odlišit

³⁴ Žena, SŠ, nár. neuvezena, dot. č. 69.

³⁵ Žena, O, česko-romská, dot.č. 33. – nebo článek, s. 24.

³⁶ Žena, Z, rom, dot.č. 13. – nebo článek, s. 24. – Pro příklad uvádíme ještě jednu reakci na výrok Jsem Čech, uvedený v anketě (odpověď: ano, ne, nevím): „Myslím, že jsem Češka, ale po tomto kurzu jsem slyšela tolika názorů, že se máme hlásit jako Romové, a tak jsem teď zmatená a opravdu nevím.“ Tato 30 let stará žena z česko-romské rodiny se ovšem v sedmi sebereflexích neidentifikovala jako Romka. Žena, Z, česká, dot. č. 97.

³⁷ Skupiny šesti romských pedagogických asistentů.

³⁸ Žena, Z, česká, dot. č. 98. – Žena, SŠ, česká, dot. č. 102.

„uvědomělé“ Romy a kategorizovat jimi zastávané pozice. V postojích „uvědomělých“ Romů jsme definovali čtyři názorové modely, z nichž se odvíjel jejich výklad obsahu pojmu národ a národnost, volba národnosti, rozhodnutí být Čechem i vztah k občanské společnosti České republiky.

Pozici uvědomělé sebeidentifikace v romské totožnosti spojujeme, v souvislostech našeho výzkumu, se společenskou angažovaností jednotlivce: ta se u sledo-

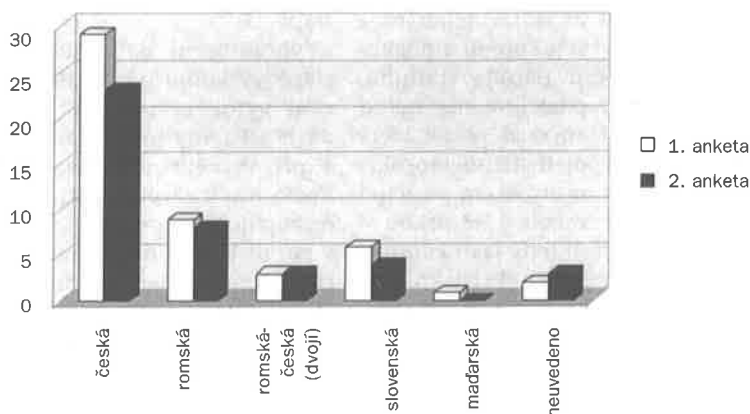
vaných asistentů ukázala katalyzátorem romského sebeuvědomění. Ta se stala inspirací.

Druhá etapa výzkumu ukázala však také jeden důležitý trend prosazující se při formování profesní skupiny pedagogických asistentů. O místa asistentů se v odstupu dvou let ucházeli lidé názorově vyhraněnější. Usilovali o ně Romové s předchozí zkušeností aktivistů. Profese pedagogického asistenta získala prestiž. A to je příslibem.

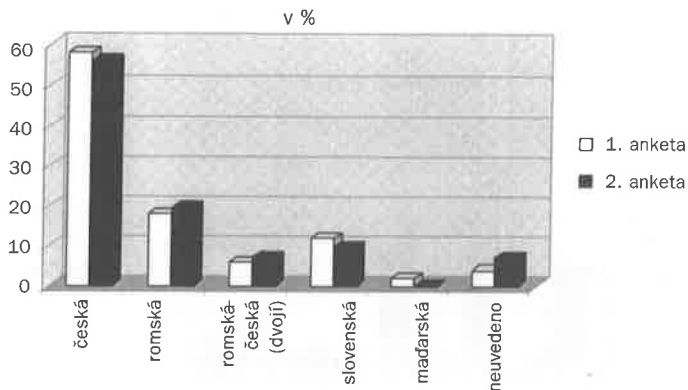
Příloha:

Graf I-a Romští pedagogičtí asistenti podle deklarované národnosti

v absolutních číslech

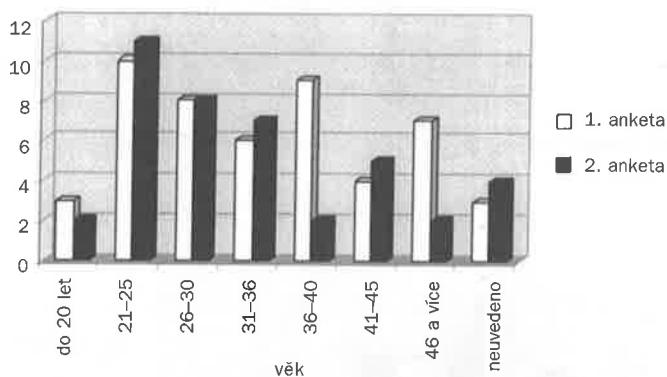

Graf I-b Romští pedagogičtí asistenti podle deklarované národnosti

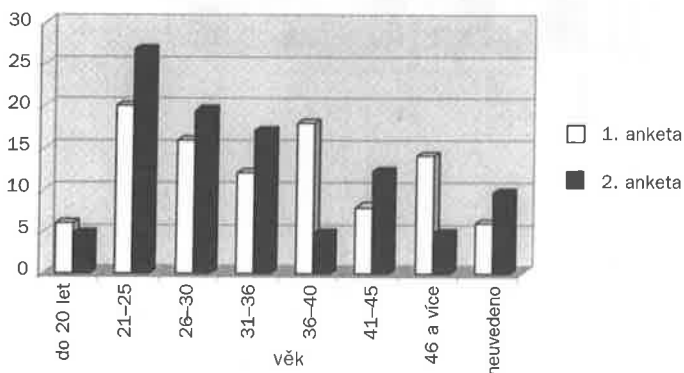
Graf II-a Romští pedagogičtí asistenti podle dosaženého věku

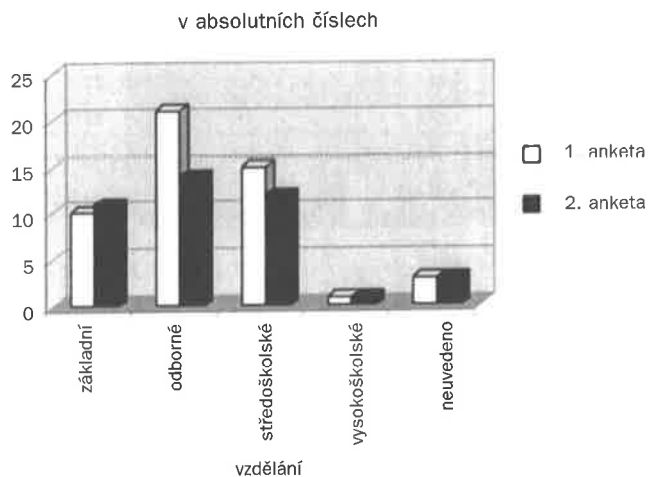
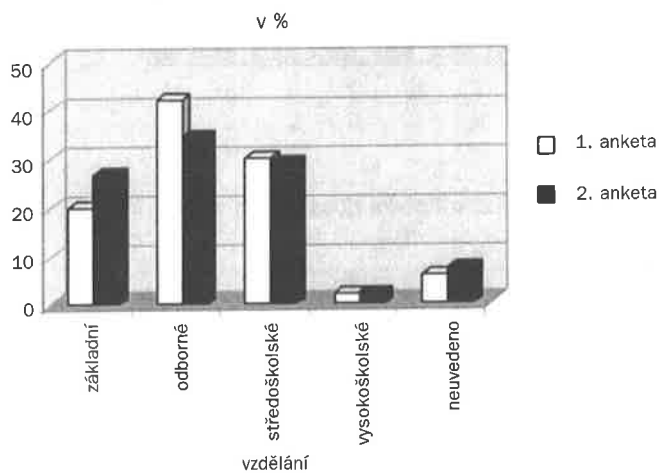
v absolutních číslech

Graf II-b Romští pedagogičtí asistenti podle dosaženého věku

v %

Graf III-a Romští pedagogičtí asistenti podle dosaženého vzdělání**Graf III-b** Romští pedagogičtí asistenti podle dosaženého vzdělání

a. Zprávy osobní

Doc. PhDr. František Vrhel, CSc. šedesátiletý

(*28. května 1943, Klatovy)

František Vrhel je dalším iberoamerikanistou, ale nejen iberoamerikanistou, který dosáhl na přelomu dvou tisíciletí životního jubilea. K Vladimírovi Nálevkovi a Hedvice Vydrové se zařadil v květnu 2003 další šedesátník, jehož organizační a vědecká činnost je od počátku jeho kariéry spjatá s třemi pracovišti Filozofické fakulty UK, vystudoval zde romanistiku s rusistikou, pak pracoval ve Středisku ibero-amerických studií a od druhé poloviny 70. let působí nejdříve na Katedře etnografie a folkloristiky transformované v devadesátých letech v Ústav etnologie. Vrhel sice začal původně studovat chemickou technologii, zjistil však velmi brzy, že jej podstatně víc než chemie přitahuje literatura, především hispánská a ruská. Na počátku šedesátých let využil jako student ruštiny a španělštiny postupné uvolňování přísného ideologického dozoru nad společenskými vědami a věnoval značnou pozornost metodám práce pražské strukturalistické školy. Navštěvoval semináře a přednášky jejích žáků a dědiců její koncepce jazykovědy a literární vědy, přičemž systematicky usiloval o inkorporaci svých vědeckých postupů do širšího filozofického rámce. Patřil navíc k té generaci hispanistů, která mohla studovat ne sice přímo ve Španělsku, ale v jiné španělsky mluvící zemi, na Kubě. Přes velké ekonomické potíže Castrova režimu v polovině šedesátých let nabízel v té době Havana relativně velké možnosti volné umělecké tvorby a svoobodné diskuse. Kromě toho zde měli čeští studenti přístup ke klasické litera-

tuře, nejen španělské beletrii, ale i fondům národní knihovny obsahujícím publikace celé západní hemisféry, které v té době v českých knihovnách vůbec neexistovaly.

Pobyt v Havaně tak posílil Vrhelův zájem o španělskou a latinskoamerickou literaturu mj. i proto, že tehdejší protagonisté kubánské literární scény, Alejo Carpentier a José Lezama Lima v této době nepředstavovali jen výrazné reprezentanty kubánské kultury, ale kultury celé Latinské Ameriky. Třebaže se Vrhel zajímal v této době především o moderní literaturu, věnoval svoji diplomovou práci trochu paradoxně problematice literatury španělské renesance. Mimořádná kvalita práce přiměla zakladatele Střediska ibero-amerických studií FF UK Oldřicha Bělíče a Josefa Polišenského, aby nabídli Vrhelovi místo vědeckého tajemníka právě založené instituce. Vrhel pak dělil svůj čas mezi administrativní povinnosti a studium, v němž

zabírala v této době značný prostor četba textů o metodologii vědy. Co se pak týče krásné literatury, propadl Vrhel Jorge Luiovi Borgesovi, jemuž pak věnoval později hodně času jako překladatel.

Počátek sedmdesátých let přinesl velké politické problémy oběma zakladatelům Střediska, které bylo administrativně převedeno z Katedry obecných dějin na tehdejší Katedru etnologie a folkloristiky. Vrhel se pak jako člen pedagogického korpusu katedry začal zabývat kromě Borge a latinskoamerické kultury vůbec stále intenzivněji sociolingvistikou a problematikou kulturní antropologie.

Tato změna nezpůsobila odbornému asistentovi Katedry etnografie žádné problémy. Jeho přednášky z kulturní antropologie, opřené o teoretické základy filozofie vědy, její metodologii a široký přehled obecné problematiky sociálních věd našly vděčné posluchače nejen mezi studenty etnografie, ale i dalších oborů navštěvujících kurzy excentrického asistenta zneklidňujícího na druhé straně část pedagogů jak slovníkem, tak nekonvenčním úcesem a vystupováním. Vrhel získal v této době také dvě zahraniční stipendia. Postupně strávil několik měsíců na Univerzitě San Marcos v Limě a na prestižním INAHu v hlavním městě Mexika. Obou pobytů využil hlavně ke studiu nativních jazyků Ameriky a přípravě kandidátské práce věnované problematice tupí-guaraní. Vrhelův přístup k problematice ovlivnily jak jeho diskuse s předním reprezentantem české lingvistiky Jiřím Skaličkou a pilné studium textů do té doby jediného českého odborníka na poli jazyků nativní Ameriky Čestmíra Loukotky.

V osmdesátých letech vstoupil František Vrhel do povědomí širší kulturní veřejnosti jako jeden z překladatelů tehdy patrně nejprestižnějšího českého nakla-

datelství Odeon. Díky jeho překladům, vyznačujícím se jak porozuměním pro jazyk tak pro realie, získali čeští čtenáři zejména přehled o Borgesově díle, jehož překlady obohatil Vrhel zasvěcenými doprovodnými studii. Kromě těchto překladů zasluhují dodnes pozornosti Vrhelovy edice textů nativní Ameriky určené sice původně studentům, nabízející však dodnes zájemcům o neevropské literatury možnost srovnání euroamerické estetiky s estetikou neevropského světa. Vrhel také připravoval v této době společně se skupinou pražských hispanistů hesla rozsáhlého slovníku literatury Latinské Ameriky publikovaného nicméně až v polovině 90. let nakladatelstvím Libri. Sám napsal přes třicet hesel autorů jako Borges či Cortázar. I Vrhelovy příspěvky ve slovníku jsou poznamenány jeho odporem vůči deskripci. Zdůrazňuje i v sevné formě slovníkových hesel především kulturní kontexty a osobní přínos autorů. Tento přístup charakterizuje také rozsáhlejší Vrhelovy texty z této doby. Prezентuje svoje názory, někdy kontroverzní, a očekává, že jeho soudy vzbudí diskusi a přimějí čtenáře k zamyšlení nad stávající podobou „vědeckých pravd“. Oceňuje autory jasného myšlení a přesných formulací a projevuje málo pochopení pro popisné texty klasické etnografie.

Podstatný zásah do Vrhelových aktivit přinesly změny na konci roku 1989. Vrhel se stal především díky velké popularitě u studentů vedoucím Katedry etnografie a folkloristiky FF UK a stál také za její proměnou v Ústav etnologie. Pro Vrhela však změny nástupem do funkce vedoucího ústavu neskončily. Stal se i proděkanem pro zahraniční styky, na dvě období i děkanem FF UK a posléze i členem vědecké rady UK. Tyto funkce logicky zmenšily prostor pro Vrhelovu

vědeckou činnost, na druhé straně však paradoxně usnadnily rozšíření vědeckých kontaktů dalších pracovníků fakulty. Pro Vrhela byla spolupráce s univerzitami na celém světě jednou z priorit jeho aktivit ve vedení fakulty. Není přitom rozhodně náhodou, že jako proděkan pro zahraniční vztahy podstatnou měrou přispěl k rozšíření kontaktů s univerzitami hispánského světa, ve Španělsku, v Mexiku či Argentině.

Potom, co v roce 1999 skončilo jeho druhé období ve funkci děkana, se Vrhel vrátil v plném rozsahu zpět k etnologii a antropologii. Jeho zájem se dodnes upírá především na předhispánské kultury Ameriky, zejména na četbu mayaských textů nejen v podobě klasických kodexů, ale především nápisů na stélách, nadpraží atp. Vrhela zde nepochybně přitahuje jak otázka dešifrace textu, tak jeho zařazení do širšího kontextu jak ho chápe interpret. Nepřekvapuje příliš, že Vrhelův odchod z funkcí uvítali hlavně studenti. Oceňují inspirativní charakter jeho přednášek i textů stejně jako neobyčejný přehled po obecných otázkách kultury v tom nejširším slova smyslu. Právě proto, ale nejen proto, je František Vrhel nepřehlédnutelnou osobností současné české etnologie a kulturního života vůbec. Především svým otevřeným přístupem k antropologii a etnologii poznamenal desítky studentů, projevujících mu sympatie a vděčnost, již se těší málo pedagogů Univerzity Karlovy. Vrhel tak patrně ovlivnil podobu české etnologie mnohem výrazněji než ti představitelé oboru, kteří se třeba víc než Vrhel věnovali prezentaci svých názorů formou rozsáhlých monografií či desítek časopiseckých studií.

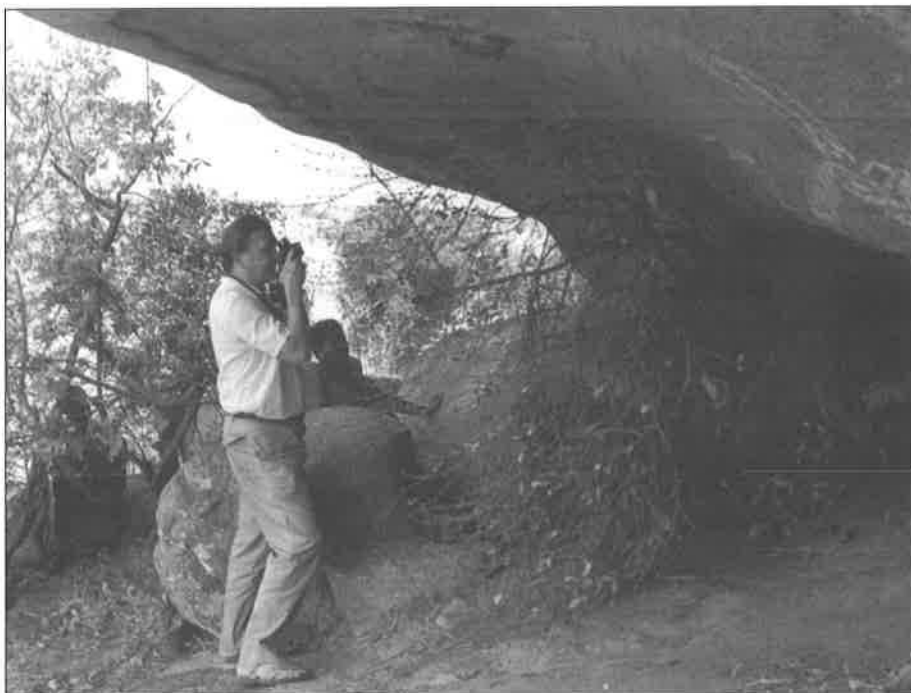
Josef Opatrný

Doc. PhDr. Josef Kandert, CSc.

Pozdrav k mladému jubileu

Dynamicky ubíhající čas nás staví před neuvěřitelné. Významného životního jubilea se dožívají naši o generaci mladší kolegové. Je jistě radostné, když v jubilujícím ohlédnutí na jimi vykonanou práci můžeme a musíme konstatovat, že ve vědeckém usilování postupovali systematicky, razili si vlastní cestu vědeckého poznání, byli nekompromisní k zjišťované pravdě, tolerantní k názorům druhých, přísní k sobě samým. Všechna tato pozitiva jsou obrazem vědeckého usilování významného českého sociálního antropologa doc. PhDr. Josefa Kanderta, CSc, vysokoškolského učitele a vedoucího Katedry sociologie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Dne 22. července 2003 se tento neuvěřitelně svěží, myslivý vědec, vstřícný spolupracovník a inspirující učitel dožil šedesáti let.

Profesní dráha Josefa Kanderta byla přímočará a směřovala cíleně k sociálně antropologickému studiu mimoevropských civilizací. Po maturitě absolvoval jako dokumentátor roční stáž v Náprstkově muzeu, tehdejší vědeckém centru studia tzv. obecné etnografie v českých zemích. Předchozí zájem o staroegyptskou a americkou civilizaci, zájem svých raně mladých let, zde Josef Kandert nahradil zájmem o Afriku, zájmem nesporně neméně nosným. V roce 1961, když zahájil svá univerzitní studia na Filozofické fakultě UK v Praze, směřoval je již k prostoru tohoto kontinentu. Studoval zprvu na oborech afrikanistika – historie (kombinace afrikanistika – etnografie se neotevírala). Afrikanistice, kterou studoval u Karla Petrálky a Ivana Hrbka, zůstal věrný. Již po roce studia na FF UK však v souvislostech

Zimbabwe, 1989, skalní malby.

svého odborného usilování, syceného zkušeností muzejní praxe a osobním vlivem pracovníků Náprstkova muzea: Milana Stuchlíka, Ericha Herolda a Čestmíra Loukotky, zaměnil obor historie za etnografii, disciplínu, která v 60. letech vychovávala i specialisty pro studium života a kultury tzv. „přírodních“ národů. Přestup na katedru etnografie a folkloristiky znamenal ovšem i další odborné vyhranění. Josef Kandert začal pracovat v nově konstituovaném sociálně antropologickém semináři Ladislava Holého a Milana Stuchlíka, dvou badatelů, kteří obor sociální antropologie na FF UK založili a několik krátkých let také rozvíjeli. Odbornost Josefa Kanderta však tvarovala, a ve speciálním rozměru středoevropské etnografie rozšiřovala a pro-

hlubovala, také Soňa Švecová. K vlivu těchto tří univerzitních učitelů a posléze i kolegů a osobních přátel, se Josef Kandert také celý život hlásil.

Svou diplomovou práci, kterou se profiloval jako sociální antropolog se specializací na prostor Afriky a v užším vymezení Afriky subsaharské, vypracoval na téma: *Význam matrilinéárních pokrevně příbuzenských skupin pro soudržnost bilinéárních společností*. Obhájil ji v roce 1966.

V následujících letech 1966 až 1969 absolvoval Josef Kandert postgraduální aspirantské studium v Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Praze. Orientoval se však, opět záměrně, na středoevropský prostor. K tomuto rozhodnutí ho vedl zásadní důvod: jako

sociální antropolog viděl v dlouhodobém stacionárním výzkumu jedinou cestu základní etnografické heuristiky. A jediným terénem, kde mohl na konci 60. let 20. století i z finančních důvodů takovýto výzkum uskutečnit, byla mateřská Československá republika. Po konzultacích se Soňou Švecovou a po své rozvaze zvolil terén slovenské Detvy, oblasti, která se v té době prudce měnila z regionu hluboce ukotveného v tradicích vesnické zemědělské kultury v region ovlivňovaný nastartovaným průmyslovým rozvojem. Vypracoval si tak druhou odbornost, odbornost pro studium moderní průmyslové populace. Disertaci obhájil v roce 1970 na téma: *Členství v totalitních skupinách a chování jednotlivce*.

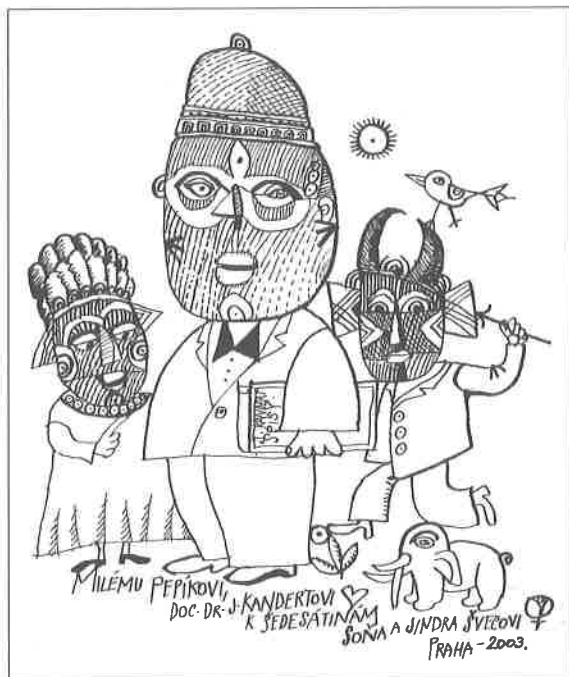
Po ukončení aspirantury se Josef Kandert navrátil ke svému prioritnímu vědeckému zájmu – k afrikanistice. Jako vědecký pracovník Náprstkova muzea tento svůj obor nadále a trvale rozvíjel. Svou základní afrikanistickou specializaci a vstřícné prostředí Náprstkova muzea neopustil ani poté, co na počátku 90. let 20. století začal působit jako vysokoškolský učitel na Fakultě sociálních věd UK v Praze. Zde se také habilitoval docentskou prací na téma: *Horníci a Dolňáci. Duální svět středoslovenských vesničanů v posledních třiceti letech*.

Vědecké dílo Josefa Kanderta se dotýká problematiky dvou kulturně kontrastních populací: africké (s důrazem na obyvatelstvo subsaharské Afriky) a evropské (s orientací na obyvatelstvo střední Evropy). Jeho rozsáhlé dílo o populacích afrického kontinentu zhodnotili afrikanisté i antropologové. Nemenší je však badatelská práce Josefa Kanderta věnovaná obyvatelstvu Slovenska a Čech. Na tento jeho vědecký přínos, významný a neopominutelný, chci obrátit pozornost.

Při studiu středoevropských populací vycházel Josef Kandert ze dvou základních teoretických premis. Prvou premisou byl koncept kultury jako integrálního celku, který je sice permanentně proměnlivý, avšak v určitém časovém horizontu postupuje jako jednotný systém životní způsob člověka, skupiny a society. Druhou premisou byl koncept sociální určenosti jako faktoru, v němž se prolíná objektivní danost i subjektivní interpretace. V pojetí J. Kanderta je sociální určenost faktorem, kterým je definována a interpretována nejen stratifikace společnosti na nejrůznějších úrovních jejího sociálního bytí, ale i z této stratifikace vyplývající subjektivně vnímané a subjektivně předefinované vztahy lokální (regionální, města a vesnice, vlasti a ciziny). Potud je J. Kandert svými badatelskými pozicemi ukotven v interpretativní antropologii.

V takto pochopeném teoretickém přístupu ke studiu středoevropských populací, přístupu, na němž vybudoval svou „specializaci“ sociálně antropologického studia středoevropského prostoru, rozpracoval J. Kandert čtyři základní vzájemně vzdálené tematické okruhy.

Stěžejní a rozhodující se v Kandertově „evropském“ badatelském zájmu stala otázka modelů sociálních vztahů v proměňující se realitě společenského vývoje druhé poloviny 20. století. Sociální vztahy sledoval v rámci kontaktů různých lokálních společností, různých sociálních skupin fungujících uvnitř lokalit i v rámci rodiny jako základní sociální jednotky společnosti. Sledoval je na čtyřech úrovních: rodiny, vesnické lokality, v hranicích subjektivně definovaného „vlastního“ regionu a v kontaktech s „cizím“ městským prostředím. Studoval je v komplexnosti života societ i v souvislostech jednotlivých sociálních

Jindřich Švec: Portrét J. Kanderta, perokresba, 2003

jevů a vztahů. Své studium soustředil především na kontakty, komunikaci a jejich limity. Neopomíjel však ani kulturní a duchovní život příslušníků sociálně i názorově stratifikovaných společností vesnice a posléze i města. Charakteristickou pro takto pojatou Kandertovu analýzu sociálních vztahů se stala práce se širokým spektrem společenských a kulturních jevů, nevyjímaje jevy hmotné kultury (způsob bydlení, oděv, strava a stravovací zvyklosti a d.).

Své analýzy modelů sociálních vztahů opřel Josef Kandert o stacionární výzkumy ve vesnických obcích středního Slovenska (opakovaně v letech 1966 až 2001) a v malém městě na jižní Moravě (1997–1999). Pracoval tedy se současností (měřenou dobou jeho výzkumů),

ovšem – a to nutno zdůraznit – nepomíjel historický kontext společenské a kulturní minulosti, kontext pro střeoevropský prostor a průmyslové civilizace nevyhnutelný. Budoval na konfrontaci „minulosti“ a „současnosti“, přesněji na konfrontaci přežívajícího či dožívajícího kulturního nazírání s nazíráním vnášeným státně-spoločenskými strukturami a masovými mediemi. Hledal schopnost adaptace na společenské poměry i osobité obranné mechanismy stmelující lokální společnost – vnitřně i proti „vnějším“ mocenským strukturám.

K nejzávažnějším Kandertovým přínosům studia „modelů“ společenských vztahů patří nové směřování sociálně antropologického studia na dotykové oblasti (v Kandertově terminologii etno-

grafické oblasti). Tyto oblasti představují území definované aktuálními kontakty mezi lokalitami, území, které si migračním pohybem a fungujícími vzájemnými styky definují sami obyvatelé lokalit – bez ohledu na vědou definované oblasti „národopisné“, geografické či hospodářské. Takto netradičně vymezená „etnografická“ oblast dala J. Kandertovi nový prostor nejen pro poznání vnějších vztahů obyvatel vesnických obcí – k okolním obcím, k představitelům státních a správních struktur, ke státu a národu jako sociálním organizmům. Umožnila mu také mnohostrannou specifikaci vztahů uvnitř vesnic v rámci sousedského, genderového, generačního a „mocenského“ okruhu – a překvapivě také specifikaci vztahů uvnitř příbuzenského okruhu. Na bázi vztahů s „cizím“ vnějším světem pak byla podnětem k rozpracování otázky komunikačních strategií a přijímaných herních rolí těchto strategií a otázky rozpornosti řízené a spontánní názorové „modernizace“ vesnické společnosti (měřeno středoslovenským prostorem).

Druhým tematickým okruhem badatelského zájmu, jímž se Josef Kandert dotkl problematiky řešené v souvislostech etnologického studia českého a slovenského prostoru, byly otázky dějin oboru a jeho metodologie. Od přelomu 80. a 90. let 20. století se opakovaně k těmto otázkám navrácí ve statích i esejích. Zajímají ho kritická ohlédnutí na zvrátový vývoj české etnologie konce 19. a 20. století, na kontroverzní proces konstituování sociální antropologie v českých zemích (1989, 1991, 1994, 2001, 2002), a také na dílo profilujících českých etnologů, sociokulturních antropologů a cestovatelů působících v českých zemích i v zahraničí (1983, 1987, 1991, 1992, 1994, 1996, 1997, 2003). Pozornosti za-

sluhují statí o konstituování sociální antropologie a o metodologických přístupech, metodách sociální antropologie a o práci s různorodým etnografickým materiálem (1991, 1993, Filipov, 1999).

Třetím tematickým okruhem, v souvislostech badatelských zájmů Josefa Kanderta okruhem novým, jsou sociální aspekty proměňujícího se života obyvatelstva České republiky. Zájem o transformaci rodinných hodnot (1993), o dynamický vývoj společenských vztahů v lokálních společnostech (1999) je spojen s vědeckou činností J. Kanderta v posledních deseti letech. Ukazuje nejen posun k problematice české. Ukazuje především aktuální položení důrazu na syntetizující sociálně antropologické analýzy současné společnosti. V této rovině již J. Kandert vstoupil na pole politické antropologie.

Čtvrtým tematickým okruhem, k němuž se Josef Kandert v kontextu středoevropského prostoru věnoval, byly výpovědní možnosti etnografického materiálu při osvětlování pravěkých a raně historických dějin. K těmto tématům se vyslovil jak v souvislostech výkladu artefaktů nalezených v hrobových materiálech (1982), tak v souvislostech interpretace počátků české státnosti (1992). Zájem o problémy předhistorických a raně historických společností zůstal ovšem v ostatním Kandertově vědeckém díle víceméně solitérní záležitostí. Přesto však dokumentuje profil vícestranné vědecké osobnosti Josefa Kanderta.

Zastavme se však u osobnosti Josefa Kanderta člověka. Tu formovala tři rozdílná sociální prostředí: intelektuální rodina, iniciující sociálně antropologický seminář na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a podnětující Náprstkovo muzeum.

Harmonické, vysoce kultivované prostředí pražské středostavovské rodiny vchovalo v Josefu Kandertovi vnitřně vyrovnaného člověka s hlubokým sociálním citěním (empatií), člověka cílevědomého, který si dovede stanovit životní perspektivu, který zná a dodržuje etickou hranici cílevědomosti, ctí ji v kariéřním usilování i v mnohotvárných profesních kontaktech, člověka, který si dovede vážít názoru svého i názoru druhého. S tímto osobnostním vybavením vstupoval Josef Kandert do zápasu o možnost studovat zvolenou oblast svého odborného zájmu, jimiž byly kultury mimoevropských populací.

Společensky sevržené prostředí Náprstkovy muzea, vědeckého ústavu, na jehož půdu vkročil jako odborný elév po maturitě a kam se vrátil jako specialista – afrikanista po ukončení aspirantury, mu vybudovalo smysl pro týmovou práci a vztah k autentickému materiálu jako primárnímu základu vědecké společenské analýzy. Naučilo ho přísné pracovní kázni, naučilo ho respektovat hierarchii

zaujatých pracovních rolí a nepohrdat fyzickou prací z pozice pseudo nadřazeného vědce.

Prostředí Katedry etnografie a folkloristiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze přivedlo Josefa Kanderta nejen k přijetí sociální antropologie jako oboru se specifickým pohledem a výkladem sociálních vztahů a žité kultury, ale dalo mu poznat také trvalé životní přátele. Naučilo ho ctít hodnotu čestného, nekompromisního a kritického přátelství ve vědeckém světě.

Co přát badateli, který stojí na vrcholu své vědecké dráhy? Energii, odvahu, zdraví a věrnost přátelského kruhu.

Mirjam Moravcová

K biografii Josefa Kanderta:

Klápšťová, Kateřina: Josef Kandert – šedesátiletý. *Český lid – Etnologický časopis*, 90, 2003, s. 383–390. – Zde srov. bibliografii prací J. Kanderta z let 1996–2003. Kandert Josef. In: Filipický, J. (ed.): *Kdo byl kdo: Čeští a slovenští orientalisté, afrikanisté a iberoamerikanisté*. Praha 1999.

b. Zprávy z konferencí a jiných akcí

Zpráva z mezinárodní vědecké konference „Zisťovanie marginality a integrácie medzi znevýhodnenými skupinami“.

Prešov, 25.–27. 9. 2003

Ve dnech 25.–27. září 2003 se v Prešově v prostorách Filozofické fakulty Prešovské Univerzity konala mezinárodní vědecká konference věnovaná problematice marginality a integrace znevýhodněných skupin.

Konference se uskutečnila pod záštitou těchto institucí: University College of the Cariboo v Kamloops (Kanada), Filozofická fakulta Prešovskej Univerzity v Prešove, Nadácia Milana Šimečku v Bratislave, Krajské centrum pre rómske otázky v Prešove, Centrum antropologických výskumov v Prešove.

Přes dvě desítky účastníků konference přednesly své příspěvky zaměřené na problematiku marginalizovaných skupin. Protože konference byla uspořádána v souvislosti s ukončením kanadsko-slovenského rozvojového projektu „Projekt Svinia“, velká část příspěvků byla tematicky orientována na problematiku života Romů na Slovensku. Velkým přínosem byly však i příspěvky zahraničních přednášejících, kteří účastníky konference obeznámili s konkrétními příklady marginalizace skupin původního obyvatelstva na území Kanady a Nepálu. Tyto příklady byly velmi nápomocny při srovnávání situace těchto skupin ve světě a situace na území Slovenska.

Stručný přehled průběhu konference

25. 9. 2003

V rámci zahájení konference vystoupili **Ľubica Babotová** (proděkanka pro zahraniční styky FF PU v Prešově), **Cyndi McLeod** (executive director UCC International), **Guillaume Siemienski** (konzul Kanady na Slovensku) a **Alexander Mušinka** (koordinátor Projektu Svinia a organizátor konference) se svými úvodními projevy.

Odbornou část programu zahájil **John Kennedy**, PhD., který je profesorem na Katedře sociální a kulturní antropologie na Memorial University St. John's v kanadském Newfoundlandu. Svůj příspěvek věnoval *problematice marginality a integrace v případě osadníků Labradoru*. Situace labradorských Inuitů a Métisů je názorným příkladem silného vlivu sociální politiky kanadského státu. Výhody poskytované původnímu obyvatelstvu způsobily, že potomci evropských přistěhovalců a místních obyvatel, kteří po generace akcentovali svůj částečný evropský původ, hromadně přijímají statut původního místního obyvatelstva nutný právě k podílu na zmiňovaných sociálních zvýhodněních.

David Scheffel, PhD., associate professor University College of the Cariboo v Kamloops (Britská Kolumbie, Kanada) hodnotil ve svém příspěvku nazvaném *Slovenskí Rómovia a Európa* průběh a výsledek Projektu Svinia. Po výčtu celé řady akcí, jež byly součástí projektu, se věnoval otázce zájmu evropských institucí o slovenské Romy a hodnotil dopad tohoto zájmu na situaci v osadách prešovského kraje. Rozvojové projekty zaměřené na romské osady se podle Scheffela potýkají s nedostatečnou podporou jak ze strany EU, tak i (a to zejména) slovenské vlády. Negativní dopady na situaci

romských osad měla též decentralizace státní správy SR.

Třetím příspěvkem se **Ivan Somlai** z University College of the Cariboo dotkl problematiky *Vztahu etnocentrismu a etnobyrokracie a jejich vlivu na zdravotnické služby poskytované slovenským Romům*. Otázku poskytování zdravotnických služeb příslušníkům odlišných kulturních skupin (často marginalizovaných) považuje za indikátor úrovně mezikulturní komunikace. Konstatována byla skutečnost, že mezi chorobami, medicínou a kulturou existuje velmi silné pouto, přičemž u navzájem odlišných kultur se často můžeme setkat s odlišným pojetím zdraví. Ivan Somlai považuje Romy za oběti segregáčních tendencí, které právě etnocentrismus a etnobyrokracie znevýhodňuje při běžných způsobech využívání veřejného zdravotnictví.

Příspěvek *Integrácia bez asimilácie* přednesla doc. PhDr. **Iveta Radičová**, CSc. z Katedry politologie Filozofickej fakulty UK v Bratislavě. Za jeden ze základních předpokladů smysluplného zásahu do vývoje úrovně obyvatel romských osad považuje rozdělení integračních snah podle dosaženého stupně asimilace. Tím se nám z původně nediferencované skupiny „romského obyvatelstva“ vydělí dvě principiálně odlišné skupiny a) segregovaní Romové, b) asimilovaní Romové. Při práci s těmito odlišnými skupinami je přitom třeba tuto rozdílnost zohlednit. Důvodem častého selhávání sociální práce bývá totiž často právě nerespektování těchto rozdílů.

Poradce Světové banky Mgr. **Michal Vašečka** přednesl příspěvek na téma *Marginalita oblastí východného Slovenska a rómska problematika*. Ve svém příspěvku se zabýval konceptem trojitě marginalizace a jeho stávající slovenské podoby. Jako ztěžující faktor přitom označil eko-

nomickou nerovnováhu mezi Bratislavou a zbývajícím územím Slovenska. Podle Michala Vašečky by se však ani ekonomický růst slovenské společnosti nemusel dotknout sociální úrovně romských osad.

Doc. PhDr. **Viera Bačová**, DrSc. z Katedry psychologie Filozofickej fakulty Prešovské univerzity přednesla příspěvek s názvem *Marginalizovanie skupín ľudí spôsobom ich vykresľovania (na príklade Rómov na Slovensku)*. Na příkladě zobrazování Romů v masmédiích se pokusila ukázat, jak se vykovává, vyjadřuje a legitimizuje dominance jednoho (většinového) společenstva nad jiným společenstvem (menšinovým), a kterému připisuje (a tím vytváří a udržuje) pozice společenstva méně hodnotného. Pro svou práci si Viera Bačová zvolila metodu analýzy diskurzu (vycházejíc z díla Foucaultova).

Ředitel českého Socioklubu a dlouholetý pracovník MPSV České republiky Ing. **Petr Víšek** přednesl příspěvek s názvem *K některým předběžným výsledkům výzkumu sociálně ekonomické situace romské populace v České republice a aktuální diskusi v této oblasti*, který čerpal z právě dokončovaného dvouletého výzkumu sociálně ekonomické situace romské populace v ČR prováděného Socioklubem. Výsledkem je celá řada zajímavých informací, ale i znepokojujících a kontroverzních otázek a témat, týkajících se pojmů integrace a asimilace. V příspěvku bylo tematizováno také několik dalších důležitých problematik. Patří mezi ně pojetí romství jako znevýhodňujícího faktoru, či sociální systém coby havarijní mechanismus.

Mgr. **Kateřina Janků**, doktorandka na katedře sociologie FSS MU v Brně, referovala o vzniku, činnosti a důvodech zániku organizace Barevný svět. Její

příspěvek nesl název *Spolupráce mladých Romů a ne-Romů: organizace a její identita*. Zvláštní důraz byl kladen na formování sociální identity a na politizovaný vztah Romů a ne-Romů.

S příspěvkem *Spomínanie v slovenskej dedine (Spomienky Rómov a Nerómov na 2. svetovú vojnu v Stromovke)* vystoupil graduant University College London v oboru sociální antropologie **Martin Fotta**, M.Sc.. Zabýval se v něm problematikou kolektivní paměti a vzpomínkami neelitních skupin (konkr. obyvatel romských osad) na období 2. světové války. Častý fenomén vynechávání Romů z kolektivního vzpomínání chápe jako zdroj popírání jejich práva na život v rámci obce.

Koordinátorka programu Národnostné menšiny, Mgr. **Martina Jurásková** referovala o *Podobách a mechanizmeh sociálneho vylúčenia rómskych komunit na Slovensku*. Ve svém příspěvku se zabývala analýzou sociální situace romských komunit na Slovensku z pohledu koncepce sociální exkluze. Stručně též představila jednotlivé formy a podoby sociálního vyloučení Romů, jako např. ekonomické, kulturní, prostorové či symbolické vyloučení, a vliv těchto faktorů na jejich život (např. na jejich mobility šance apod.).

Sociální antropolog doc. **Martin Kanovský**, PhD. se představil s příspěvkem *Sociálno-historické podmienky integrácie rómskej komunity: prípadova štúdia z ukrajinskej osady*, založeném na vlastním terénním výzkumu prováděném v romské komunitě žijící v zakarpatsko-ukrajinské oblasti. Tato komunita je zajímavá mírou své integrace a Martin Kanovský se pokusil ve svém příspěvku přiblížit vlivy, které vedly k tomuto ojedinelému stavu.

Po skončení odpoledního bloku následoval

přesun do pastoračního centra ve Svinii, kde na účastníky konference čekalo malé pohoštění, jehož konzumaci zpříjemňovala hudba místní romské kapely, která svými podmanivými tóny nakonec většinu z nich strhla ke společnému tanci.

26. 9. 2003

S příspěvkem *Marginalized Populations in Nepal: A Perspective for Comparison* vystoupil **Ivan Somlai**. Účastníkům konference přiblížil problematiku marginalizace na území Nepálu spojenou se změnami jmen lidí i vesnic, fenoménem decentralizace i vládnoucí minoritní hinduistické skupiny složené výhradně z mužů.

Příspěvek PhDr. **Renaty Weinerové**, CSc. a PhDr. **Zdeňka Uherka**, CSc. přednesený R. Weinerovou – *Romové na Slovensku, základní otázky společenské integrace* – představoval odmítnutí aplikace konceptu kultury chudoby na případ romských komunit. Důvodem pro toto odmítnutí má být nedostatek pasivity, která v Lewisově konceptu tento druh kultury provází. Podle autorů příspěvku jsou v některých romských komunitách patrné snahy o hledání trhu práce, využívání příbuzenských sítí, resp. rodinné solidarity, jakož i přeshraničních kontaktů, pročež na ně není možné daný koncept vztáhnout.

Východiskem referátu *Romský nacionalismus jako prostředek marginalizace nositelů tradiční romské kultury* předneseného Mgr. **Markem Jakoubkem** byla klasifikace sociálních formací romských osad jako enkláv tradiční společnosti, jejichž kultura vykazuje charakteristické znaky „nízké kultury“ ve smyslu E. Gellnera. Do protikladu k této kultuře staví M. Jakoubek ustavující se „vysokou“ národně definovanou romskou kulturu, která je

výsledkem etnické/národnostní emancipace Romů v posledních letech, přičemž zdůraznil, že tyto dva typy jsou na sebe vzájemně nepřevoditelné a principiálně se vylučují. Závěrem pak autor příspěvku konstatoval, že ustavení vysoké národně definované romské kultury ve svém důsledku znamená, že nositelé kultury romských osad se ocitnou nejen na okraji společnosti majoritní, ale i na okraji společnosti romské, neboť k této kultuře nemají kompetenci (a ani o ni nestojí).

PhDr. **Anna Jurová**, CSc. ze Společenskovedního ústavu Slovenské akademie věd v Košicích seznámila účastníky konference prostřednictvím svého příspěvku *K niektorým otázkam marginality a integrácie Rómov v minulosti s problematikou historického bádání o Romech na území Slovenska*. Za velkou překážku v práci historiků a historiček považuje rozsáhlé skartace materiálů týkajících se Romů, které proběhly v 50. tých letech minulého století. Mnoho z dochovaných materiálů ve státních archívech je navíc dodnes nepřístupno.

S příspěvkem *Cikáni středoslovenských vesnic – o situaci 70. let* vystoupil doc. PhDr. **Josef Kandert**, CSc. Jeho příspěvek byl krátkou sondou do venkovského života na středním Slovensku, kde J. Kandert v 70. letech realizoval několik terénních výzkumů. Fenomény nájemných hudebníků či jednostranných kmotrovských svazků velmi přispěly k vytvoření charakteristického obrazu zkoumané společnosti v daném období.

Tara Bedard z budapeštského Evropského centra pro práva Romů (ERRC) věnovala svůj příspěvek *Marginalisation and Integration from a Human Rights Perspective* problematice marginalizace Romů jako výsledku neschopnosti jich samotných dovolat se svých základních práv a svobod.

Vymezením problematiky marginality z pohledu filozofie se ve svém příspěvku *Integrácia a iné* zabýval fenomenolog Mgr. **Fedor Blaščák**. Vedle problematiky marginality se zabýval myšlenkou rovnosti příležitostí v koncepci moderního liberalismu či integračními procesy v kompetenci institucí.

Problematice nastavení školského systému a možnostem vzdělávání byly věnovány čtyři příspěvky. PaeDr. **Viera Onderčová**, PhD. – *Akceptácia asistenta učiteľa pedagogickou societou*. Doc. PhDr. **Milan Portík**, CSc – *Identifikácia znevýhodnených rómskych žiakov a možnosti ich vzdelávania*. Dále vystoupil speciální pedagog PaeDr. **Ladislav Horňák**, CSc. s příspěvkem nazvaným *Vplyv školského systému na marginalizáciu a integráciu rómskych žiakov* a poslední příspěvek s touto tematikou přednesl **Jakub Mináč** – *Vzťah spoločenskej marginalizácie k vzdelávaniu*, ve kterém se zabýval zejména problematikou kulturní neakceptace minority majoritou.

Vědeckou konferenci oficiálně uzavřel její organizátor Mgr. **Alexander Mušínska**.

27. 9. 2003

Náplní dopoledního programu byla exkurze do romské osady v obce Svinia, jež byla zajímavým doplňkem akademických diskusí předchozích dní. Účastníci konference se přímo na místě seznámili s výsledky projektu, přičemž měli jedinečnou možnost vyslechnout si v následné diskusi i názor romských obyvatel této lokality.

Stručné zhodnocení konference

Problematika etnických i sociálních menšin je v současné době tíživým problémem celé řady evropských států (a nejen evropských). V případě Sloven-

ska je snad nejpálčivější problematikou otázka soužití s romským obyvatelstvem, jehož počet již přesáhl 10 % hranici. Je proto pochopitelné, že v poslední době narůstá počet lidí, kteří se s Romy profesně stýkají na teoretické i praktické rovině. Je proto velmi prospěšné, pokud se na konferenci, jakou byla i tato konference prešovská, mohou setkat pracovníci nejrůznějších institucí, vládních i nevládních organizací či akademické obce. Dochází tak k cenné výměně názorů a zkušeností mezi odborníky odlišných disciplín, sdílejících však stejný předmět zájmu.

Je však třeba uznat, že ne ve všech diskusích se podaří dospět k oboustranně přínosnému dialogu. Občas diskutující přicházejí z natolik odlišných prostředí, že ke společnému vzájemně prospěšnému dialogu chybí svým způsobem společná řeč. V diskusích, které následovaly po každém bloku příspěvků, byla tato skutečnost velmi dobře patrná. Především v případě příspěvků usilujících o teoretické uchopení dané problematiky naráželi někteří přednášející na problém obtížného překladu svých tezí kolegům

postrádajícím obeznámenost s užívaným terminologickým aparátem, jakož i koncepcemi a interpretačními paradigmaty, jejichž znalost byla ovšem k případné diskusi nezbytná. Pokud v takových případech došlo k výměně názorů, rozhodně se nemohlo jednat o dialog v plném smyslu slova.

Ve většině případů však diskuse představovaly cenné výměny zkušeností a pohledů na zkoumanou problematiku. Byly otevřeny zásadní tematické okruhy týkající se otázek dopadu vstupu České republiky i Slovenska do Evropské unie na situaci obyvatel romských osad a komunit, vlivu hromadných sdělovacích prostředků na utváření obrazu zástupců menšin následně vštěpovaného majoritnímu obyvatelstvu, a v neposlední řadě i problematiky praktických opatření ovlivňujících míru integrace příslušníků menšinových skupin.

Vědeckou konferenci *Zisťovanie marginality a integrácie medzi znevýhodnenými skupinami* považujeme v mnoha ohledech za přínosnou a úspěšnou.

Marek Jakoubek, Lukáš Radostný

c. Zprávy z muzeí a výstav

Výstava „Padesát let s kamerou“ Galerie Františka Drtikola, Příbram

Mezi řadou kulturních a společenských aktivit, které pořádají různé organizace a zařízení města v Příbrami jak pro místní obyvatele, tak pro návštěvníky tohoto středočeského města, rozhodně nezanikla výstava fotografií Jiřího Vojty, kterou pod názvem „Padesát let s kamerou – Jiří Vojta 75“ uspořádala Galerie Františka Drtikola.

Jiří Vojta, k jehož významnému životnímu jubileu (narodil se 22. 12. 1929 v Praze) byla výstava připravena, je především vynikajícím kameramanem. Děti i dospělí, mladší i starší generace – všichni se setkali a rádi opakovaně setkávají s mnoha filmy, u nichž si mohou v titulcích přečíst: kamera Jiří Vojta, od řady filmů Petra Schulhofa jako „Bohouš“, „Vrah skrývá tvář“, „Zítřka to roztočíme, drahoušku“, „Já to tedy беру, šéfe“ až po „Lucie, postrach ulice“ či „Chobotnice z II. patra“. Výstava jeho fotografií však jednoznačně dokládá, že je stejně vynikající,

když stojí za okem kamery fotografické.

Pohled Jiřího Vojty na svět převedený do jednotlivých fotografií zobrazuje každodennost v našich poměrech i v cizích zemích. Výjevy z uliček bazarů na Balkáně i v Orientu osloví každého, stejně jako americké mrakodrapy či pohledy na různorodou krajinu v USA. Jako určitý protipól lze chápat půvabné fotografické studie stromů, travin, kaktusů a květů.

A možná málokdo ví, že to byl právě Jiří Vojta, který informoval svět vynikajícími barevnými fotografiemi o okupaci Prahy sovětskou armádou v srpnu roku 1968. Tehdy pod pseudonymem Paul Amperes uveřejnil ve španělských časopisech řadu skvělých reportážních záběrů (např. *Gaceta ilustrada*, č. 672, 24. 8. 1969).

Umění Jiřího Vojty má, jak uvedl při zahájení výstavy Ludvík Baran, „*tři zdroje – představivost, vytrvalost a perfekcionismus*“. A to je na příbramské výstavě jeho fotografií jednoznačně vidět. O úspěchu výstavy (zahájena 22. ledna 2004 s plánem ukončení 29. února 2004) svědčí i fakt, že byla ve frekventovaných prostorách Galerie Františka Drtikola v Zámečku – Ernestinu o týden (do 7. března 2004) prodloužena. *Miloslava Turková*

Galerie Františka Drtikola

G. Deleuze: Proust a znaky. Hermann & synové, Praha 1999

V pořadí druhá Deleuzova kniha v českém překladu přináší několik zajímavých a neobvyklých podnětů z raného autorova období. Vyšla ve stejném nakladatelství jako první překlad Deleuzovy práce věnované Foucaultovi (1996).

Zatímco první text obsahuje několik specifických analýz a interpretací Foucaultových přístupů k filozofickému diskurzu (speciální pasáže jsou věnovány především archivu, typologii, kartografii, stratě a záhybům), je práce o Proustovi poněkud odlišná. Uvedme nejprve krátké srovnání. Předně: rozbor Foucaulta se odehrává na liniích interpretace, ve kterých Deleuze pracuje se sobě vlastní a zároveň již etablovanou pojmovou maticí. Tuto matici používal již v mnoha předchozích textech. Její pomocí mířil dovnitř spojení, jež umožňují dohlédnout k účinkům diskurzivní praxe a k ideologizaci forem vědění. Pojem vědění je v tomto textu navíc vytěžován z paralelního zkoumání jemu nejbližší přílehlých slov – kategorií: tzn. vidění a mluvení. Obě kategorie jsou hodnoceny se zvláštním zřetelem k propojeným vazbám a vztahům sil, které napínají vlastní teritorium vědění. Ve většině těchto případů Deleuze pracuje s poměrně rozsáhle strukturovaným pojmovým aparátem – v tomto případě navíc obohaceným o typické scénáře pojmových revizí nestabilních pojmů: např. vnějšku a vnitřku, linií vymezení atp. Pracuje s aparátem, který je široce rozpracován v jeho dalších textech – např.: pojem kartografie je součástí analytických rozborů první části práce o filmu *Cinema I*, věnované částečné dichotomii obraz-pohyb; pojem strata je naopak často v implicitní podobě a později jako výkladový pojem přítomen v *Tisíci*

plošinách, v kapitole třetí je pak rozšířen na tři parametrické roviny – epistratu, parastratu a epistratu – jako diverzitu uvnitř straty, pojem záhyb je v textu o Leibnizovi atp. Texty Deleuze lze tudíž číst, knihu od knihy, jakoby znovu a v jiné argumentační rovině. Totéž ovšem nelze říci i o textu věnovaném Proustovi.

V recenzované knize je autorova pozornost věnována výhradně rozborům a interpretacím „*Hledání ztraceného času*“. Deleuze v interpretacích pracuje s režimy znaků, které se liší podle linie navazování odkazů. Jejich společným jmenovatelem je určité obsazení esence figurou či narativním postupem jako instance umělecké kvality (k problematice znakových režimů viz 5. kapitola „*Mille Plateaux*“ /1980/: Paris.)

Deleuze přistupuje k Proustovi obdobně jako v případě rozboru textů markýze de Sade. To znamená: analyzuje a spojuje narativní „diverzity“ – větvící se linie vyprávění s odlišným znakovým odkazem – v jeden pomyslný celek virtuálního podkladu, jež je třeba nejprve objevit a poté začlenit do rafinovaných verzí interpretační práce. V nich se už, ovšemže po mnoha důsledných znakových rekombinacích, objevují korespondence s esencí jako dohledávaným rébusem. Podobný postup, ovšem s jinou strategií interpretace, používá Deleuze o něco později, v textu věnovanému Bergsonovu pojetí hmoty a paměti. V tomto textu používá především dichotomie virtuální – aktuální. I když se opět snaží spojovat odlišně se vyvíjející linie argumentace a respektuje diverzity větvení, hledá v tomto případě odlišný cíl: na místo problematiky esence, kde vhodnou kombinací znakových režimů získáváme smysl dané znakové hry odkazů uložený v zástupných či druhých objektech, sleduje výskyt jednotlivých

textových aktualizací s pomocí režimů spojování relevantních linií jako oblastí správně utvořeného problému /viz především 2. a 3. kapitola uvedené práce/. S ohledem na text o Proustovi lze říci, že „metoda“ poznání ve výše naznačených pracích je poněkud odlišná a vlastně se k těmto textům můžeme obracet jako k jiným a vesměs rozpracovanějším scénářům hledání modelů poznání.

Je-li tedy součástí hledání „ztraceného času“ nějaký model poznání, pak jej Deleuze hledá ve schopnosti či nadání nalézt odpovídající vztah ke znakům. A ovšem, i k odkazovým rovinám, v nichž se nalézají separované, ale bezpečné instance promluvy umělecké formy. Jejich poznáním, tj. specificky chápanou interpretací, tak dochází Deleuze k přesvědčení, že Proustovo dílo není, jak by název napovídal, rozvíjením paměti, ale poznáváním znaků v určitých režimech interpretací. *„Každá věc, která nás něčemu učí, vysílá znaky, každý akt poznání je interpretací znaků nebo hieroglyfů.“* /1999:12/

Znaky pro Deleuze znamenají především určitou specifikaci předmětu, používaného v liniích aktualizace, a to v rámci příslušně konstruovaného obrazu světa, v tomto případě světa románu. Že se zde nejedná o pouhé přemístování významů z jedné roviny do druhé atp., dokládá autor už svým poměrně přesným popisem záměn a spojování znakových odkazů podle rozvrhu jednotlivých románových postav.

Deleuze shledává jako významné některé určující distinkce znakových linií, s jejichž pomocí lze rozšiřovat původní směr znakových odkazů. Lze tak učinit nikoliv podle pouhého narativního rámce, nýbrž podle jejich umístění na souběžných rovinách významů, v nichž se už objevuje hlubší odkaz znaku. Přesněji řečeno: jedna rovina významu je nesena samotnou postavou, jejím pohybem v textovém poli

a vztahy k okolí. Druhá rovina vede k odvrácené straně vnějškového habitu postavy, neboť nese souběžnou a přitom rozhodující referenci znaku. To znamená, že vede k přímé charakteristice postavy jedním určujícím, výsostným znakem, a ten je, na rozdíl od postavy, nezastupitelný. Právě skrze tyto reference znakových odkazů může autor provádět rekombinace interpretací tak, aby esence nezůstávala skryta. To ovšem naznačuje, že habitus postavy je rovněž centrální figurou významu s ohledem na esenci znaku, jehož reprezentantem daná postava je. V „Hledání ztraceného času“ jde především o vedlejší postavy Proustova textu: můžeme nyní v krátkosti upozornit jen na některé z nich: Norpois je spojován s diplomatickou šifrou, Saint-Loup se strategickými znameními, Cottard s lékařskými symptomy, a stejně tak např. Elstir s diferencí viditelného a zobrazování. V takto daném náhledu pak poznávat znamená především *„...sledovat látku, objekt, bytost, jako by vysílaly znaky určené k dešifrování a interpretaci.“*

Poté, co si Deleuze utvořil pojmovou matici a tím i jistý interpretační vzorec, rozděluje knihu pomocí navazujících témat: sledujeme tedy výklad od typologie znaků, ke vztahu znaku a pravdy k poznávání, až k liniím „multiplicitního“ spojování: znaků umění a esence, vedlejší role paměti, pluralismu znakového systému, řady a skupiny. Všechny tyto názvy jednotlivých kapitol textu obsahují pro Deleuze výhradní a nezaměnitelný přístup k „nastavení“ výkladových pojmů. Jím Deleuze mírně přetáčí linii argumentace na explikativní rovinu znaků, a to s cílem vydobýt příslušné esence. Vede tedy pohyb interpretace proti linii zavínavání pojmu, a nikoliv naopak – tzn. v linii extenzivního rozvíjení – aby ukázal vnitřek, esenci, jež v sobě skrývá. (Variace

na téma vnitřku a vnějšku Deleuze později použije v rozvíjení náhledu na systém myšlení M. Foucaulta.)

Deleuzův pohyb proti liniím, který by vedl k zavinutí a tím zakrytí pojmu či znaku, představuje poměrně silný instrument jeho interpretační práce. Obecně lze říci, že interpretační pohyb má svoji vlastní logiku, danou scénářem zkoumaného textu. V případě Proustova „Hledání“ se jedná o propojení dříve užívaných pojmů do novějšího asociativního řetězce spojování tak, aby nenarůstala entropie v systému dalšího uspořádání interpretačního modelu, je-li veden explikativně, ale aby vedla spíše po liniích diverzit, k jejich okrajům tak, abychom se dohledali insistentního pohybu znaků původního textu, především linie obratu znaků směrem na sebe. Abychom se dohledali pohybu, který dle autora vede k obsahu zavinutého a nikoliv k popisu rozvíjené explikativní linie. Zároveň se jedná o pohyb, u kterého autor předpokládá, že jde-li o pohyb danému znaku či pojmu vlastní, ukáže pak sám způsob reference o obsahu, který nese. Uvedený postup tak autorovi umožňuje respektovat svět znaků jako svět primárního čtení a dekodování esencí, které je umění schopné odhalovat a nakonec i v jisté formě produkovat. Připomeňme jen krátce, že téma zavinování a přetáčení linií spojováním dovnitř samotného znaku je později propracováno v textu o Leibnizovi, a to především v souvislosti s problematikou záhybů. Lze říci, že se jedná o určité řešení dalším větvením, to znamená řešení, jež hodně připomíná problematiku bifurkací.

Celý postup Deleuze v textu o Proustovi ovšem vychází z nevysloveného předpokladu, že virtuální celek oné explikativní roviny pojmů je důsledně držen v mezích prvního světa: světa mondénních znaků

jako teritoria sebe-ukázání esencí, které románový text v sobě implicitně obsahuje. A to bez toho, že by se kladla otázka, je-li možné, aby esence, jako do sebe zavinuté „podstaty“, mohly právě v románu ono sebe-ukázání odhalit tak, aby se skutečně jednalo o ukázání a nikoliv o rafinované znovu zahalení. Samozřejmě, že Deleuze ani nezkoumá, jak to ony esence umí udělat, aby právě tento pohyb, pohyb proti liniím zavinování znaků a pojmů, vedl k jejich odhalení. Jinými slovy: hovoříme o tématu, které připomněl právě zmiňovaný M. Foucault, ovšem v jiné pojmové rovině: v distinkci vnějšího a vnitřního. V jiné podobě lze dané téma číst i u M. Heideggera.

Foucaultovo rozlišení vnitřního a vnějšího se tak, jistěže svým způsobem, stává souběžným diferujícím otiskem i v případě Deleuzovy analýzy základního rozboru: interpretace mondénních znaků. Uvedme si příklad: Proust používá následující popis pro znázornění mondénní zdvořilosti: třetí díl Hledání, Svět Guermantových, druhá část, druhá kapitola: *„...mondénní zdvořilost .. není snad ničím jen povrchním, ... následkem zvláštního převrácení vnějšího ve vnitřní právě povrch se stává tím, co je podstatné a hluboké...“* /1980:438/ Mondénní znaky odkazují k hlubšímu pásmu vertikality, vedou linii k tomu, co lze podle Deleuze nazvat ideálním reálným, tedy k virtualitě, k esenci.

Podívejme se nejprve na rozlišení některých důležitých pojmů. V analýze Bergsonových textů najdeme poměrně výstižné rozlišení virtuálního a aktuálního. Jejich odlišení je pro pochopení tohoto textu nezbytné.

Deleuze vychází z Reimannových podkladů k Einsteinově teorii relativity. Jeho postup je tedy následující: za reálné je považováno to, co se nejen rozděluje podle přirozených artikulací nebo pova-

hových diferencí, ale rovněž i to, co se protíná podle cest sbíhajících se ke stejnému ideálnímu nebo virtuálnímu bodu. S ohledem na Proustovo rozlišení Deleuze uvádí, že virtuálně není aktuálním, ale jako takové vlastní určitou skutečnost. Nejlepší definicí pro stavy virtuálního nachází opět u Prousta: „*Skutečné, aniž by byly aktuální, ideální, aniž by byly abstraktní.*“ Rozdíl je potom následující /viz Bergson/: „*virtuálně se nemusí uskutečňovat, ale aktualizovat... neboť virtuálně, aby se aktualizovalo, nemůže postupovat pomocí eliminace nebo omezování, ale musí tvořit své vlastní linie aktualizace v určitých pozitivních úkonech.*“ Důraz je položen na prvek tvořivosti, neboť podle Deleuze je charakteristickým rysem aktuality její „*existování takovým způsobem, že se aktualizuje a přitom diferencuje, a že je nucena se diferencovat, tvořit své linie diferenciac, aby se aktualizovala.*“ /1991:34–36/ Potom lze sledovat Deleuzovu úvahu v konsekventních důsledcích: evoluce probíhá od virtuálního k aktuálnostem.

Patrně základním prvkem interpretační konstrukce textu „Proust a znaky“ je tedy autorova důsledná snaha umístit do takto chápané virtuálnosti a převodů aktualizací samotný pojem esence. V uvedeném textu jej autor odlišuje od objektového zaměření směrem k pozici subjektu, neboť každý subjekt vyjadřuje svět z jistého hlediska. Pro Deleuze to znamená, že toto hledisko je již samo diferencí, přesněji: „*absolutní vnitřní diferencí.*“ Lze tedy říci, že každý subjekt vyjadřuje zcela rozdílný svět už pouhou svojí subjektivitou: v subjektivitě je vyjadřován, generován a ovšem, i limitován. Svět daný subjektivitou tak nelze vyjádřit jinak než uvnitř světa příslušného subjektu. Problém je ovšem jinde: vyjadřovaný svět totiž nikdy nesplývá se subjektem, svět vyjádření subjektu o světě je jiný než svět subjektivizace světa. V tomto

ohledu je u Deleuze částečně přítomna reflexe Heideggerova pojmu Bytí: i když je výše uvedený rozdíl vcelku zřetelný, přesto to, co je instancí pojmu vyjadřovaného světa v rámci vlastních hranic subjektu, je zároveň něčím, co není mimo subjekt ani součástí esence samotného subjektu: je přítomno jako esence Bytí. Tato esence je Deleuzem chápána jako poslední kvalita v srdci subjektu. Ovšem kvalita je mnohem hlubší než samotný subjekt, je tedy „*jiného řádu než on.*“

V této fázi autor spojuje předchozí linie interpretace subjektu, subjektivity a esence. Cílovou fází je následující věta: „*...esence tím, jak se stáčí sama v sobě, konstituuje subjektivitu.*“ /1999:55/ To znamená, že esence není jenom a pouze individuální, ale zasahuje hlouběji – je individualizující. Konsekventním důsledkem pak může být ohled k produkci subjektivity, jež už koresponduje s Proustovým pojetím. Pro Deleuze je tak esence tím, co konstituuje subjektivitu svým „prostým“ zavinováním, stáčením v sebe sama. Tím lze, v souladu s Proustem, dotvářet uměním ony zavinuté světy, esence, které stojí u produkce individua, a které lze poznávat jen s pomocí umění, s jeho schopností odvinovat skryté linie přechodů mezi formou, v níž esence odvíjí svůj původ, a parametry subjektivizace, které mohou odkazovat ke smyslu, k němuž je každé individuum propůjčeno onou zvláštní shodou mezi znaky umění a stylotvornou funkcí esence, etablovanou v tomto případě jako styl. /1999: 59/ Pochopitelně, že chceme-li pak dohledávat způsob, jakým se každý jednotlivý subjekt stává individualizující instancí, je vhodné interpretovat linie zavinování tak, jak bylo výše připomenuto: proti nim.

Vzájemný převod forem, které realizují stylové odvíjení linií subjektivizace, je pro Deleuze skutečnou transmutací hmoty.

Neboť esence je „...vždy zrozením světa“ a styl není člověkem, ale naopak: „...styl je samotnou esencí.“ Umění v tomto případě následuje řád translace mezi esencí a stylem, jehož součástí je uznání, že esence je vždy umělecká /1999:62/. Subjekt své vlastní subjektivizace je tvůrcem korespondencí mezi oběma mody odvinování linií diferenciace. Že tyto linie mají jisté nesporné důsledky naznačuje autor na příkladu, kterému se lze věnovat s nezbytnou pečlivostí: řeč je o znacích lásky, kterými Deleuze svůj rozbor Prousta uvádí.

„Hledání ztraceného času“ lze totiž rovněž číst jako dohledávání znaků, které se stáčejí k nám, svádějí nás svojí zdánlivou otevřeností, aby nakonec vytvořily svět, který nás vylučuje. Proto je podle Deleuze „svět vyjadřovaný ženou vždy světem, který nás vylučuje, ačkoliv se nám od ní dostává znamení přízně.“ /1999:18/

Zde už působí cosi, co autor chápe jako první zákon proustovské lásky: i když interpretujeme všechny znaky milované ženy, za předpokladu vhodného nastavení znaků tak, aby byly interpretovatelné (v opačném případě vyjadřují jen repetitivní funkci prázdného pravidla a ukazují se jako fatální (viz J. Baudrillard), stejně v konečném důsledku docházíme k finalitě, která odhaluje nejhlubší původ ženské skutečnosti. Narážíme totiž na znak Gomory. /Jinak 4. díl Proustova „hledání“ v sobě obsahuje i druhý zákon./ Tento znak je ovšem spojen s druhým zákonem proustovské lásky: jde o to, že lásky mezi různými pohlavími jsou objektivně méně hluboké než homosexualita. Odhlédneme-li od nutnosti specifikovat onu „objektivnost“ lásky, je vcelku zřejmé, že Deleuze směřuje k následujícímu závěru: tajemstvím milované ženy je tajemství Gomory, tajemstvím milence pak tajemství Sodomy. Jinými slovy: v „nekonečnu našich lásek se nachází původní Hennaftidit.“

Svět lásky, tak jak se podle autora vyjevuje v „Hledání“, vcelku logicky směřuje od odhalujících znaků lži, (neboť znaky lásky odkazují ke lži a matoucím referencím) ke skrytým znakům Sodomy a Gomory.

Podle Deleuze jde v ruku v ruce se světem lásky svět smyslových kvalit. V tomto světě ovšem dochází k další změně interpretačního postupu: i když nám smyslová kvalita velmi často poskytuje určitou radost, zároveň s ní přenáší i signál imperativu záměny. Případná zakoušená kvalita totiž nevyjevuje přímou vlastnost objektu, který k ní aktuálně přináší, ale zjevuje se jako znak objektu „zcela jiného“. Právě odtud vede autor argumentaci ve prospěch přesvědčení o matoucím a lživém charakteru znaků lásky. Ten zcela jiný objektový znak už je ovšem nutné dešifrovat i za cenu nezdaru a zklamání, které předchází „dávky“ radosti může pokazit. „Vše se odehrává jako by kvalita zavinovala a držela v zajetí duši jiného objektu, než je ten, ke kterému nyní odkazuje.“ /1999:20/

Odvějení a následné postupné rozvíjení této kvality vede k osvobození uvězněné formy. Na tomto místě se Deleuze poměrně přesně shoduje s Proustem. Jednotlivé příklady tohoto druhu: tj. odvíjení sekundárního odkazu znaku směrem k původnímu zdroji, ze kterého je vysíláno a který tím upozorňuje na uvězněnou formu, jsou tak podle autora patrně ony nejslavnější části „Hledání ztraceného času.“ Je to zároveň Deleuzův odkaz k nezbytné myšlenkové práci, k nezbytnému druhému hledání: hledání smyslu znaku.

Finalitou daného hledání je pak zjištění, že „materiální smysl není ničím bez ideální esence, kterou ztělesňuje.“ Je-li pro Deleuze svět umění nejvyšším světem znaků, pak tyto znaky jako nematerializované /předpokladem je zde jistý typ „instrumentali-

zace“/ nacházejí svůj smysl v ideální esenci. Je-li pro autora esence tím, co v procesu zavínování, stáčení sama v sobě konstituuje subjektivitu, pak lze dovodit, že na počátku analýz románu či filozofie, mimochodem, dle Deleuze jde o stejný postup, stojí otázka: co se děje?, či co se stalo? Umění i filozofie kladou totiž stejný důraz na styl a událost a produkce subjektivit v sobě obsahuje rozvíjení prostoru a času esence, která přichází ke slovu způsobem, jenž je dané formě znaku vlastní.

Soulad autora s Proustovým textem je patrný všude tam, kde příslušná forma prochází interpretačním „převrstvením“. Tedy postupu, v němž kombinatorika a vrstvení znaků přes sebe umožní odhalit odkazy znaků, které vedou nejen k jinému, ale především k formě, jež je zde zajata. Obdobně lze říci, že je zajata subjektivita subjektu instancí individuace.

Deleuze tak nakonec může pracovat s představou, že „*znaky umění definují čas znovu nalezený: absolutní původní čas, opravdovou věčnost sjednocující smysl a znak*“. Umělecké dílo, chápané v tomto smyslu, nezbytně produkuje v sobě i na sobě samém své vlastní účinky, je jimi zahrnuto i zavínováno: produkuje tak pravdy, které samo rodí.

Deleuzův text o Proustovi je knihou v mnoha ohledech mimořádnou. Sám autor poskytl v dalších svých dílech poměrně jasnou představu o tom, jak rozumět interpretaci znaků a dešifrovat příslušné, mnohdy souběžné v liniích navazování jejich odkazů, zvláště pak, sledujeme-li a zkoumáme texty filozofické a ovšem, k tomu i různé formy umělecké produkce: že totiž z jeho pohledu je mezi filozofií a uměním zřetelná spojující linie. Texty o Sacher-Masochovi, Kafkovi či skvělá monografie o Francisu Baconovi (dvoudílná práce o významném novodobém malíři, kde druhý díl obsahuje

zvláštní výbor z tvorby výtvarníka, podobně jako dvoudílná Cinema, s mnoha rozborů vybraných filmů), dokládají Deleuzovu snahu tuto linii odkrývat spíše zdůrazňovat, a nikoliv potlačovat či ignorovat. Text o Proustovi je tak jedním z velmi důležitých dokladů tohoto směřování. A je jenom dobře, že výše uvedené nakladatelství převodem těchto textů přibližuje českým čtenářům oblasti, v nichž je ono směřování styčných ploch filozofie a umění dostatečně přesvědčivé a patrné.

Jiří Bystřický

Studie k sociálním dějinám 5.
Eds. Jana Macháčová a Jiří Matějček. Kutná Hora, Opava, Praha 2000, 329 č. s., něm. res.

Pátý svazek Studií k sociálním dějinám editorů Jany Macháčové, vědecké pracovnice Slezského ústavu SZM Opava, a Jiřího Matějčka, vědeckého pracovníka pracoviště historické sociologie CLEO, Kutná Hora, je připraven s citlivým smyslem pro potřeby oboru i společnosti. Ve svém souhrnu představuje především závažnou výpověď o tzv. vzorech chování jednotlivých sociálních skupin a vrstev české společnosti 18. až 20. století. Důvodem jeho vzniku bylo však i otevření dveří k zájmu o sledování českými historiky přehlížených sociálních skupin, respektive formování úkolů a koncepce takového výzkumu, dorovnávání české vědy na úroveň např. německé historiografie.

Horní společenské vrstvě věnoval na základě zhodnocení archivních pramenů pozornost Gustav Hofmann (Klatovy). V návaznosti na své dvě předchozí statě sledoval způsob hospodaření a majetkové poměry šlechtického rodu Windischgraetzů v letech 1862–1927. V centru jeho pozornosti stál i typus politické kariéry

šlechtice a financování jeho domácnosti i společenských aktivit (výdaje na chůvu, ošacení, obuv, knihy, spolkovou činnost, dobročinnost /výše almužěn byla přitom pozoruhodná/). V této závažné materiálové práci se Hofmann dostal až k roku 1929, kdy definitivně sláva rodu, jehož majetek byl v rámci pozemkové reformy předán či odprodán, skončila.

Další dvě materiálové studie analyzovaly limity stavu soukromých úředníků. Jiří Zálaha (Český Krumlov) zhodnotil postavení úředníků a zřízců velkostatků Schwarzenberků, jednoho z nejvýznamnějších šlechtických rodů, po staletí usedlého v Čechách, po rozsáhlé a velmi moderní změně roku 1848 (zrušení patrimoniální správy). Exkurze do dějin rodu a jeho majetku představuje vstup pro hodnocení prestižního postavení schwarzenberských úředníků, včetně společenských limitů, jež tato osobitá profese přinášela, personálního členění úřednictva a obecně pravidla prestižní služby. Studie Miroslavy Míchalové (Univerzita J. E. Purkyně, Ústí nad Labem) a Martiny Vlkové (tamtéž) se zaměřuje na strukturu (vzdělanostní, zaměstnaneckou, věkovou, národnostní, náboženskou, členění podle původu) úřednictva významné firmy v období před první světovou válkou a během ní: firmy Georg Schicht, předchůdkyně SETUZY, a. s., založené ve druhé polovině 19. století (od roku 1882 sídlící v dnešním Ústí nad Labem). Autorky sledovaly také mechanismus přijetí úředníka, dodržování pracovního řádu, odchody ze závodů, sociální instituce při závodu (bezplatná mateřská školka /od roku 1914/, závodní jídelna), plat (způsob vyplácení a výši platu).

Tři texty se zabývaly dnes znovu vysoce aktuálním tématem podnikání a podnikatelů. Petr Nový (Muzeum skla a bižuterie, Jablonec nad Nisou) zkoumal vývoj sklář-

ského podnikání na Jablonecku. Jeho počátky spadají do posledního dvacetiletí 18. století. Centrem se stala ves (od roku 1808 městys) Jablonec, jež v průběhu první poloviny 19. století zaujal v této výrobě dominantní postavení. Faktograficky bohatá stať se však věnuje i sklářským podnikatelům na dalších panstvích: Smržovka a Malá Skála. Specifický typus nového podnikatelského měšťanského rodu v jednom ze čtyř největších venkovských měst v Čechách (Kutná Hora) na konci 18. a v první polovině 19. století představila Radka Chramostová (Okresní muzeum, Kutná Hora). Na základě archivních pramenů ukázala, jak se vyvíjely majetkové i příbuzenské poměry majitelů tamější kartounky (továrny na potištěné bavlněné látky a šátky), rodiny, jež proslula i svým mecenášstvím. Naši představu o profilu podnikatele první poloviny 19. století doplnil Jiří Zálaha. Editorům sborníku náleží uznání za to, že překročili svou zásadu a umožnili vydání německy psaných pamětí manufaktury Vincence Jungbauera, memoárů uložených v SOA Třeboň. Autor předřadil edici pamětí informace o podnikatelských aktivitách Jungbauerovy rodiny a jeho vlastního osudu.

Problematiku organizovaného dělnictva po jisté odmlce znovu záslužně otevřela Jana Machačová. Na základě dělnického odborového tisku rekonstruovala obecné a zvláštní v procesu formování odborových organizací textiláků v českých zemích na přelomu 19. a 20. století, právě tak jako vztah odborů k časové sociální problematice (v první řadě k pracovním a mzdovým podmínkám dělnictva). Základním periodizačním mezníkem se pro Machačovou stal rok 1889 (hainfeldský sjezd). Střečová organizace textilních odborových organizací vznikla v roce 1893. Autorka mimo jiné potvrdila tezi

o rozvinutější spolkové a odborové organizovanosti v českých městech s německou většinou, právě tak jako existenci „západovýchodní kaskády inovací a hospodářského vývoje“. Dále doložila relativně menší členskou základnu skupin v českých zemích oproti ostatním rakouským zemím a zpochybnila mýtus o masovosti organizace rakouských textilních dělníků. Problematiku otevřenou Janou Macháčovou v detailnějším pohledu rozvíjel i Marek Brožek (Plzeň), jenž se soustředil ke konkrétní organizaci v meziválečném období (s jistou akcentuací dopadů velké hospodářské krize na postavení zaměstnanců): k odborové organizaci a závodnímu výboru v Měšťanském pivovaru v Plzni. Na základě materiálu Podnikového archivu Plzeňského Prazdroje vznikla studie osvětlující především blahodárny vliv těchto institucí, jejichž vznik a činnost byla podrobně popsána, na kvalitu života i profese specifické profesní skupiny, právě tak jako poměr vedení pivovaru k vlastním zaměstnancům a odborům. Hlavním přínosem studie po mém soudu však je to, že Brožek korigoval marxistickou literaturu, která hodnotila závodní výbory jako pasivní formální instituce (jakkoliv i v této organizaci se uplatňovaly negativní jevy typu protekcionismu atd.). Naopak reformistické odbory, s výjimkou kolektivních smluv, zásadně sociální politiku podniku neovlivnily. Neméně zajímavý je pro současníka i vývoj kolektivních smluv, ve dvacátých letech dvacátého století do značné míry nahrazující nedoprofilované sociální zákonodárství, i různé a rozsáhlé sociální podpory určené zaměstnancům závodu.

Venkovská populace na přelomu 19. a 20. století, stále jedna z nejčetnějších složek obyvatelstva, se stala předmětem mikrosondy Pavla Nováka (Národní zemědělské muzeum, Praha – Kačina). Autor,

inspirovaný tematikou a metodikou studií Jany Macháčové a Jiřího Matějčka, upozornil na zasuté možnosti beletrie při poznávání sociálních východisek vesnice v čase, kdy se česká historiografie konfrontuje s jinými problémy. Interpretoval základní pozice a vzory chování jihočeské vesnice (Stožice u Vodňan), jak je zachytil realista Josef Holeček, ideolog agrarismu, sám pocházející ze selského rodu, v románové kronice Naši, do značné míry rodinné biografii. Novák si povšiml frekvence a informační výpovědi jednotlivých motivů vesnického života v díle. Z tohoto zorného úhlu pohledu označil Holečkův román za přínosný z hlediska studia změn mezilidských vztahů na vesnici a vesnice samotné. Nejpodrobněji Holeček ztvárnil problematiku náboženskosti, sociální struktury vesnice, jejího vztahu k jiným etnickým skupinám a národnostem, ekonomické postavení (sevřené konzervativismem a malou iniciativou) a chování sociálních vrstev venkova (zejména rolníků): placení daní, krádeže, soudictví, pohostinnost, námluvy a sňatek. Nejméně vytižené naopak zůstalo téma vlastního hospodaření, vesnických profesí, materiálních jevů (strava, způsob bydlení, oděv). Zcela opomenut zůstal např. problém alkoholismu a nemanželských dětí.

Tečku a zároveň vrchol sborníku přinesla poslední programová studie o „výzkumu kulturního vývoje českých zemí a kultivace jejich obyvatelstva 1781–1914 (1938)“ z pera Jiřího Matějčka. Jde o studii vysoce moderní a potřebnou, určenou k vědecké diskusi. V její první části se Matějček snažil o kritický nástin výzkumu kulturního vývoje zemí Koruny české v předminulém století, v letech 1945–1989 a 1989–1998. Akcentoval přitom, že jde o „málo zpracovanou otázku“, již se v poválečném období věnovali především etnografové. Tak jako někteří další badatelé, i Matějček přítom

v této části rezignoval na striktní vymezení termínu kultura, kulturní dějiny (po mém soudu jde vždy o záležitost dohody). Sám do obsahu pojmu zařadil téma společenského života, obecně kultury, osvěty, školství, vzdělání a vzdělávání, výchovy, tisku, ideologie, zdravotnictví. Deformovanost jeho zpracování Matějček viděl v redukcii času a sociálního prostředí, v němž se jevy zkoumaly (kultura tzv. národního obrození a dělnictva), právě tak jako v tendenčnosti výzkumu. Po roce 1989 se stala nejčastější tematika korporativního života, staronově školství a způsobu života, ženského hnutí, zdravotnictví. I v tomto období ovšem převládala tematická roztržitost, faktografičnost, neochota ke komparaci českého prostředí s cizím, na druhé straně se ale objevila nová nosná problematika (např. obraz druhého, historie všedního dne, vzory chování). Ve druhé části pak Matějček představil vlastní originální projekt, jenž počítá s využitím matematických a formalistických metod. Jeho prostřednictvím zdůraznil nutnost alternativního studia historického procesu. Matějček přišel s tím, že bychom se měli soustředit ke studiu způsobů (vzorů) chování a jejich změny. Zcela správně požadoval, abychom český kulturní vývoj srovnávali s kulturním vývojem v rámci Evropy. Vyzdvihnout je třeba i Matějčkovu představu o koexistenci mikro- a makronalýzy, právě tak jako o vědecké práci jako týmové a interdisciplinární aktivitě. V této části pro potřeby takto založeného výzkumu definoval pojem kultura (jde o jakousi technologii existence), objasnil zvolenou periodizaci. Do kontextu české historiografie vnesl termín kultivace (vytváření a přejímání vyšších /adekvátnějších/ vzorů), jež se zřejmě stane vůdčím motivem dalších Matějčkových výzkumů.

Blanka Soukupová

Pospíšilová, Jana (eds.): Rajče na útěku. Kapitoly o kultuře a folkloru dnešních dětí a mládeže s ukázkami. . Doplněk a Etnologický ústav AV ČR, Brno 2003, 287 s.

Publikace *Rajče na útěku*, jak vysvětluje editorka knihy Jana Pospíšilová, dostala své jméno podle anekdoty, kterou si vypravují děti na základní škole. Absurdita pointy tohoto vtípu je však pouze jednou z konfrontací, která jednoznačně ukazuje na rozdíly mezi kulturou dětí a mládeže na straně jedné a kulturou dospělých na straně druhé. Pohled na kulturní projevy dětí a mládeže, na kulturní koncepty, které stojí za jejich způsobem orientace a zvládnání každodenní reality, vždy otevírá otázku: Jaké jsou naše děti a co vlastně dělají?

Pro kolektiv autorů brněnského pracoviště Etnologického ústavu AV ČR se tato myšlenka, myšlenka existence specifických projevů kultury dětí a mládeže stala základem společného projektu. V letech 1996–1998 proběhly terénní výzkumy, které si kladly za cíl zmapovat stav ústního podání dětí a mládeže, jejich písňového repertoáru, jejich herních aktivit a jejich vztahu a míry zapojení do tradičních zvykoslovných a rodinných obřadů. Stejně tak neměly pozornosti badatelů uniknout ani otázky společenské hierarchie uvnitř dětských skupin a otázky podoby členství dětí či spíše již mládeže ve vyhraněných subkulturách. Z hlediska metodologického se často jednalo o výzkum probíhající pomocí dotazníku, po němž následovala další etapa výzkumu, a to formou polořízených rozhovorů a zúčastněného pozorování. Pro výzkum těch sledovaných jevů, které s ohledem na povahu věci nebylo lze kvantifikovat, bylo na dotazníkovou metodu sběru dat rezignováno

(především problematika subkultur). Výzkumy probíhaly v moravských lokalitách, které byly často voleny s ohledem na velikost a kontinuitu osídlení.

Pro brněnské pracoviště EÚ AV ČR a jeho pracovníky to nebyl první počín na poli výzkumu dětské kultury. Již v minulosti proběhly podobné sběry především k tématu dětské liry, dětského vyprávění, zpěvnosti dětí a způsobu života dětí. Podle možnosti pak byla využita k interpretaci nově shromážděného materiálu i archivní data.

Publikace kolektivu autorů tedy představuje výsledky výzkumu. Přináší dílčí analýzy, stejně jako se nevzdává myšlenky představit odborné, ale i laické veřejnosti autentické texty, případně kresby a fotografie. Prezentovaný materiál přitom nestojí vždy v pozici pouhého příkladu, který má ilustrovat interpretovanou skutečnost. Velmi často vystupuje v poměrně velmi kompletním souboru, který čtenáři dovoluje ponořit se do autenticity textu a klást si další otázky, případně ho vybízí využít materiál pro vlastní odbornou práci (etnologa, psychologa, pedagoga atd.).

I když výzkum, jak je uváděno v úvodu knihy, byl koncipován širěji, publikaci tvoří šest kapitol, které přinášejí sondy do vybraných složek dětské kultury či dílčí pohledy na přístup dětí k vybraným etnografickým jevům.

První výkladová kapitola z pera Jany Pospíšilové je věnována otázce vyprávění dětí a také částečně vyprávění pro děti. S ohledem na svůj odborný profil autorka zaměřuje svoji pozornost pouze na část vypravěčské produkce dětí. I když ve výčtu neopomíná bohatost zdrojů a žánrů vyprávění dětí (potažmo pro děti), ve svém výkladu se detailněji zaměřuje již pouze na prozaické žánry, které jsou ve folkloristice konstituované, a jako takové definované po formální a obsahové stránce.

Na základě výzkumu pak dokládá, že z tradičních prozaických žánrů se v současnosti velké pozornosti dětí těší především anekdoty – vtipy. Ty jediné žijí v bohatosti formální i obsahové. Pověsti a pohádky zůstávají v repertoáru dětí spíše v latentní podobě. Jsou to texty, které děti znají z četby či vyprávění dospělých a pamatují si je buď jako historiografickou kuriozitu vlastní lokality či regionu, nebo je spojují s pozitivní emocí k blízké osobě. Mají-li pak takové texty reprodukovat, redukuje je na podobu regestu. Jedinou výjimku, kdy děti rády vyprávějí pohádku či pověst v širší verzi, je naučená parodie notoricky známé předlohy. Memoráty i strašidelné příběhy jsou dalšími žánry, které často fungují v rozhovorech dětí jako způsob získání pozornosti a uznání. Memoráty obsahově reagují na dobový celospolečenský kontext, strašidelné příběhy nejednou kopírují mediální předlohy. V samotném závěru své kapitoly pak Jana Pospíšilová konstatuje, že některé žánry ve své klasické podobě zmizely (např. demonologické pověsti, i když je otázka, zda je strašidelné příběhy nenahrazují). Výčtem autorka opět odkazuje na nové kulturní nabídky, které se mohou promítat do dětemi zvažovaných a konstruovaných narácí.

Druhá kapitola je věnována dalšímu kapitálnímu folklornímu žánru lidové slovesnosti – písni. Marta Toncrová, podobně jako Jana Pospíšilová, soustřeďuje svoji pozornost především na tradiční formu – na lidovou píseň. V prvé řadě hledá odpověď na otázku, jaké je postavení lidové písně v celkové skladbě hudebních žánrů. Své závěry formuluje na základě analyzovaných dotazníků a konfrontuje je s výsledky podobného šetření v 70. letech 20. století. Z hlediska celospolečenského trendu zájem o lidovou hudbu slábně. Tento hudební žánr

děti ve velkých městech nepřitahuje. Naopak větší vztah k lidové písni mají děti z menších sídel, obzvláště v lokalitách, kde pracují folklorní soubory. V kontrastu s negativním postojem k lidové hudbě děti překvapivě znají relativně velký počet textů a nápěvů lidových písní. Ovšem není to většinou rodina či lokální společnost, které v současnosti zaručují transmissi tohoto žánru. Je jím v řadě případů výhradně státem garantovaná organizace – škola. Jako další instituci, která má pozitivní vliv na zpěvnost dětí, označila autorka letní prázdninové tábory. Zde aktivní zpěvní repertoár dětí obohacují „táborské“ písně, které by lze označit s ohledem na jejich stupeň zlidovění jako písně skupinové. Podíl těchto písní se bohužel v perspektivě vývoje v aktivním repertoáru dětí opět snižuje. Podle autorky to zavinilo právě slábnoucí působení instituce letního prázdninového tábora po roce 1989.

V druhé části kapitoly, která se opírá o kvalitativní výzkum, se Marta Toncrová zaměřuje na otázku podoby realizace písně. Velice zajímavé je zjištění, že se lidové písně v současném repertoáru dětí udržují téměř bez variačního obměňování. Tento stav je výsledkem institucionálního předávání písní i nezájmu průměrné rodiny udržovat zpěvní tradici. Zároveň je objevené, že je to opět lidová píseň, která z hlediska zvládnutí nápěvu a notorické znalosti textu (školní znalosti) umožňuje dětem si společně zazpívat.

Rozpor mezi vnímáním lidové tradice dětmi žijícími městským způsobem života a dětmi z menších lokalit se ukázal i v následující kapitole. V pořadí třetí kapitola se soustředila na analýzu postojů dětí k tradičnímu výročnímu obyčejí – Velikonocům. Věra Frolcová, která své závěry formulovala na základě zadaných slohových prací, zúčastněného pozorování a řízených dotazníkových akcí, jedno-

značně konstatovala, že nezájem dětí „z městských ulic“ o Velikonoce je obvyklý. Naopak děti, které vyrůstají v kontinuální tradici slavení Velikonoc, přijímají tyto svátky a obřady s nimi spojené z větší části pozitivně. Čím více jsou do tradice aktivně vtahovány, tím kladněji tradici hodnotí. Rozdíl se ovšem projevuje z hlediska genderu dětí. Dívky možná z důvodu své ústřední role „oběti“ velikonočního šlehání zůstávají v nadšeném hodnocení Velikonoc rezervovanější. Odstup si zachovávají především dospívající dívky ve věku 14–15 let. Výzkumy Alexandry Navrátilové, která se zaměřila na věkovou skupinu 15–17letých dívek, pak tuto domněnku více než rezolutně potvrzují. Co konkrétně děti přitahuje na slavení svátku? Pozitivní postoje se týkají několika rovin: roviny společenské (na bázi setkávání se s blízkými), dramaticko-obřadní (akce při nichž se něco děje), individuální tvořivosti (přípravy obřadních prvků) a ekonomické (nadílka – tedy koleda). Naopak negativa Velikonoc děti spatřují v domácím shonu a v přemíře jídla. Překvapivě kritizují i nízkou míru autenticity Velikonoc danou nabídkami ze strany obchodu.

Věra Frolcová se dále věnovala společenskému aspektu slavení Velikonoc. Jak ukazuje analýza, velikonoční obřady v lokalitách s provázanou společenskou strukturou, stejně jako v rámci folklorního souboru, zůstávají důležitou událostí, která se podílí na stvrzování společenských vazeb. Naopak ve městech akční zvyky nahrazuje pasivní nadělování dárků v rodinném kruhu. Postupná transformace tradice také vyplývá z odlišného vnímání a významu Velikonoc pro jednotlivé generace. Právě odchodem nejstarší generace dochází často k zásadním redukčním ve scénáři slavení velikonočních obřadů. Ovšem z textu jasně vyplývá, že i dnešní děti dokáží udržovat tradici v případě, že v ní spatřují pro sebe

funkční záležitost. Otázkou je, která z funkcí v budoucnu může být ohrožena a tedy která způsobí zánik obřadů: zda zábavná, společenská, ekonomická, enkulturační (dělat konečně to, co dělali ti starší) či emočně-sentimentální.

Také následující kapitola od Alexandry Navrátilové je věnována obřadnosti. Zaměřuje se na další svátky zvykoslovného cyklu i na svátky rodinné. Vybírá zvláště ty, které v současnosti tvoří páteř každoročně opakovaných obřadů. Analyzuje tedy mikulášské obchůzky a Vánoce, s ohledem na stať V. Frolcové glosuje Velikonoce a dále popisuje novodobé svátky: Sv. Valentýn, Svátek matek, Den dětí a narozeniny. Bez ohledu na původ těchto svátků je zajímavé si povšimnout, že všechny jsou v současné době spojeny s obdarováním. Dříve neopominutelné akty tradičních obřadů dnes spíše ozvláštňují svátek. Původně významově sevřené obřadní úkony jsou často redukovány na rodinné obřadní atrakce. Z novodobých svátků jsou to pouze narozeniny, které mají rámcový scénář s povinnými „rekvizitami“. Tento sváteční den jako jeden z mála přispívá k posílení příbuzenských a přátelských vazeb. V rovině rodinných vztahů oslava dítěte koresponduje se současným kultem dítěte, tedy ono je důvodem i vhodnou záminkou udržovat kontakt či jej alespoň prostřednictvím daru manifestovat. V rovině kamarádských vazeb dítěte je oslava narozenin vítanou příležitostí nejen pro utužování vrstevnické skupiny, ale dává také prostor k „iniciačním“ zkušenostem (v oblasti verbilizace lásky, sexu a alkoholu). Den dětí a Svátek matek jsou velmi často šířeny pod záštitou školy a institucí zabývajících se volnočasovými aktivitami dětí a mládeže. Jejich intervence se často promítá i do slavení svátků v rodině (např. předávání přáníček vyrobených ve škole). Naopak

den sv. Valentýna, tento zahraniční import, získává jak s ohledem na masovost mediální a komerční kampaně, tak s ohledem na téma lásky, které je pro děti a mládež velmi přitažlivé, své stoupence právě v řadách dětí. Jak v závěru autorka shrnuje, rodina ztrácí působnost při zajišťování transmise takových kulturních jevů, jako je obřadnost. Z předložených údajů je ovšem patrné, že rodina nadále zůstává jejich adresátem. Je to stále nejčastěji rodina, které jsou v daném případě svátky určeny, i když iniciativu při jejich realizaci ve velké míře přijímají instituce (škola, média a komerce).

Předposlední kapitola opouští pole tradičního národopisu a zaměřuje se na otázku podoby subkultur mládeže. V jejím rámci si Jana Kosíková vybírá konkrétní etnografický jev – oděv. Popis profilu metalistů, punkerů, skejťáků, skinů a odkazy na hipky, rejavaře, sprejery atd. s akcentem na jejich oděvní stylizaci představuje malou galerii alternativních způsobů sebevyjádření mladých lidí. Inklinace mládeže k hledání nekonformity, která se projevuje právě v oděvním stylu, je zde interpretována na straně jedné jako výraz začlenění se do vybrané vrstevnické skupiny a na straně druhé jako vědomé vyjádření generační odlišnosti. Myšlenka generačního protestu však v současné době není jedinou motivací příslušníků subkultur. Kulturní diverzifikace společnosti v nejrůznějších jejích vrstvách tlumí citlivost na vnější odlišnosti. Schopnost z vnějších znaků rozpoznat příslušnost mladíka či dívky k té či oné subkultuře, či vůbec „viditelnost“ znaků subkultury začínají být pro nezasvěceného utajené. Některé subkultury, respektive stoupenci takových subkultur se tak (ale patrně nejen proto) z roviny manifestované distance dostávají do dimenze vnitřního životního postoje důležitého pro

člověka samotného a nikoliv jako bezprostřední protestní reakce na okolní svět. Lze tedy předpokládat, že tyto lidé neopustí svůj postoj z důvodů nutnosti konformizovat se do většinové společnosti.

Tímto způsobem lze nahlížet například na tramping, na hnutí, které již více než 80 let profiluje jednu ze současných subkultur, na hnutí, které své členy a sympatizanty do té míry neztrácí. Tramping jako životní postoj a především jako životní styl systematicky představil Karel Altman. Ukázal, kolik rovin lze sledovat při studiu této subkultury. Nezůstal jen u popisu jejích příslušníků, u ideologie, z níž vyrůstá, u symbolů či insignií, na nichž se konstituuje a prostřednictvím kterých je rozpoznána. Karel Altman otevřel otázku vztahu subkultury trampů k prostoru, k jeho užívání a pohybu v něm. Skutečnost, že subkultura obývá svůj prostor, který navíc aktivně (symbolicky i fakticky) přetváří (např. chatové osady, pojmenování lokalit), je zákonitostí existence každé subkultury. Stejně tak za pozornost stojí produkce stoupenců trampu. Není to jen již zmiňovaná stavba, obydlí a oděv, které se řídí normami subkultury, ale patří sem např. písemnosti. Slovesné žánry, které fungují mezi trampy, lze pokládat za specifické slohové útvary (cancáky, kroniky, zvadla atd.), a to jak po stránce formální, tak po stránce obsahové. Zajímavá by mohla být i hlubší analýza festivalů, tedy společných akcí a obřadů trampů, které nejen posilují integritu komunity, ale jistě fungují jako paralela výročního cyklu. Byť velmi stručně řešil Karel Altman i problém vztahu příslušníků trampského hnutí a ostatních členů společnosti a jejich institucí. I když autorova ambice podat plastický obraz jedné subkultury je zjevná, nemohla být na třinácti stranách zcela naplněna. Téma, jak jej představil Karel Altman, se jednou jistě stane námětem samostatné monografie.

Publikace *Rajče na útěku* je sondou do dnešní kultury dětí a mládeže. Ve své podstatě ovšem přináší úzce zaměřený pohled. Autoři jednotlivých kapitol si výhradně jako předmět studia vybírají buď ty kulturní jevy, které byly již v minulosti kategorizovány a národopisnou vědou popisovány (folklorní žánry a obřadnost), nebo soustřeďují svoji pozornost na takové nově etablované kulturní projevy, které lze považovat za flagrantní, nepřehlédnutelné (subkultury). Současnou kulturu dětí a mládeže, jak ukázaly také samotné výzkumy, nesytí ovšem pouze a převážně tradiční kulturní formy a obsahy. A stejně tak ne děti všech věkových stupňů a všech lokálních a sociálních východisek nalézají kulturní alternativu v subkultuře. Před současnou etnologií proto vyvstává důležitý a ovšem i nesnadný úkol analyzovat dnešní kulturu dětí v její celistvosti (a nejen jejich) a generovat kategorie, které ji sytí, a prostřednictvím kterých ji lze popsat a následně zkoumat.

Ovšem přes kritiku úzce vymezeného pole zájmu přináší jednodušeji texty plastický pohled právě na podobu, funkci a místo tradičních kulturních forem v kultuře dětí a mládeže. Ve své perspektivě se jevy folklorní povahy, které jsou primárně spojeny s kulturou dospělých (zde rozsáhlejší prozaické žánry, obřadnost), stávají skutečně marginalizovanou záležitostí. Důvodem je postoj rodiny k transmisi těchto kulturních jevů. Rodina se na ní přestává aktivně podílet, protože ztrácí ideologii, ve jménu které by tak činila. V tomto procesu přijímá roli konzumenta. Úlohu nositele a iniciátora tradice přebírá buď škola či jiná výchovná instituce (např. soubor), nebo svět médií a komerce. V případě výchovných subjektů lze počítat s konzervací kulturních jevů ve jménu uchování

národních či regionálních tradic. Naopak média a především komerce předkládají konzumentům takové nové či modifikované tradice, které přispívají ke zvýšení spotřeby nebo k unifikaci společnosti (např. pro vytvoření jednotného trhu). Prvky kultury, které jsou nebo se tváří jako tradiční, se tedy ve svém důsledku dostávají do role národního či regionálního symbolu, nebo působí opačně jako nástroj globalizace světa. V obou rovinnách se podílejí na vytváření společného diskurzu v rámci širších společností.

Naštěstí svět není jen škola, televize a supermarket. Rodina, vrstevnická skupina i lokální společnost nadále významně působí v procesu enkulturace dítěte. Aktéři tohoto procesu ovšem akcentují jiné duchovní (třeba i pokleslé) hodnoty, než byly platné v době stabilizovaných rurálních pospolitostí. Právě proto si vybírají a používají jiné kulturní jevy, s jejichž pomocí chtějí postupně konformizovat (či socializovat) dítě do společnosti. Jednou z možných forem, kterou nabízí vrstevnická skupina, je pak právě alternativní systém vzájemně provázaných norem, postojů a kulturních prvků – subkultura. Platnost ovšem v tomto procesu dosud neztrácí ani dětská hra a anekdota.

Dana Bittnerová

Židé a Morava, Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska 13. listopadu 2002.

Editor Petr Pálka. Muzeum Kroměřížska, Kroměříž 2003, 256 čís. s.

Téma židovství, před rokem 1989 tabuizované, patří v současnosti k široce a na nejruznějších místech a stupních odbornosti prezentovaným. Přestože je židovská látka významně na odborné úrovni

rozhojňována, zpracovávána a představována především Židovským muzeem v Praze, třetím nejstarším střeoevropským židovským muzeem, spravovaným Federací židovských náboženských obcí, výraznou pozici si během posledního desetiletí mezi znalci židovské problematiky vydobylo i regionální Muzeum Kroměřížska, spolupracující s občanským sdružením Judaica Holešov. V roce 2002 Petr Pálka uspořádal již devátý ročník Konference Židé a Morava, z níž byl vydán elegantně upravený sborník 22 příspěvků s obálkou, která zachycuje tumbu nejvýznamnějšího holešovského rabína Šacha.

Příspěvky seřazené chronologicky, od nejstaršího k nejmladšímu období, vypovídají o tom, že židovský námět se dnes nespojuje pouze se šoa, a také o tom, jaké prameny lze pro poznání moravských Židů využít (lánové rejstříky z druhé poloviny 17. století, příznávací listy k domovní dani, pozemkové knihy, gruntovní knihy, domovské seznamy, domovské listy, pozůstalosti, sčítání lidu, školní katalogy, spisy stavebních archivů, matriky, fondy okresních úřadů, adresáře, mapy a plány, náhrobky židovských hřbitovů, Tereziánskou pamětní knihu, judaistickou literaturu, dobovou beletrii, tisk, lidskou paměť atd. atd.). Pestrosti pramenné základny poznání odpovídá i volba metod a technik, mezi nimiž se prosazují také metody antropologické. Ze sborníku vyplývá i to, že židovská látka je předmětem interdisciplinárního bádání (archivářů, hebraistů, historiků, demografů, literárních vědců atd.), k němuž se užitečným způsobem mohou přidat také zájemci o židovskou historii z neodborné veřejnosti.

Prvním velkým tématem sborníku byl pokus o rekonstrukci židovských komunit ve vybraných městech na základě

archivního materiálu. Pavel Kocman stručně referoval o neznámém pramenu – příznávacích listech k domovní dani z roku 1667, aby posléze na základě tohoto neúplně dochovaného pramene, komparovaného s lánskými rejstříky, zjistil počty židovských domů na Moravě (nejvíce jich zaznamenal v Mikulově, kam se uchýlili Židé vyhnaní z Vídně, v Uherském Brodu a v Prostějově), právě tak jako židovská jména jejich majitelů, nikoliv však, vzhledem k charakteru pramene, povolání moravských Židů. Marie Dokoupilová představila výsledky studia migrací Židů do Prostějova v 16. a 17. století z archivní pozůstatosti prostějovského muzejníka a kronikáře Jana Kühndela, jemuž věnovala úvodní „medailonek“. Obsahově Kocmanův i Kühndelův výzkum spadaly do vědeckého projektu Austria Judaica, respektive do jeho české odnože Bohemia, Moravia et Silesia Judaica, odstartované v roce 1999 s cílem zmapovat život Židů v období raného novověku. Dlouhodobý projekt, zajišťovaný sedmi českými archiváři, počítá s vydáváním edic pramenů v elektronické i tištěné formě. Jeho koordinátorkou se stala Marie Buňatová, vedoucím znalec moravské židovské problematiky Helmut Teufel. Nitranskou židovskou komunitu, pro niž se Morava stala od 18. století jakýmsi rezervoárem, charakterizoval z pohledu demografického, národnostního složení, ekonomických východisek a mobility na základě sčítání lidu (1919, 1930) Martin Zetocha. Také nitranští Židé, převážně úspěšní obchodníci, proklamovali za první republiky především slovenství. Modernizace zasáhla i stále ceněnou instituci rodiny, zpravidla s jedním dítětem, která se mohla rozejít i nábožensky. Na základě příkladného studia různorodého archivního materiálu

sestavila Eva Grunová dějiny Židů v Moravském Krumlově od poloviny 15. století až do roku 1997, kdy zemřela jediná paní, jež přežila šoa. Data o životě, především ekonomických aktivitách Židů v industriální éře ve Frýdlantu nad Ostravicí přinesl Jaromír Polášek.

Druhá skupina referentů se zabývala demografickými charakteristikami moravských Židů. Ludmila Nesládková sledovala, po zasvěceném stručném vstupu o vzniku genderových výzkumů, o podstatě genderu, pramenné základně těchto studií, židovské ženy v Moravské Ostravě na přelomu 19. a 20. století, kdy do města dospěl druhý proud přistěhovalců s výrazným podílem převážně ortodoxních Židů z Haliče. Mikrosonda učiněná na základě sčítání obyvatelstva v roce 1900 ukázala především – přes postupující tendenci asimilovat se k většinovému obyvatelstvu – přetrvávající silnou vazbu ženy na rodinu, projevující se i v její nízké ekonomické aktivitě, orientované převážně na maloobchod. Přesto se i dívky začaly vzdělávat. Stejněmu městu, centru industrializovaného regionu, ovšem v komparaci se statutárním městem Opava, i období se věnovala Andrea Pokludová zabývající se vznikem vzdělaných vrstev v závislosti na funkcích obou měst. Jak v Opavě, tak v Moravské Ostravě, v níž se tato skupina zformovala opožděně, v závislosti na státní správě, se na tamější advokacii a medicíně výrazně podíleli Židé, vyšším podílem než by korespondovalo s jejich procentem mezi populací obou měst. Podle mne mohla být jedna z hlavních příčin tohoto rozšířeného jevu ve vyšším sociálním cítění Židů.

Třetím námětem se stal život a aktivity významných židovských osobností spjatých s Moravou. Jiří Richter se zamě-

žil na rabína Šacha (Šabtaj ben Meir ha Kohen), autora komentáře k Šulchan aruchu, kodifikujícímu zvyky sefardských Židů, vzdělance, který po pogromu ve Vilniu (1655) zakotvil posléze v Holešově. Dále zkoumal nápis na čelní kamenné desce Šachovy tumbky. Radoslav Daněk sledoval vznik a postavení stavebních firem se židovským majitelem v Moravské Ostravě před první světovou válkou, v období zvýznamnění stavebnictví jako průmyslového odvětví. Na základě adresářů a živnostenských rejstříků dospěl k závěru o vysoké erudovanosti židovských architektů a inženýrů, kteří se podíleli na nové výstavbě města více než jednou třetinou. Jaroslav Bránský se rozepsal o intelektuální sionisticky přesvědčené rodině Kwasnik-Rabinowiczově, jejíž zakladatel působil v letech 1906–1919 jako kantor v Boskovicích. Jeho syn Oskar K. Rabinowicz inicioval Society for the History of Czechoslovak Jews a spolueditoval první díl *The Jews of Czechoslovakia* (1968). Malý medailon Josefa Szurana, badatele o světle, žijícího od poloviny 20. let 20. století v Holešově, sestavil Cyril Měsíc. Smíšené křesťansko-židovské manželství Heleny a Emila Lvových z Kroměříže bylo výjimečné rozsáhlou pomocí známým i neznámým židovským vězňům v koncentračních táborech, kam v letech 1942–1944 manželé vypravili 194 balíky s potravinami. Jejich aktivitu Petr Pálka rekonstruoval na základě vzpomínek Heleny Lvové, uschovávaných stvrzenek na balíky a pošty z koncentračních táborů.

Čtvrtá série referátů sledovala židovské umění na příkladu pohřebního náhrobku (Jaroslav Klenovský), který se od poloviny 19. století přizpůsoboval většinovému křesťanskému náhrobku. Charakteristiku náhrobků Klenovský doplnil cen-

ným soupisem moravských a slezských výtvarníků a architektů. Stejně téma – na příkladu Moravského Krumlova – rozvíjela Eva Grunová. Literárně-historické pojednání Milady Pískové se zabývá – bez přímé návaznosti na moravskou problematiku – charakteristikou moderních sportovních reportáží Oty Pavla z šedesátých let 20. století.

Židovskou mentalitu přiblížil dvěma dokumenty – obřadem chalica, který obcházel levirátní manželství (konkrétně dokument z roku 1833 v Ivančicích), a hebrejsko-německou učebnicí Dušan Riegl.

Posledních šest příspěvků se zabývalo antisemitismem ve 20. století. Hana Šústková ve svém příspěvku relativizovala názor, že zobrazení Židů v díle ostravského herce, publicisty a spisovatele Františka Sokola-Tůmy (1855–1925) představovalo typický výron antisemitismu. Bez detailní analýzy tvorby Sokola-Tůmy a znalosti dobového antisemitismu se však dostala na velmi tenký led, a dokonce vzbudila dojem, že lze autorovy protižidovské stereotypy (stereotyp Žida-kořalečníka) vyložit takřka neutrálně. Ladislav Soldán přiblížil zajímavě antisemitismus P. Karla Dostála-Lutinova (1871–1921), představitele Katolické moderny. Václav Bednář sledoval funkci antisemitismu ve volební kampani T. G. Masaryka ve „valašském“ okrese roku 1907. Daniel Herman citoval ukázkou z brněnského antisemitského časopisu *Brněnský drak* (1886–1905), jehož obsah by ovšem stál za hlubší kvantitativní i kvalitativní analýzu, která by ukázala hlavní protižidovské stereotypy periodika, jejich případnou proměnu a zvláštnosti oproti jiným protižidovským písčím periodikům. Dnešní antisemitismus na severní Moravě, kde dochází k 7–32 excesům za rok, charakterizoval

politologický článek Zdeňka Zbořila. „Novost“ tohoto antisemitismu spočívá po mém soudu jen ve způsobech jeho šíření (hudební skupiny, internet) a v inovaci stereotypu prohnáného Žida, který získal agresivní podobu v popírání holocaustu (autor se věnoval především brožůře Rudolfa Seidla). Druhá zmíněná brožura Johannese Rothkranze přináší industriální stereotyp Žida-šedé eminence světových dějin, v aktualizaci Žida usilujícího o světovládu prostřednictvím Evropské unie. Nejzávažnější informací představuje zřejmě přiblížení cílů pronacistické organizace Rytíři slunečního kruhu. Neméně závažný referát Václava Nekvapila, Zbořilova žáka, se pokusil o pochopení příčin současné okrajovosti antisemitismu (demokratická tradice první republiky, cizost poválečného sovětského antisemitismu, nízké procento Židů mezi českou populací, nenáboženská česká společnost). Dále analyzoval základní antisemitské teze extrémistické pravice a upozornil i na levicový antisemitismus, přičemž levici i pravici spojuje antisionismus. V závěru se Nekvapil zaměřil na nejvýznamnější antisemitské instituce a projevy po roce 1989 (týdeník *Republika*, týdeník *Politika* /později *Dnešek*/, neonacistická *Vlastenecká fronta*, prodej antisemitských děl, zhanobení židovských hřbitovů).

V dalším svazku sborníku *Židé a Morava* dostal tedy čtenář dílo přinášející nové poznatky o židovské populaci a kultuře na Moravě, ale i náměty k obecnějšímu zamyšlení nad příčinami společenské intolerance k jinakosti.

Blanka Soukupová

Milena Lenderová, Chytila patrola aneb prostituce za Rakouska i republiky. Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, Praha 2002, 219 s.

Práce Mileny Lenderové se zabývá mnohostranným fenoménem prostituce (tj. podle moderní definice „propůjčováním vlastního těla k sexuálním úkonům s jinou osobou za úplatu, a to jak v přímém kontaktu, tak prostřednictvím různých nástrojů“) tedy jevem provázejícím společnost od nejstarších dob, a to bez ohledu na opakované zákazy a represe krácející ruku v ruce s pravidelným neúspěchem těchto regulačních snah. Prostituci jako závažný a složitý společenský problém (sledovaný zejména v 19. století a v prvních desetiletích 20. století) a postavení prostitutek jako marginální sociální skupiny ve společnosti analyzovala Milena Lenderová v několika rozdílných rovinách. Ve stěžejních středních partiích práce sledovala jednak „prostituci v ulicích“ (kapitola druhá), „prostituci v nevěstincích“ (kapitola třetí) a „prostituci šenkovní“ (kapitola čtvrtá), jednak se zaměřila na strukturu provozování této „živnosti“, a to na triádu nevěstka – klient – kuplíři (kapitoly pátá až sedmá). V obsáhlé první kapitole „(Ne)sputaná prostituce“ se soustředila na snahy společnosti nějakým způsobem prostituci, respektive její provozování, regulovat, a na různé formy a typy příslušných regulačních opatření. A v závěrečné osmé kapitole „Prostituce a pohlavní choroby“ se věnovala problému neoddelitelnému od sledované tematiky, a to otázce venerických nemocí.

V části „Prameny k dějinám prostituce v českých zemích“, kterou autorka pro čtenáře příznivým způsobem předřadila před první kapitolu, rozebrala detailně

prameny k dějinám prostituce s důrazem na českou problematiku a české prostředí. V úvodní stati pak Milena Lenderová zdůraznila, že prostituci pojímá jako důležitý společenský jev a povolání prostitutky vnímá jako svěbytnou profesní kategorii. Dále uvedla, že „chceme-li se objektivně zabývat otázkou prostituce v minulosti, přesněji v devatenáctém a prvních desetiletích dvacátého století, s akcentem na období, kdy byla podrobena reglementaci (tj. mezi rokem 1852, kdy nový trestní zákon převedl řešení této ožehavé otázky do kompetence obcí, a rokem 1922, kdy československý parlament přijal zákon č. 241, první aboliční zákon ve střední Evropě), je třeba se omezit především na její sociální aspekty. Bez hledání senzací, pikantérií, bez emocí a moralizování“. A podle tohoto kréda důsledně v celé práci postupovala.

V rámci rozboru otázek „usměrňování“ prostituce charakterizovala autorka tři typy legislativních postojů: prohibiční, reglementační a abolicionistické. Prohibiční představuje úplný zákaz prostituce a trestní postih osob, které ji provozují, organizují nebo z ní mají prospěch. Reglementační toleruje prostituci jako nutné zlo, ale snaží se o její kontrolu a o vytvoření pravidel, za nichž se může obchod se sexem odehrávat. Reglementační opatření vedou v praxi ke vzniku specifických institucí, vyhrazují prostituci prostor a (což je, jak zdůrazňuje autorka, nejdůležitější) staví prostituci a prostitutky pod policejní a zdravotní kontrolu. Reakcí na reglementaci se stal abolicionismus tj. hnutí zaměřené proti organizačním formám prostituce a založené na falešné premise, že prostituce je pouze výrazem mravní a hmotné bídy, jejímž odstraněním zmizí i obchod se sexem. Hlavní zbraní v boji proti úplatné lásce je v tomto pojetí osvěta a vzdělání, a to zejména vzdělání žen.

V rámci analýzy třech variant prodejné lásky jako neodmyslitelné součásti subkultury městské společnosti (tyto tři co do místa nabídky odlišné formy nabízelo už středověké město jako prostituci „populnou“, „bordení“ a „šenkovní“) se autorka nejprve zaměřila na prostituci v ulicích. Počet vykonavatelek této formy se proměňoval podle ročních období i podle významných právě probíhajících společenských akcí či událostí (od říšských sněmů, rytířských turnajů až po jarmarky a nejrůznější veselice a poutě). Oblibě ze strany prostitutek i zákazníků se těšila hlavně velká města – u nás vedle hlavních měst zemí také průmyslová střediska a v sezóně města lázeňská. Prostitutkám, hledajícím zákazníky v ulicích, v parcích a temných zákoutích města, se v odborném žargonu tvůrců reglementace i strážců pořádku říkalo „volné“. Kromě „registrovaných holek“ hledaly své zákazníky na ulicích také nevěstky neregistrované – označované jako „volné“. Mezi oběma kategoriemi nepanovaly příliš přátelské vztahy. Pouliční prostitutky (registrované i neregistrované) měly tvrdší život než ty, které žily v nevěstinci. Musely zákazníka vyhledat a někam odvést (tiché zákoutí, vlastní či pronajatý byt, respektive místnost, hodinový hotel) a musely se samy postarat, aby jim bylo zapláceno. To vše skrývalo řadu problémů a úskalí. Jednodušší situace pro prostitutky byla v nevěstincích, tedy v domech, jejichž určení bylo jednoznačné – jednalo se o obchod se sexem a jejich provozovatelé či provozovatelky organizovali a poskytovali prostřednictvím zaměstnankyň sexuální služby klientům. V této souvislosti se Milena Lenderová zabývala historií nevěstinců, jejich početností a topografií a zároveň otázkou nábory prostitutek, kategoriemi nevěstinců, každodenností

veřejného domu, včetně různých stížností a reglementačních snah. Prostituci „šenkovní“ pak charakterizovala jako formu od počátku nelegální, která však prokázala neuvěřitelnou životaschopnost a v moderní podobě přetrvala až do současnosti.

V rámci charakteristiky prvního článku triády (nevěstka – klient – kuplíři) autorka zdůraznila, že prostitute jako jev nebyla nikdy „výhradní záležitostí chudých a sociálně handicapovaných vrstev“, i když z nemajetných skupin obyvatelstva pocházely prostitutky nejčastěji. Nejvíce zastoupeny mezi „lehkými ženami“ byly původem dělnice a služebné. Výraznou poptávku po službách prostitutek v 19. století uvádí do souvislosti s pozdními sňatky v rámci prosazení nového demografického režimu. Pro klienta – tedy pro druhý článek triády byl tehdy „styk s prostitutkou jedinou společensky tolerovanou formou sexuality neženatých mužů, obchodních příručích, obchodních cestujících, číšníků, státních úředníků, zkrátka všech svobodných mužů, kterým jejich materiální poměry nedovolovaly si vydržovat milenku, nebo těch, kteří byli dočasně bez své stálé partnerky“. Třetí článek triády tj. kuplíře (ať už se jednalo o majitele nevěstinců, dohazovače či pasáky) uvedla autorka do souvislosti se změnami v zákoně, přičemž zdůraznila, že právě kuplířství bývalo stíháno vesměs nejpřísněji. Ale i zde existoval výrazný rozptyl, a to především z hlediska časového. Podle paragrafu 257 zákoníku z roku 1803 hrozil kuplířům trest „tuhého žaláře“ v délce tří až šesti měsíců, pokud trestní činnost trvala delší čas, měl být zostřen posty a „káráním“. Při recidivě si kuplíř či kuplířka postáli na pranýři. Změny přinesl paragraf 512 trestního zákona z 27. 5. 1852. Ten už nepočítal s pranýřem

a navíc kuplířství bylo trestným činem pouze tehdy, pokud se jeho předmětem stala osoba nezletilá či pokud se ho dopustili rodiče, poručníci, vychovatelé, učitelé vůči svým svěřencům – pak jim hrozil těžký žalář od jednoho do pěti let. V ostatních případech se stalo kuplířství přestupkem. Po vydání živnostenského řádu z 20. 12. roku 1859 začalo být provozování nevěstince dokonce považováno za jednu z koncesovaných živností (a to mezi ostatními počestnými živnostmi jako např. knihkupectví, doprava osob, vetešnictví, stavební firmy atd.). Určitou podkategorií kuplířů představovaly osoby, které se specializovaly na vyhledávání nových prostitutek a dodávání tohoto „zboží“ do veřejných domů. Nejsnadnější kořistí pro ně byly venkovské dívky, které ztratily práci. Specifickým nábořem dívek pro nevěstince v Rusku, na Balkáně, v Haliči, Uhrách, Turecku, ale i např. v Číně bylo tzv. harfenictví – verbování dětí z ekonomicky slabých českých okresů do malých hudebních skupin, které se potulovaly po uvedených oblastech. Hrály se v krčmách, kavárnách i nevěstincích a většina odvedených dívek končila jako prostitutky. Někteří kuplíři sahali dokonce i k únosu. Většina kuplířů však postupovala mírněji a do konfliktu se zákonem se nedostávali. Ke kuplířům se řadil i pasák, který představoval ve světě prostitutek typického a odporného příživníka, který žil z bída druhého. Neměli ho v lásce ani zastánci zrušení koncesované prostitute, ani její přívrženci. Vydíral prostitutku ještě více než majitel nevěstince, zpravidla u ní bydlel, jedl a za její peníze se i šatil.

Milena Lenderová předložila odborné i laické veřejnosti další úspěšnou práci – tentokrát ucelený pohled na fenomén prostitute se specifickým zřetelům k českému prostředí. Opřela se přitom o velmi

širokou pramennou základnu (jmenovitý přehled je uveden na konci práce), včetně dobového tisku, dobových encyklopedií, krásné literatury i statistických dat (v této souvislosti jedno upřesnění – prvorepubliková sčítání lidu se konala v roce 1921 a v roce 1930, nikoliv tedy v roce 1926). Velmi pozitivně je třeba hodnotit spolupráci posluchaček semináře „Žena v českých a evropských dějinách“ – semináře, který autorka několik let vede v rámci Historického ústavu Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. V akademickém roce 1998/1999 bylo badatelské téma semináře zaměřeno právě na dějiny pro-

stituce v českých zemích 19. století a jeho frekventantky (jmenovitě autorkou zmíněné v úvodu publikace) se úspěšně podílely na rešeršních pracích v českých a moravských archívech. Kniha „Chytila patrola aneb prostituce za Rakouska i republiky“ si bezesporu rychle najde široký okruh čtenářů.

Součástí publikace Mileny Lenderové je rovněž pečlivý a obsáhlý poznámkový aparát a zkoumanou problematiku velmi dobře dokresluje a s výraznou výpovědní hodnotou dokumentuje zajímavá obrazová a fotografická příloha.

Miloslava Turková

Anotovaná bibliografie

Články a knižní publikace k tématu sociokulturní problematiky města a mezinárodních vztahů

Editor: Kateřina Klápěštová

Teorie, metodologie, dějiny oboru

Barna, Gábor: Výsledky a nádeje v etnologickom sociálnom výskume v Maďarsku. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 376–385.

Kritická úvaha o výskumné etnografické práci, jejím poznávacím významu a proměnách jejího směřování ve 20. století (včetně posledního desetiletí tohoto století). Teoretická východiska a výsledky výzkumu forem každodenního života spojené s náboženstvím, které realizovala Katedra národopisu na univerzitě v Segedínu. MM

Beňušková, Zuzana: Bulharská etnológia v súčasnosti (alebo informácie zo študijného pobytu). – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 3 (2001), s. 341–343.

Stručný přehled ústředních pracovišť, vysokoškolské výuky, periodik. MM

Beňušková, Zuzana: Rozhovor s Prof. Dr. Radost Ivanovou. – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 3 (2001), s. 344–348.

R. Ivanovová, badatelka zabývající se hrdinským jihoslovanským eposem, lidovou obřadností a kulturní krizí současnosti, seznamuje s pojetím etnologického studia v Bulharsku a prezentuje i své představy o výpovědních možnostech etnologie k aktuálnímu společenskému dění. MM

Geertz, Clifford: Interpretace kultur. Praha, Slon 2000.

Soubor autorových statí ze 60. a 70. let

20. století, v nichž vyložil své pojetí interpretativní a symbolické antropologie. Pohled na kulturu z těchto teoretických pozic. DB

Hlôšková, Hana: Ústna história vo vytváraní historickej pamäti. (Kto, prečo, ako na Slovensku – doteraz a v budúcnosti.) – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 353–362.

Úvahy o obrazech minulosti konstruovaných v řízeném i spontánním procesu, a minulém (druhá polovina 20. století) a budoucím směřování slovenské folkloristiky, o teoretických východiscích a metodách sběru dat uplatňovaných v práci slovenských folkloristů. MM

Ivanova, Radost: Bulharská etnológia a výzva do 21. storočia. – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 3 (2001), s. 348 až 354.

Střet pojetí etnologie jako vědy o kulturním dědictví a jeho stopách v současnosti a vědy o proměňujícím se a aktuálním způsobu života, tedy i o kulturních a společenských střetech. Poukazy na politické zneužití oboru. MM

Kanovský, Martin: Sociálna a kultúrna antropológia – stav, perspektívy, výučba. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 1 (2002), s. 45.

Informace o proběhlém cyklu přednášek.

MM

Kiliánová, Gabriela: Etnológia a sociálna/kultúrna antropológia: úvaha o stave bádania na Slovensku. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 1 (2002), s. 46–55.

Položeny tři otázky: o vztahu etnologie a sociokulturní antropologie v podmínkách Slovenska, o možnostech aplikovat teoretická a metodologická východiska symbolické antropologie na slovenský (středoevropský)

materiál a o inspiracích této sociokulturní antropologie pro badatele na Slovensku. Úvaha na téma: jsou sociální a kulturní antropologie jedním nebo dvěma obory? MM

Kiliánová, Gabriela: Etnológia na Slovensku na prahu 21. storočia: reflexie a trendy. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 277–291.

Přehled směrů, teoretických přístupů, tematických okruhů, směřování terénních výzkumů a výsledků etnologické práce na Slovensku v posledním desetiletí 20. století. Dobrá sumarizace stavu bádání. Připojena literatura. MM

Krupa, Viktor: Podiel Slovenska na výskume krajín Ázie a Afriky. (Od pragmatizmu k základnému výskumu.) – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 3 (2001), s. 368–373.

Přehled o osobnostech, které se podílely na poznávání obou kontinentů od konce 18. století. MM

Mentel, Andrej: Využitie štatistických metód v etnografii. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 1 (2002), s. 5–24.

Autor se zamýšlí nad využitím popisné, bivariační a multivariační statistiky v etnografické analýze. MM

Niedermüller, Peter: Európska etnológia: Nová veda pre „nový“ svet? – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 292–300.

Teoretické uchopení globálního – postmoderního světa jako světa změny ve společenských vědách. Pojetí evropské etnologie jako otevřené a rozevřené disciplíny. Projekt její koncepce na pozadí dalších společenskovedních disciplín. MM

Pariková, Magdaléna: Rozhovor s Gáborom Barnom. – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 1 (2001), s. 46–64.

Informace o stavu a perspektivách etnologické práce v Maďarsku a vysokoškolské výuky etnologie na univerzitě v Segedíně. MM

Stoličná, Rastislava: Možnosti konštruovania obrazu tradičnej rurálnej kultúry kartografickou metódou. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 369–375.

Základní informace o etnografickém atlase Slovenska. Uvedeny závěry o kontinuitě a diskontinuitě etnokulturních jevů, o jejich vztahu k přírodnímu prostředí, o jejich znakovosti a jazykových významech. MM

Vrhel, František: Literatura a etnologie. (Několik úvah a námětů.) – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 2 (2002), s. 186–193.

Podnětné zamýšlení nad vztahem etnologických textů různé povahy (deník, esej, monografie a d.) a textu literatury (román). V této souvislosti je analyzován vědecký diskurz a narativní etnologie jako osobité formy literatury. MM

Etnicita, národnost, mezietnické vztahy, multikulturalita

Cronk, Lee: From true Dorobo to Mukogodo Masai: Contested ethnicity in Kenya. – In: Ethnology. An international journal of cultural and social anthropology. – Vol. 51, No. 1 (2002), s. 27–51.

Otázka boje keňského kmene Mukogodo o svou etnickou identitu. Mukogodové přijali jazyk Masajů (maa), kteří je vnímali jako nižší vrstvu (tzv. il-torrobo), snaží se tohoto stigmatu il-tonobo zbavit a být přijati mezi mluvčí jazykem maa jako praví Masajové. MK

Etnické stereotypy v pohledu různých vědních oborů. Brno, Etnologický ústav AV ČR 2001.

Soubor statí z konference. Otázky vzniku stereotypů, jejich podmíněnosti a fungování v různých sociálních prostředích. Problematika etnických stereotypů formulována ve vztahu k Romům a Němcům. DB

Fontana, Josep: Evropa před zrcadlem. Praha, NLN 2001.

Esejisticky podaný kontroverzní pohled na některé koncepty evropských dějin, které spoluvytvářejí současnou evropskou identitu a zprostředkovávají představy o evropské kulturní výlučnosti, o kulturně-genetickém vztahu k antice, o nezbytnosti zápasu s vnitřními a vnějšími nepřáteli, o zákonitosti procesu industrializace a modernizace. DB

Kaufmannová, Heda: Haindorf. Listy z rodinné korespondence. Ed. Melanová, Miloslava. Ústí nad Labem, Albis International 2002.

Obraz národnostních poměrů v severočeské Hejnicí v meziválečných a poválečných letech zachycený dárkou z uvědomělé české židovské rodiny. Kresba na pozadí širších rodinných vztahů, v nichž osciloval diskurz mezi českou a německou orientací. DB

Krekovičová, Eva: Konštrukcia obrazu „seba“ a „iných“. *Mentálne obrazy, stereotypy a sociálna pamäť.* – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 332–341.

Stereotypy v etnologické práci – etnocentrizmus, „politické vakuum“ (nezávislost na společenských trendech, odmítání vyjadřovat se k nim), rozlišení folklorismu a folkloru jako dvou významově odlišných kategorií. Otázka obrazu, stereotypu a konstruktů jako předmětu etnologického studia. MM

Mann, Arne B.: Přehled romistiky na Slovensku. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 421–430.

Nástin historie existence Romů na Slovensku, pohled vědeckého zájmu o ně. Literatura. MM

Petrášová, Karolína – Kysučan, Lubomír: Běloruská setkání. – In: Sedmá generace – ekologicky orientovaný měsíčník – No. 8 (2002), s. 19–23.

Charakteristika poměrů současného Běloruska. Prolínání staré komunistické éry ve společnosti i v architektuře se soudobou skutečností. Lukašenkova diktatura – zamlčování problémů a pronásledování novinářů, spisovatelů, nezávislých. HK

Šípka, Miloš: Etnické povedomie hornouhorskeho intelektuála. (Viliam Figuš – Bystrý, 1875–1937.) – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 2 (2002), s. 201–208.

Analýza vývoje etnického vědomí uznávaného slovenského národovce, sběratele lidových písní a skladatele V. Figuše v letech před vznikem Československa. Využitý záznamy Figušových deníků. MM

Společnost, sociální struktura, sociální skupina, sociokulturní jevy

Barča, P.: Západ a islamismus. – In: Sedmá generace – ekologicky orientovaný měsíčník – No 1 (2002), s. 5–9.

Teroristické útoky jako projev střetu civilizací. Charakteristika vztahu Západu k islamismu jako vztahu této části světa ke svým bývalým koloniím. Teze o střetu civilizací jako prognóza budoucího vývoje. HK

Beňušková, Zuzana – Ratica, Dušan: Obraz spoločnosti a jej fungovania v slovenskej etnológii v 2. polovici 20. storočia. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 3-4 (2002), s. 395–404.

Kritická rekapitulace zvolených metodologických přístupů studia, obsahové tematizace a interpretačního rámce výzkumu rodiny, společenských vztahů. Srovnání

s koncepcemi studia první poloviny 20. století a s přístupy, k nimž se vztahovali čeští etnologové. Zdůrazněna změna interpretace vázaná na 70. léta (zohlednění skupinové diferenciace), změna pojetí nastartovaná v polovině 80. let (rozšíření sledovaných okruhů problémů) a především zásadní změna prosazená v 90. letech (akcent na výzkum societ v měnícím se historicko-sociálních souvislostech 20. století, včetně období transformace po roce 1989). MM

Danglová, Olga: The Forms of Poverty in the Rural Districts in Southern Slovakia. – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 4 (2001), s. 427–447.

Formy chudoby v odlehilých částech jižního Slovenska – vývoj od roku 1989. PJ

Dülmen van, Richard: Divadlo hrůzy. Soudní praxe a trestní rituály v raném novověku. Praha, Rybka Publishers 2001.

Problém kriminality, jejího stíhání a potírání soudní represí je sledován v širším sociálním kontextu vývoje společnosti 16.–18. století. Problém trestu smrti a jeho podob. DB

Faltanová, Ľubica: Podmienky zamestnanosti v poľnohospodárstve. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 410–417.

20. století. Sezónní dělníci, příležitostní dělníci, nezemědělská zaměstnání na vesnici. MM

Faltanová, Ľubica: The Blue Gross Association and its Activities in Bratislava. – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 4 (2001), s. 467–478.

Aktivity asociace Modrý kříž v Bratislavě zaměřené na náboženské, národní, sociální, kulturní a humanitární aspekty. PJ

Havelková, Hana: Druhá vlna feminismu. – In: Sedmá generace – ekologicky orientovaný měsíčník – No 2 (2002), s. 22–28.

Přehled historie ženského hnutí, který zahrnuje období od třicátých let 20. století až do současnosti. HK

Kandert, Josef: Skupiny a sítě skupinových vztahů. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 405–409.

Sumarizace autorových poznatků o postavení, povinnostech, právech členů „totálních“ skupin na středoslovenské vesnici a o hierarchizované komunikaci mezi nimi. Totálními skupinami autor označuje skupiny, které směřují společnost, rozhodují o jejím chodu a jsou v těchto pozicích respektovány: v rámci skupiny příbuzenské, sousedské, kamarádské, lokální. Autor vychází z poznatků dlouhodobých stacionárních výzkumů. MM

Košťalová, Katarína: K diferenciácii profesijnej skupiny železničiarov. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 2 (2002), s. 209–216.

Akcent položen na rozlišující osobitosti v žité každodennosti, na společenský status, na pracovní i mimopracovní kontakty a způsob komunikace. MM

Koucký, Karel – Dvořák, Martin: Cechovní pohřební štíty ze Sedlčan. – In: Podbrdsko – sborník státního okresního archivu v Příbrami – No 9 (2002), s. 54–83.

Charakteristika restaurování zajímavého souboru 58 pohřebních štítů z muzejních sbírek Městského muzea v Sedlčanech. EL

Kovačevičová, Soňa: Doznievanie cechovních tradícií v Liptovskom Mikuláši. – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 2 (2001), s. 185–189.

Společenský život a společenské aktivity neformální společnosti konstituované ve 20. letech 20. století na bázi přátelsko-profesní skupiny. Stať se opírá o údaje obsažené v Pamětních knížkách společenstva mistrů, tovaryšů, učňů a hostů – tzv. „Literárního cechu“. MM

Köstlin, Konrad: Imagológia kohézie – tradícia, kultúra a kontinuita, spoločenstvo a identita. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 309–317.

Úvaha o soudržnosti jako společenském fenoménu doby moderní a postmoderní. Pozornost soustředěna na etnickou, kulturní a společenskou (kooperativní) totožnost. Význam symbolů a znaků. MM

Krekovičová, Eva: Identity a mýty nové štátnosti na Slovensku po roku 1993. (Náčrt slovenskej mytológie na prelome tisícročia.) – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 2 (2002), s. 147–170.

Autorka sleduje symboly, které jako znaky vlastní státnosti oficiálně občanům předkládá politická reprezentace, i symboly, ke kterým se spontánně vztahuje slovenská veřejnost. Ukazuje na význam symbolických svátků, symbolických aktů (např. vatry svrchovanosti) a symbolických znaků (např. státní a slovenské barvy). Hodnotí selektivně akceptovanou historickou paměť (národně-emanipační proces 19. století, osobnosti dávné i současné historie) i romantickou vizi o sobě a „nepřátelích“. Do svých úvah promítá aktuální politické směřování Slovenské republiky. MM

Luther, Daniel: Mikrosveti a (makro)-svet mesta. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 455–462.

Mikro a makro svět jako propojené vztahy jednotlivců a skupin. Informace o proměňujících se problémových okruzích výzkumu města na Slovensku v 90. letech 20. století. MM

Macho, Peter: Štefánik ako symbol a mýtus v historickom vývoji. – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 3 (2001), s. 314–327.

Pohled na osobnost M. R. Štefánika v souvislostech stylizací a společenských významů, které mu přisoudila slovenská společnost v průběhu osmi desetiletí po roce 1918. Zohledněna literatura, výtvarná díla, politická diskuse a diskurz. MM

Muršič, Rajko: Spôsoby identifikácie a sebezprezentácie: miestne rozhlasové vysielanie v Skopje, Macedónsko. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 2 (2002), s. 171–185.

Zohledněno především hudební vysílání a struktura hudebních žánrů v různých rozhlasových stanicích. Orientace na hudební žánry je dávana do souvislosti se sledovaností různými národními a etnickými skupinami obyvatelstva. Upozornění na vysílání v albánském, tureckém, italském, rumunském jazyce a na existenci romských rozhlasových stanic. MM

Sárkány, Mihály: Výskum premien štruktúry rurálneho spoločenstva v Maďarsku v druhej polovici 20. storočia. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 386–394.

Problematika zemědělské vesnice. Informace o východiscích a závěrech realizovaných výzkumů. MM

Šášinková, Marcela: Cechovní korouhve a spolkové prapory ve sbírkách Středočeského muzea v Roztokách u Prahy. – In: Středočeský vlastivědný sborník – Vol. 20, (2002), s. 113–131.

Seznámení s vexilologií (problematikou praporů a vlajek) a historií této vědní disciplíny. Stať představuje sbírku, která se nachází v Muzeu v Roztokách u Prahy a dělí se na cechovní korouhve a spolkové prapory.

Charakteristika významu praporů, jejich vzhledu, funkce a příležitostí, při nichž byly prapory používány. Příloha – katalog cechovních korouhví a soupis spolkových praporů v roztockých sbírkách. PV

Vanovičová, Zora: Milan Rastislav Štefánik v ústnej tradici na Slovensku. – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 3 (2001), s. 328–340.

Prezentace výsledků výzkumu výpovědí žáků ZŠ z Brezovej pod Bradlom o osobnosti a významu M. R. Štefánika. Výzkum autorka uskutečnila v roce 1991 zadáním slohové práce na téma „Jak by bylo, kdyby Štefánik nezahynul“. V analýze hledala zdroje znalosti a kodifikované obrazy. MM

Vorel, Petr: Rezidenční a vrchnostenská města v Čechách a na Moravě v 15.–17. století. – Pardubice, Východočeské muzeum 2001.

Reflexe hospodářského a společenského významu vrchnostenských měst a jejich proměny v města rezidenční. Prostor českých zemí a střední Evropy. DB

Vrzgulová, Monika: The Family of the Tradesman and the Positron of Women in the first half of the 20th century. – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 4 (2001), s. 419–426.

Role, pozice a veřejné aktivity manželek v komunitě obchodníků na Slovensku v první polovině 20. století. PJ

Zajac, Peter: Stredoeurópske hymny. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 2 (2002), s. 194–200.

Srovnání textových a hudebních složek státních a národních hymen. Hymna pojata jako světský chvalozpěv – národní povahy, krajiny, dějin, osobnosti. MM

Rodina, rodinné vztahy, obřady, přechodové rituály

Letavajová, Silvia: Tradičný vzťah afgánskeho muža a ženy a jeho zmeny na pozadí občianskej vojny. – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 1 (2001), s. 32–45.

Tradiční formy partnerského vztahu a jeho současné podoby. Svůj výklad autorka opírá především o výpověď afgánského emigranta žijícího od konce 80. let 20. století v politickém exilu na Slovensku. Zohledňuje však i výpovědi dalších Afgánců – emigrantů. Akcent položen na význam muslimské filozofie jako determinujícího činitele rodinných vztahů, činitele, který se promítá i do tradičního kmenového práva. MM

Herzánová, Ľubica: Sčítanie ľudu v roku 1930 ako prameň pri výskume štruktúry rodiny. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 1 (2002), s. 25–44.

Kritické zhodnocení dat sčítání lidu jako pramene pro studium rodiny a poznání její struktury. Na příkladu sčítacích operátů ze zemědělsko-dobytkářské obce Nová Bystrica jsou pak analyzována tato data jako pramen při výzkumu ekotypů rodiny. MM

Moore, John H. – Campbell, Janis E.: Confirming unilocal Residence in native Northern Americans. – In: Ethnology. An international journal of cultural and social anthropology. – Vol. 51, No. 2 (2002), s. 175–189.

Problematika manželského usídlení mezi kmeny Cree a Muskotských creeků. Empirické databáze udávají, že 97,6 % prvních manželství z kmene Cree zůstane v souladu s kmenovým právem v domácnosti muže a naproti tomu u Creeků zůstane, také v souladu s kmenovým právem, 94,9 % prvních manželství v domácnosti ženy. MK

Niehaus, Isaak: *Bodies, heat and taboos: conceptualizing moder personhood in the South Africa*. – In: *Ethnology. An international journal of cultural and social anthropology*, – Vol. 51, No. 3 (2002), s. 189–209.

Jihoafričtí osadníci z Bushbuckridge. Víra a různá tabu, která osadníci pokládají za ochranná a praktikují je v souvislosti se sexuálními vztahy, těhotenstvím a smrtí. MK

Podolinská, Tatiana – Kováč, Milan: *Daughters of Luna. Ritual Status of Woman in the Mayas-Lacandos Society*. – In: *Slovenský národopis* – Vol. 49, No. 4 (2001), s. 479–494.

Postavení ženy v Maysko-Lacandonské společnosti a tabu vztahující se k určitým obdobím v životě ženy. PJ

Profantová, Zuzana: *Hodnoty v procese transformácie a postmoderná kultúra*. – In: *Slovenský národopis* – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 346–350.

Autorka vychází z teze kulturní desintegrace a rozptylu jako charakteristiky kulturní reality počátku 21. století. Shrnuje závěry výzkumu z roku 1998, kterým sledovala kredit tradičních hodnot slovenské společnosti (rodina, příbuzenství) a disproporci mezi těmito hodnotami a hodnotami uznávanými v současnosti. MM

Rezková Andrea: *Divná podoba lásky*. – In: *Sedmá generace – ekologicky orientovaný měsíčník* – No. 7 (2002), s. 20–24.

Domácí násilí v Česku – jeho rozsah, četnost a příčiny. Zdůraznění, že se nejedná o problém osobní, jak je doposud nazírán, ale o problém celospolečenský. HK

Stoličná, Rastislava: *Súčasná podoba svadby v obci Jánošík v Juhoslávii*. – In: *Slovenský národopis* – Vol. 50, No. 1 (2002), s. 79–85.

Materiál z roku 2001. Obec v Banátu osídlená Slováky-evangelíky z Nitrianské a Novogradské župy kol. roku 1823. Popis průběhu obřadních aktů, texty svatebních řečí. MM

Náboženství, víra a pověra

Kanovský, Martin: *Kognitívne vysvetlenie distribúcie niektorých náboženských predstáv v oblasti Bielych Karpát*. – In: *Slovenský národopis* – Vol. 50, No. 1 (2002), s. 56–69.

Na základě poznatků kognitivní antropologie autor analyzuje magické a pověrečné představy: uřknutí, čarodějnictví, víru v varášky (ohnivá, zářící koule) a představy o návratech mrtvých, které byly doloženy výzkumem z roku 1999 v oblasti Bílých Karpat. MM

Podolinská, Tatiana: *Nebezpečenstvo privilegovaných vizí alebo prečo nezabit draka*. – In: *Slovenský národopis* – Vol. 50, No. 1 (2002), s. 70–78.

Diskusní zamýšlení a komentář ke stati M. Kanovského, uveřejněné v SN, 50, 2002, s. 56–58. MM

Městský prostor, urbanismus

Jágerová, Andrea: *Neúradné názvy lokalít na Podpoľaní*. – In: *Slovenský národopis* – Vol. 49, No. 2 (2001), s. 190–200.

Informace o výsledcích výzkumu etnonym a toponym. Důraz položen na jména osobní, přízviska, názvy lokalit. MM

Popelková, Katarína – Salner, Peter: *Urbánny svet v slovenskej etnológii – pokus o dialóg*. – In: *Slovenský národopis* – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 444–451.

Úvaha o pojetí a metodických přístupech ke studiu urbánního prostoru na Slovensku. Kritická rekapitulace výstupů. MM

Scholzová, Zuzana: Palác nebo chýše? Hledání výrazu vilové architektury. – In: Středočeský vlastivědný sborník – Vol. 20, (2002), s. 33–39.

Měšťanské dohývání venkova, které masově začalo ve druhé polovině 19. století, jako podklad pro fenomén objevování se vil jako symbolů úspěchu nové elity. Sleduje se styl a způsob výstavby a jejich původ v historii, stejně jako napodobování a okázalost v kontrastu k jednoduchosti. Upozorňuje se i na rozpornost při pojmenovávání městsko-venkovského stylu. PV

Scolzová, Zuzana: Proměny interiérů vilových staveb v Roztokách druhé poloviny 19. století a počátku 20. století ve světle stavební dokumentace. – In: Středočeský vlastivědný sborník – Vol. 20, (2002), s. 53–57.

Proměny interiérů, které lze vyčíst z dobové stavební dokumentace a které souvisejí se změnami životního stylu a novými nároky na bydlení. Pozornost je soustředěna zejména na oddělování prostoru pro panstvo a služebnictvo a oddělování prostoru pro společenské a soukromé účely. Otázka významu ložnic, pánských a dámských pokojů a také koupelen, jejichž prestiž stoupala s kladením většího významu na hygienu. PV

Uherek, Zdeněk: Globalizace a urbanizace – trendy a výsledky výzkumů. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 3-4 (2002), s. 434–443.

Globalizace jako síť vztahů mezi centrem a periferiemi. Globalizace a nacionalismus v politické kultuře i v neřízených procesech (migrace). Pozitiva, negativa. MM

Regiony, regionalismus

Kiliánová, Gabriela – Popelková, Katarína – Vrzgulová, Monika – Zajonc, Juraj:

Slovensko a Slováci v diele „Rakúsko-uhorská monarchia slovom a obrazom.“ – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 1 (2001), s. 5–31.

Kritická analýza textu a vyobrazení uverejnených v monografii vzniklé jako reprezentační dílo na přelomu 19. a 20. století. Verifikace údajů o Slovensku. Informace o autorském týmu. Srovnání německého a maďarského vydání. MM

Zajonc, Juraj (eds.): Rakúsko-uhorská monarchia slovom a obrazom: Nitrianska župa. – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 1 (2001), s. 79–101.

Kritický překlad německého originálu publikovaného v roce 1898. Autorkou překladu i zpracování je V. Urbancová. MM

Folklor, slovesnost, hmotná kultura

Droppová, Ľubica: Reflections on the „Us“ and „Them“ Ethnic Groups in Slovak Folklore. – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 4 (2001), s. 448–466.

Definice identity a problematika mezilidských vztahů nahlížená prostřednictvím analýzy textů lyrických lidových písní a přísloví ve slovenském folklóru. PJ

Hlôšková, Hana: Moderné povesti – k doterajším výsledkom ich štúdia v zahraničnej folkloristike. – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 2 (2001), s. 174–184.

Moderní pověst jako příbuzný typ fámy, memorátu a konverzačních rozhovorů. Je vysvětlená jako fenomén urbanizované kultury, jehož existenci podporují či dokonce vyvolávají media. Otázka šíření, mezižánrových vztahů, látek, víry v pravdivost ad. MM

Leščák, Milan: Folklor ako forma sociálnej komunikácie. – In: Slovenský

národopis – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 318–329.

Moderní trendy současné folkloristiky. Folkloristika vysvětlena v souvislostech mezi lidské komunikací, jako její specifický projev a tvar. Model folklorní komunikace. MM

Lugowska, Jolanta: Text jako przedmiot zainteresowań współczesnej folklorystyki i teorii kultury. – In: Slovenský národopis – Vol. 50, No. 3–4 (2002), s. 301–308.

Dvě pojetí folkloristiky: pojetí orientované na rozbor textové stránky a pojetí kulturně antropologické. Kritická úvaha. MM

Podoba, Juraj: Modernizácia na prelome storočí: Kultúrna zmena ako faktor rozvoja a súčasne zániku tradičnej rurálnej architektúry. – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 1 (2001), s. 65–75.

Období konce 19. a prvních desetiletí 20. století. Autor změnu v tradiční vesnické architektuře tohoto období charakterizuje jako selektivní. Příspěvek k fenoménu modernizace. MM

Schneider, Ingo: „Contemporary Legends“ medzi mýtom a realitou. – In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 2 (2001), s. 163–173.

Vyprávění o mimořádných událostech provázených nebezpečím, strachem, tragédiemi jako nový i na předchozí vývoj navazující vypravěčský žánr současnosti. Historie studia žánru, jeho znaky, vypravěčské motivy. MM

Biografie

Drugová, Zuzana: Život a dielo hrnčiarskeho majstra z Pozdišoviec. **Míchal Prikrupa-Šipar (1909–1995).** –

In: Slovenský národopis – Vol. 49, No. 2 (2001), s. 201–217.

Okolí Michalovců, Zemplín. Biografie reflektující žitou každodennost. Charakteristika zdobení keramického díla a jeho výtvarného pojetí. MM

Charlotta G. Masaryková. Ed.: Neudörflová, Marie L. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2001.

Sborník z konference. Téma: Charlotta Masaryková v pohledu současníků a postavení žen v české společnosti přelomu století. MM

Skilling, H. Gordon: Matka a dcera. Praha, Gender Studies 2001.

Životopis Charlotty a Alice Masarykovy sestavený na základě memoárové literatury a osobních pozůstalostí. Zdlážděná otázka vlivu na Tomáše G. Masaryka a otázka úlohy v emancipaci českých žen. MM

SOUPIS EXCERPOVANÝCH ČASOPISŮ A PERIODIK

Ethnology. An international journal of cultural and social anthropology 2002

Sedmá generace – ekologicky orientovaný měsíčník 2002

Slovenský národopis 2001, 2002

Středočeský vlastivědný sborník 2003

Autoři anotací

DB – Dana Bittnerová

EL – Eva Laňková

HK – Hana Kubů

MK – Miriam Kočová

MM – Mirjam Moravcová

PJ – Petra Jeřábková

PV – Petra Vodrlindová

Autoři studií a statí:

Kateřina Bartošová

Studuje bakalářské studium humanitní vzdělanosti na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy (U Kříže 10, 150 00 Praha 5). Spojení: kacabart@email.cz

Dana Bittnerová, PhDr. CSc.

Etnolog, specializuje se na otázky dětské kultury a mezietnických vztahů. Působí na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy (Myslíkova 7, 110 00 Praha 1) a v Centru výzkumu vývoje osobnosti a etnicity (Legerova 63, 120 00 Praha 2). Spojení: dana.bittnerova@pedf.cuni.cz

Marina Lvovna Butovskaya, Prof. DrSc.

Etolog, specializuje se na otázky humánní etologie a etologie primátů. Působí na Ruské státní humanitní univerzitě a v Ústavu etnografie a antropologie Ruské AV v Moskvě. Spojení: butovsk@orc.ru

Tomáš Chorvát, Mgr.

Sociální geograf, specializuje se na sociální geografii města. Působí externě na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy (Albertov 6, 128 43 Praha 2). Spojení: chorvat@natur.cuni.cz

Marek Jakoubek, Mgr.

Sociokulturní antropolog, specializuje se na romskou kulturu ve středoevropském prostoru. Působí na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy (U Kříže 10, 150 00 Praha 5 – Jinonice) a v Centru výzkumu vývoje osobnosti a etnicity

(Legerova 63, 120 00 Praha 2). Spojení: makoubek@hotmail.com

Jana Jeníčková, Ing.

Ekonom, specializuje se na problematiku zaměstnávání zdravotně handicapovaných. Působí na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy (U Kříže 10, 150 00 Praha 5 – Jinonice). Spojení: jana.jenickova@post.cz

Mirjam Moravcová, PhDr. DrSc.

Etnolog, specializuje se na problémy města 19. a 20. století, na procesy národní emancipace a mezietnické vztahy. Působí na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy (U Kříže 10, 150 00 Praha 5 – Jinonice) a v Centru výzkumu vývoje osobnosti a etnicity (Legerova 63, 120 00 Praha 2). Spojení: moravcova@fhs.cuni.cz

Milan Olejník, Mgr., PhD.

Působí ve Spoločenskovednom ústavu SAV, Karpatská 5, 040 01 v Košicích ve Slovenské republice. Spojení: tel. 00421/095/6251986, fax 00421/095/6255856, e-mail: olejnik@saske.sk

Josef Opatrný, Prof. PhDr., CSc.

Historik, specializuje se na dějiny amerického kontinentu. Působí na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, je vedoucím Střediska ibero-amerických studií. Spojení: josef.opatrný@ff.cuni.cz

Jaroslava Pavelková, RNDr. CSc.

Antropolog, specializuje se na otázky didaktiky vědy. Působí na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy

(Viničná 7, 120 00 Praha 2). Spojení:
jaryk@post.cz

Vladimir Penčev, Doc. PhD.

Etnolog, folklorista a bohemista, specializuje se na bulharský a slovanský folklor, česko-bulharské kulturní a folkloristické vztahy v době Obrození, etnologii Slovanstva, výzkum etnických komunit v Bulharsku a bulharských v zahraničí a na geografické, historické a kulturní realie ČR. Působí v Ústavu pro folklor BAV a Filologické fakultě Jihozápadní univerzity Neofita Rilského v Blagoevgradu. Spojení: vladimir.penchev@yahoo.com

Josef Porsch

Etnolog, doktorand Ústavu etnologie FF UK v Praze. Specializuje se na každodennost epochy socialismu.

Spojení: ablakela@centrum.cz

Libor Prudký, Ing.

Sociolog, specializuje se na empirické výzkumy a zkoumání hodnot, věr a norem chování. Působí na Fakultě humanitních studií (U Kříže 10, 150 00 Praha 5) a v Centru výzkumu a vývoje osobnosti a etnicity (Legerova 63, 120 00 Praha 2). Spojení: prudky@fhs.cuni.cz

Lukáš Radostný, Mgr.

Student Obecné antropologie na Fakultě humanitních studií UK v Praze. Zaměřuje se na výzkum romské a irské hudby a romských osad na Slovensku. Spojení: radostny@hotmail.com

Hana Světlíková, RNDr.

Antropolog a etolog, lektor Hrdličkova muzea člověka UK (Viničná 7, 120 00 Praha 2). Student PGS na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. Spojení: hmc@natur.cuni.cz

Irena Szlachcicova, Dr.

Sociolog, specializuje se na sociologii pohraničí. Působí v Institutu Socjologii, Uniwersytet Wrocławski (PL 51 149 Wrocław, ul. Koszarowa 3). Spojení: i.szlachcic@uni.wroc.pl

Božena Škvařilová, Doc. RNDr. CSc.

Antropolog, kurátor Hrdličkova muzea člověka UK (Viničná 7, 120 00 Praha 2). Specializuje se na auxologii, kosterní antropologii a integrální přístup ke studiu člověka. Spojení: hmc@natur.cuni.cz

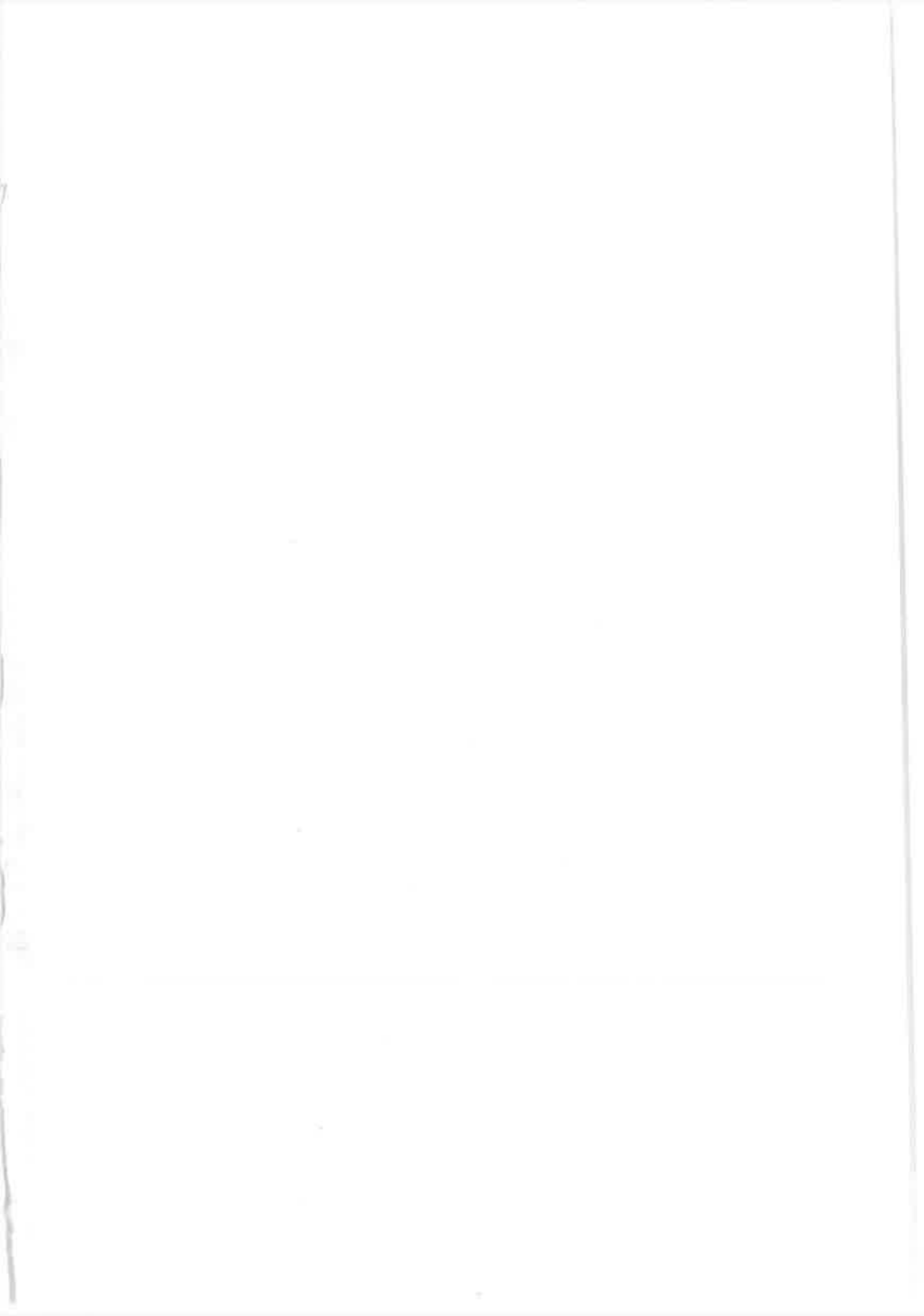
Miloslava Turková, PhDr. CSc.

Etnolog, specializuje se na problematiku rodiny, na postavení ženy v rodině a ve společnosti a na otázky meziethnických vztahů. Působí na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy (U Kříže 10, 150 00 Praha 5). Spojení: turkova@fhs.cuni.cz

Marina Vančatová, Mgr.

Etolog, specializuje se na otázky humánní etologie, etologie primátů a mezidruhové komunikace. Působí na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy (U Kříže 10, 150 00 Praha 5). Spojení: marina.vancatova@seznam.cz

- 158 **Počátky industrializace na Žďársku ve světle nových výzkumů** / The Beginning of Industrialisation in Žďár Region in the Light of New Researches
Josef Porsch

Diskuse

- 165 **Co inspiruje proklamaci romské identity?** Skupina romských pedagogických asistentů / What Inspires the Proclamation of Roma Identity? Group of Roma Pedagogical Assistants
Mirjam Moravcová, Miloslava Turková

Zprávy

- a. Zprávy osobní
- 177 **Doc. PhDr. František Vrhel, CSc. šedesátiletý** *Josef Opatrný*
- 179 **Doc. PhDr. Josef Kandert, CSc.** *Mirjam Moravcová*
- b. Zprávy z konferencí a jiných akcí
- 185 **Zpráva z mezinárodní vědecké konference „Zlšťovanie marginality a integrácie medzi znevýhodnenými skupinami“** *Marek Jakoubek, Lukáš Radostný*
- c. Zprávy z muzeí a výstav
- 190 **Výstava „Padesát let s kamerou“** *Miloslava Turková*
- 191 Recenze
- 211 Anotovaná bibliografie
- 220 Autoři studií a statí

Redakční rada: V. Halászová, J. Kadeřábková, J. Kandert, K. Klápšťová, J. Kraus, M. Moravcová, Z. Pinc, J. Rychlík, F. Schindler, B. Soukupová, A. Svoboda, M. Turková, L. Tyllner, F. Vrhel

Vedoucí redaktor: Mirjam Moravcová

Výkonný redaktor: Miloslava Turková

Obálka a grafická úprava: Aleš Svoboda

Adresa redakce: Legerova 63, 120 00 Praha 2

Vydává: Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií
Publikace vychází ve spolupráci s Občanským sdružením pro výzkum etnických, národnostních a sociálních otázek ETHNOS

Nakladatel: SOFIS, Sdružení pro humanitní výchovu a vzdělávání,
Legerova 63, 120 00 Praha 2

Sazba, scan: YCM studio **Tisk:** TOBOLA Praha

ISSN 1212-8112

Na zadní straně obálky: Příklad zaznamenání jednotlivých komponent neverbálního chování (k článku na s. 150–157)

